

DEMOGRÁFIA

2001. XLIV. ÉVF. 3–4.

DEMOGRÁFIA

44. ÉVF. 3-4. SZÁM

BUDAPEST
2001

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS főszerkesztő
KAMARÁS FERENC felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER managing editor
FERENC KAMARÁS responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSAI:

CSAHÓK ISTVÁN, FILÓ JÁNOS, KARDULESZ FERENCNÉ,
TÁRKÁNYI ÁKOS, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1149 Budapest, Angol u. 77.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Karl Schwarz</i> : 2000. évi jelentés a németországi demográfiai helyzetről	175
<i>Klinger András</i> : Halandósági különbségek Magyarországon iskolai végzettség szerint	227
<i>S. Molnár Edit</i> : A közvélemény gyermekszám-preferenciái	259
<i>Frey Mária</i> : Egyensúlyt teremteni a fizetett munka és a családi élet között	280

KÖZLEMÉNYEK

<i>Spéder Zsolt</i> : Életünk fordulópontjai. Az NKI Társadalmi és Demográfiai Panelfelvételének (TDPA) kutatási koncepciója és kérdőívének vázlatos ismertetése	305
<i>Balázs Lajos</i> : Néprajzi tünődések a népesedésről (II.)	321
<i>Pozsgai Péter</i> : Család és háztartás. Magyarországi történeti demográfiai források fogalomhasználata a 16–19. században	332

FIGYELŐ

<i>Dr. Kovacsics József</i> : Szentgotthárd és környéke. Szentgotthárd környéki, dél-burgenlandi, őrségi és vendvidéki falvak és nemzetiségek (1183–1995). Településtörténeti lexikon. (Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 2000., 495 old.) (<i>Szabó A. Ferenc</i>)	347
Konferencia a megyei történeti statisztikai helységnévtárak sorozat megjelenése alkalmából (<i>Szabó A. Ferenc</i>).....	349
Észrevételek a Demográfia 2000. évi 4. számában megjelent Azilum c. interjúhoz	353

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Wilson, C.</i> : On the scale of global demographic convergence 1950–2000. (Az 1950–2000. év között tapasztalt általános demográfiai konvergencia mértékéről.) <i>Population and Development Review</i> , 2001/1. 155–171. p. (<i>M. Á.</i>)	355
<i>Barett, G. – Crossley, T. F. – Worswick, C.</i> : Demographic trends and consumption inequality in Australia between 1975 and 1993. (Demográfiai trendek és fogyasztási egyenlőtlenségek Ausztráliában 1975 és 1993 között.) <i>Review of Income and Wealth</i> , 2004. 437–456. p. (<i>Sz. K.</i>)	356
<i>Büttner, T.</i> : Die Alterung der Weltbevölkerung im 21. Jahrhundert. (A világ népességének öregedése a 21. században.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2000/3–4. 441–459. p. (<i>Sz. G. S.</i>)	357
<i>Schwarz, K.</i> : Aufforderung an die Demographen zum Einstieg in die Bevölkerungspolitik. (Népesedéspolitika és a demográfus) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2000/3–4. 431–440. p. (<i>Sz. G. S.</i>)	358
<i>Shaw, C.</i> : United Kingdom population trends in the 21 st century. (A XXI. század népesedési trendjei az Egyesült Királyságban.) <i>Population Trends</i> , 2001/1. 37–46. p. (<i>M. Á.</i>)	359
<i>Velasco, P. R. – Rodriguez, V. R.</i> : The seven demographic Spains. (A spanyol népesség hét csoportja.) <i>Espace, Populations, Sociétés</i> , 2000/3. 425–435. p. (<i>M. Á.</i>)	360

<i>Kammerman, S. B.</i> : Child and family policies in the United States at the opening of the twenty-first century. (Gyermek és családpolitika az Egyesült Államokban a XXI. század kezdetén.) <i>Social Policy & Administration</i> , 2001/1. 69–84. p. (<i>M. Á.</i>)	361
<i>Schmid, J.</i> : Bevölkerungswachstum und internationales Konfliktpotential – vom ideologischen zum demographischen Jahrhundert. (Népességnövekedés és nemzetközi konfliktuslehetőség – az ideológia századát a demográfia évszázada követi.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2000/3–4. 477–494. p. (<i>Sz. G. S.</i>)	363
<i>Bernhardt, E.</i> – <i>Goldscheider, F. K.</i> : Men resources and family living: the determinants of union and parental status in the United States and Sweden. (A férfiak, erőforrások és a családok élete, megélhetése: a párkapcsolat és a szülői státus alakító tényezői az USA-ban és Svédországban.) <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2001/3. 792–804. p. (<i>O. S. Zs.</i>)	364
<i>Basu, A. M.</i> : Die Geschlechterfrage in der Bevölkerungsforschung: Verwirrung über die Implikationen für die Gesundheitspolitik. (Nemek a népesedéspolitikában: tanácstalanság, hogy mindez milyen jelentőséggel bír az egészségügyi politika szempontjából.) <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2000/3–4. 513–530. p. (<i>Sz. G. S.</i>)	364
<i>Tomassini, C.</i> – <i>Wolf, D. A.</i> : Stability and change in the living arrangements of older Italian Women: 1990–1995. (Idős olasz nők lakáskörülményeinek stabilitása és változása, 1990–1995.) <i>Genus</i> , 2000/1–2. 203–219. p. (<i>Sz. K.</i>)	365
<i>McDonald, P.</i> : Gender equity in theories of fertility transition. (Nemek közti egyenlőség a termékenységi átmenet elméletekben.) <i>Population and Development Review</i> , 2000/3. 427–439. p. (<i>Sz. K.</i>)	366
<i>Doveri, A.</i> : Land, fertility and family: a selected review of the literature in historical demography. (Föld, termékenység és család: válogatás a történeti demográfiai irodalomból.) <i>Genus</i> , 2000/3–4. 19–59. p. (<i>Ö. P.</i>)	367
<i>Raley, R. K.</i> : Increasing fertility in cohabiting unions: evidence for the second demographic transition in the United States. (Az élettársi kapcsolatban élő párok növekvő termékenysége: a második demográfiai átmenet bizonyítékai az Egyesült Államokban.) <i>Demography</i> , 2001/1. 59–66. p. (<i>M. Á.</i>)	370
<i>Klein, T.</i> – <i>Unger, R.</i> : Einkommen, Gesundheit und Mortalität in Deutschland, Grossbritannien und den USA. (Jövedelem, egészség és halálozás Németországban, Nagy-Britanniában és az USA-ban.) <i>Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie</i> , 2001/1. 96–110. p. (<i>Sz. G. S.</i>)	371
<i>Warnes, A. M.</i> : Cause-specific late-age mortality rates as indicators for public health priorities. (Okspecifikus időskori halandósági ráták mint a közegészségügy prioritásainak jelzőszámai.) <i>Espace, Populations, Sociétés</i> , 2000/3. 437–450. p. (<i>Ö. P.</i>)	372
<i>Montgomery, M. R.</i> : Perceiving mortality decline. (A halandóság csökkenésének érzékelése.) <i>Population and Development Review</i> , 2000/4. 795–819. p. (<i>Sz. K.</i>)	374
<i>Oh, H. J.</i> : An exploration of the influence of household poverty spells on mortality risk. (A szegénység halálozási kockázatra gyakorolt hatásának vizsgálata a háztartásokban.) <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2001/1. 224–234. p. (<i>Sz. K.</i>)	374

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	375
Demography	376
European Journal of Population	377
Journal of Marriage and the Family	378
Population	380
Population and Development Review	382
Population Research and Policy Review	383
Population Studies	384
Population Trends	385
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	385

Utánnyomás csak a forrás megjelölésével, kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

CONTENTS

STUDIES

<i>Karl Schwarz</i> : 2000 report on the demographic situation in Germany	175
<i>András Klinger</i> : Mortality differences in Hungary by educational level	227
<i>Édit S. Molnár</i> : Preferences in the public opinion on the number of children	259
<i>Mária Frey</i> : Counter balancing paid work and family life	280

ARTICLES

<i>Zsolt Spéder</i> : Turning Points of life course. Research concepts and questionnaire outline of the social and demographic panel research of the Demographic Research Institute (TPDA)	305
<i>Lajos Balázs</i> : Ethnographical meditations on population (II)	321
<i>Péter Pozsgai</i> : Family and household. Terminology in the Hungarian historical demographic sources in 16–19 th centuries	332

CHRONICLE

<i>Dr. József Kovacsics</i> : Szentgotthárd and her environment. Villages and nationalities in the surroundings of Szentgotthárd, South-Burgenland, Órség and Wendish places (1183–1995). Lexicon of History of settlements and population (Central Statistical Office, Budapest, 2000, 495 pp.) (<i>Ferenc A. Szabó</i>)	347
Conference held at the occasion of publishing the series of gazetteers of county historical statistics (<i>Ferenc A. Szabó</i>)	349
Some remarks to the interview entitled Asylum published in Demography No. 4. 2000	353

REVIEW

ARTICLES

<i>Wilson, C.</i> : On the scale of global demographic convergence 1950–2000. Population and Development Review, 2001/1. 155–171. p. (<i>Á. M.</i>)	355
<i>Barett, G. – Crossley, T. F. – Worswick, C.</i> : Demographic trends and consumption inequality in Australia between 1975 and 1993. Review of Income and Wealth, 2004. 437–456. p. (<i>K. Sz.</i>)	356
<i>Büttner, T.</i> : Die Alterung der Weltbevölkerung im 21. Jahrhundert. (Ageing of the world population in the 21 st century.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 441–459. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	357
<i>Schwarz, K.</i> : Aufforderung an die Demographen zum Einstieg in die Bevölkerungspolitik. (Population policy and the demographer.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 431–440. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	358
<i>Shaw, C.</i> : United Kingdom population trends in the 21 st century. Population Trends, 2001/1. 37–46. p. (<i>Á. M.</i>)	359
<i>Velasco, P. R. – Rodriguez, V. R.</i> : The seven demographic Spain's. Space, Populations, Societies, 2000/3. 425–435. p. (<i>Á. M.</i>)	360
<i>Kamerman, S. B.</i> : Child and family policies in the United States at the opening of the twenty-first century. Social Policy & Administration, 2001/1. 69–84. p. (<i>Á. M.</i>)	361

<i>Schmid, J.</i> : Bevölkerungswachstum und internationales Konfliktpotential – vom ideologischen zum demographischen Jahrhundert. (Population growth and possibility of international conflicts – the century of ideology will be followed by the century of demography.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 477–494. p. (S. G. Sz.)	363
<i>Bernhardt, E.</i> – <i>Goldscheider, F. K.</i> : Men resources and family living: the determinants of union and parental status in the United States and Sweden. Journal of Marriage and Family, 2001/3. 792–804. p. (Zs. S. O.)	364
<i>Basu, A. M.</i> : Die Geschlechterfrage in der Bevölkerungsforschung: Verwirrung über die Implikationen für die Gesundheitspolitik. (Sex in the population policy: disturbing effects influencing health policy.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 513–530. p. (S. G. Sz.)	364
<i>Tomassini, C.</i> – <i>Wolf, D. A.</i> : Stability and change in the living arrangements of older Italian Women: 1990–1995. Genus, 2000/1–2. 203–219. p. (K. Sz.)	365
<i>McDonald, P.</i> : Gender equity in theories of fertility transition. Population and Development Review, 2000/3. 427–439. p. (K. Sz.)	366
<i>Doveri, A.</i> : Land, fertility and family: a selected review of the literature in historical demography. Genus, 2000/3–4. 19–59. p. (P. Ö.)	367
<i>Raley, R. K.</i> : Increasing fertility in cohabiting unions: evidence for the second demographic transition in the United States. Demography, 2001/1. 59–66. p. (A. M.)	370
<i>Klein, T.</i> – <i>Unger, R.</i> : Einkommen, Gesundheit und Mortalität in Deutschland, Grossbritannien und den USA. (Income, health and mortality in Germany, Great-Britain and in the United States of America.) Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 2000/1. 96–110. p. (S. G. Sz.)	371
<i>Warnes, A. M.</i> : Cause-specific late-age mortality rates as indicators for public health priorities. Espace, Populations, Societies, 2000/3. 437–450. p. (P. Ö.)	372
<i>Montgomery, M. R.</i> : Perceiving mortality decline. Population and Development Review, 2000/4. 795–819. p. (K. Sz.)	374
<i>Oh, H. J.</i> : An exploration of the influence of household poverty spells on mortality risk. Journal of Marriage and Family, 2001/1. 224–234. p. (K. Sz.)	374
REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS	
Demografie.....	375
Demography.....	376
European Journal of Population	377
Journal of Marriage and the Family.....	378
Population	380
Population and Development Review	382
Population Research and Policy Review	383
Population Studies.....	384
Population Trends	385
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	385

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

2000. ÉVI JELENTÉS NÉMETORSZÁG DEMOGRÁFIAI HELYZETÉRŐL¹

KARL SCHWARZ

A szerző elsősorban azokról a demográfiai tényekről ír, amelyekről azt gondolja, hogy ma különösen nagy érdeklődésre tartanak számot. Ehhez tartozik, hogy újra meg újra felhívja az olvasó figyelmét azokra a szempontokra, amelyek a több mint 7 millió külföldi németországi jelenlétéből következnek.

A jelentés a Szövetségi Statisztikai Hivatal különleges publikációit nem akarja és nem fogja helyettesíteni.

Ehhez tartozik a „Népesség és kereső tevékenység” c. 1. szaksorozatból különösképpen az évente megjelenő „Terület és népesség” 1. sorozat, a „Külföldi népesség” 2. sorozat, a „Háztartások és családok” 3. sorozat, és a „Kereső tevékenység” 4. sorozat füzetei több család témáról szóló füzettel. Ezekkel a forrásokkal kapcsolatban a szerző megelégszik a „SZSH” (Szövetségi Statisztikai Hivatal) utalással, mindig, amikor csak erről volt szó. Amikor a „Gazdaság és statisztika” című kiadványból vett tanulmány, ill. nyilvánosságra nem hozott SZSH anyagról volt szó, akkor az utalást pontosította.

1. A népesség helyzete, fejlődése és kormegoszlása

Az 1999 és 2000 év fordulóján 82,16 millió ember élt Németországban, közülük 66,8 millió a régi, 15,3 millió az új szövetségi tartományokban. Az össznépesség 40 millió férfira és 42,1 millió nőre oszlott, 5%-kal több nőre, mint férfira. 1999 év végén a Szövetségi Közigazgatási Hivatal Külföldiek Központi Nyilvántartása alapján 7,3 millió volt a nem német állampolgárok, ill. hontalanok száma. Az ő össznépességhez viszonyított arányuk 9% volt. A külföldiek

¹ A Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 2001. évi 1. számában (3–54. o.) megjelent eredeti cikk kissé átdolgozott változata, közlése egyben folyóiratunkat ért kitétetett figyelem a 85. életévébe lépő Szerző, a német demográfia egyik legnagyobb alakja részéről (*A Szerk.*).

közül 3,3 millió volt a nők, míg 4 millió a férfiak száma. Az össznépesség és a külföldiek különbsége 74,8 millió német volt.²

A századforduló miatt érdemes elvégezni egy kis visszatekintést az elmúlt 50 év népességalakulására, amelynek során az 1-es tábla adataira támaszkodunk.

Ezen adatok szerint a mai határaival övezett Németországban 1969. évi 13%-ról 1982-re 20%-os volt a népesség növekedése.

A Németországban élő külföldiek ennek a többletnek a kialakulásában felelősséget a bevándorlás, és a születések számának növekedésén keresztül játszottak szerepet.

Ha az 1960 és 1999 közötti időszakra szorítkozunk, akkor több mint kétharmad részben volt szerepük ebben. A németeknek (késői kitelepülők), a külföldi letelepülési helyekről történő bevándorlása és az állampolgárságot kapott külföldiek növekvő száma nélkül nagy mértékű népességszám csökkenés következhetett volna be, mivel már majdnem 30 éve a német népesség körében a halálozások száma jóval meghaladja a születéseket, pl. 1975-ben majdnem 200 000-rel. 1998-ban a német népesség körében a halálozások száma 153 000-rel haladta meg a születéseket, a külföldi népesség körében a születések száma 87 000-rel haladta meg a halálozásokét. Így az össznépesség vonatkozásában egy 67 000-es születési deficit jelentkezett. 1999-ben ez az érték 77 000 volt. A balkáni polgárháborús menekültek visszatérése miatt 1997/98-ban a külföldiek körében negatív volt a vándorlási mutató. A kései kitelepülők befogadása miatt az egész német népesség vándorlási mutatója pozitív maradt. Ez azonban nem volt elég ahhoz, hogy kiegyenlítse a negatív „természetes” népességi mutatót. (2. tábla).

² További információkat a SZSH külföldi népesség c. 1-es szaksorozat 2. sorozatának éves füzeté tartalmaznak, amelyekben a külföldieket állampolgárság, nem, kor, tartózkodási idő és területi eloszlás szerint tartanak nyilván.

1999-ben a külföldiek honosítását igen megkönnyítették; 2000. január 1-jétől külföldi szülők gyermeke, akinek szülei bizonyos tartózkodási követelményeknek megfelelnek, automatikusan megkapják a német állampolgárságot, azzal a feltétellel, hogy 18 éves koruk után adott esetben másképp dönthetnek. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy a Németországban élő német állampolgárok számát növekvő mértékben a nem német származású személyek befolyásolják. Ez nem hagyhatja érintetlenül a külföldiekre vonatkozó statisztikát sem.

*I. A népesség megoszlása Németországban németekre és külföldiekre
1950 és 1999 között**

Population in Germany by Germans and foreigners, 1950–1999

Év (dec. 31.) Időszak	Össznépesség	Németek ¹	Külföldiek ²	
			1000	%
1950	68 724	68 218	506 ³	0,7
1955	70 531	.	.	.
1960	72 973	72 287	686 ⁴	0,9
1950–1960	4 249	4 069	180	–
1965	76 336	.	.	.
1970	78 070	75 469	2 601	3,3
1960–1970	5 097	3 182	1 915	–
1975	78 465	74 375	4 090	5,2
1980	78 398	73 945	4 453	5,7
1970–1980	328	–1 524	1 852	–
1985	77 661	73 282	4 379	5,6
1990	79 753	74 411	5 342	6,7
1980–1990	1 355	466	889	–
1995	81 818	74 644	7 174	8,8
1999	82 162	74 818	7 344	8,9
1990–1999	2 409	407	2 002	–
1950–1999	13 438	6 600	6 838	–
%	19,6	9,7	1 351,4	–
1960–1999	9 189	2 531	6 658	–
%	12,6	3,5	970,6	–
1970–1999	4 092	–651	4 743	–
%	5,1	–0,9	182,4	–

* A mai határaival övezett Németország területén.

¹ Össznépesség a külföldiek nélkül.

² 1990-ig a kevesebb mint 200 000, korábbi NDK-beli külföldi nélkül.

³ 1951.

⁴ 1961.

Forrás: SZSH.

2. Népmozgalmi egyenleg, 1991–1999
Population balances, 1991–1999

Év	Németek Külföldiek Együtt ¹	Népesség január 1- jén	Változások						Népes- ség dec.31- én
			az újszülöt- tek, ill. elhaltak többlete(-)	betele- pültek	kitelepü- lések	vándorlási különbö- zet	összesen		
			1000						
1991	N	74 411	-161	274	99	175	14	0,0	74 425
	K	5 342	80	925	498	428	508	9,5	5 850
	E	79 753	-81	1 199	596	603	521	0,7	80 275
1995	N	74 549	-206	303	131	173	-33	-0,0	74 515
	K	6 991	87	793	567	225	312	4,5	7 303
	E	81 539	-119	1 096	698	398	279	0,3	81 818
1996	N	74 644	-180	252	118	133	-47	-0,1	74 596
	K	7 174	93	708	559	149	242	3,4	7 416
	E	81 818	-87	960	677	282	195	0,2	82 012
1997	N	74 698	-142	225	100	115	-27	-0,0	74 671
	K	7 314	94	615	637	-22	72	1,0	7 386
	E	82 012	-48	841	747	94	45	0,1	82 057
1998	N	74 691	-154	196	116	80	-74	0,1	74 617
	K	7 366	86	606	639	-33	54	0,7	7 420
	E	82 057	67	802	755	47	-20	-0,0	82 037
1999	N	74 717	-156	200	116	84	101	0,1	74 818
	K	7 320	81	674	556	118	24		7 344
	E	82 037	-76	874	672	202	125	0,2	82 163

¹ A bevallási évben történt külföldi honosítások nélkül.

Forrás: SZSH.

A népesség további alakulása nagyrészt bizonytalan, mivel ez döntően attól függ, hogy a politikai döntések következtében Németország milyen mértékben válik bevándorlási célországgá. Mindezekről eltekintve a továbbiakban felállítunk pár elméletet, amelyekről bizonyosan lehet állítani, hogy a bevándorlási kérdéssel kapcsolatos minden döntés szempontjából jelentőséggel bírnak, és ennek következtében figyelmet érdemelnek.

Ahhoz, hogy a népességi szintet bevándorlás nélkül hosszú távon fenn lehessen tartani, szükséges, hogy minden 100 nőnek (vagy férfinek) élete során 210 gyermeke szülessen. Ma ez a szám már kb. 25 éve a német népességre nézve közel 135. Így a generációs reprodukcióhoz szükséges mennyiség egyharmada hiányzik. Amennyiben ez a tendencia továbbiakban is így folytatódik, a következő népességfejlődés várható:

Év	Népesség millióban
2000	82
2010	80
2020	77
2030	72
2040	66
2050	59

Később 30 év leforgása alatt még egy egyharmados csökkenés lenne várható. Ha évi 200 000-es bevándorlási többletet tételezünk fel, akkor 2050-re a népesség 70 millióra csökkenne. Hogy a mai népességi szintet meg lehessen tartani 400 000-es éves bevándorlási többletre lenne szükség.

Még, ha néhány év alatt sikerülne is a gyermektelenek mostani 26%-os arányát erősen csökkenteni, és több nőt és férfit biztatni, hogy vállaljanak kettőnél több gyermeket úgy, hogy minden 100 nőre 210 gyermek jusson, sem lenne bevándorlás nélkül lehetséges a mai népességi szint megtartása, mivel az elmúlt évek születési deficitjét már nem lehetne kiegyenlíteni.

A meghaltaknak az élveszületettekhez képest képzett többlete 1977-ben Németországban 1000 lakosra jutó 0,6 tizedes értékkel igen alacsony volt, mivel a népesség csak kevés idős, és sok fiatal és középkorú emberből áll. Egy népesség a mai várható átlagos élettartammal és gyermekszámmal olyan korstruktúrárt eredményez, amelynél a születési deficit évente kb. 15 fő 1000 lakosra.³

Ezeket az eredményeket nem lehet vitatni. Mindezek ellenére gyakran nem vesznek tudomást róluk, mivel nem holnap kerülnek napvilágra és az egyes emberek kevés hajlandóságot mutatnak arra, hogy felelősséget vállaljanak a társadalom jövőjéért, amikor ma a jelennel való megbirkózás leköti a teljes figyelmüket.

Az elmúlt 50 évben a gyermekek és a 20 éven aluli fiatalok népességbeli aránya 30,4-ről 21,4%-ra, vagyis egyharmaddal csökkent, a 60 éves és idősebbeké ellenben 14,6-ről 22,4%-ra emelkedett (3. tábla). Ez a folyamat, amelyet a születések számának csökkenése és az átlagéletkor növekedése váltott ki, az elmúlt 30 évben legyengülve haladt tovább.

³ A mai halálozási és születési adatok alapján számított „stabil népesség” modellhipotézis eredményeiről (SZSH szaksorozat 1,1:1997: 5,3)

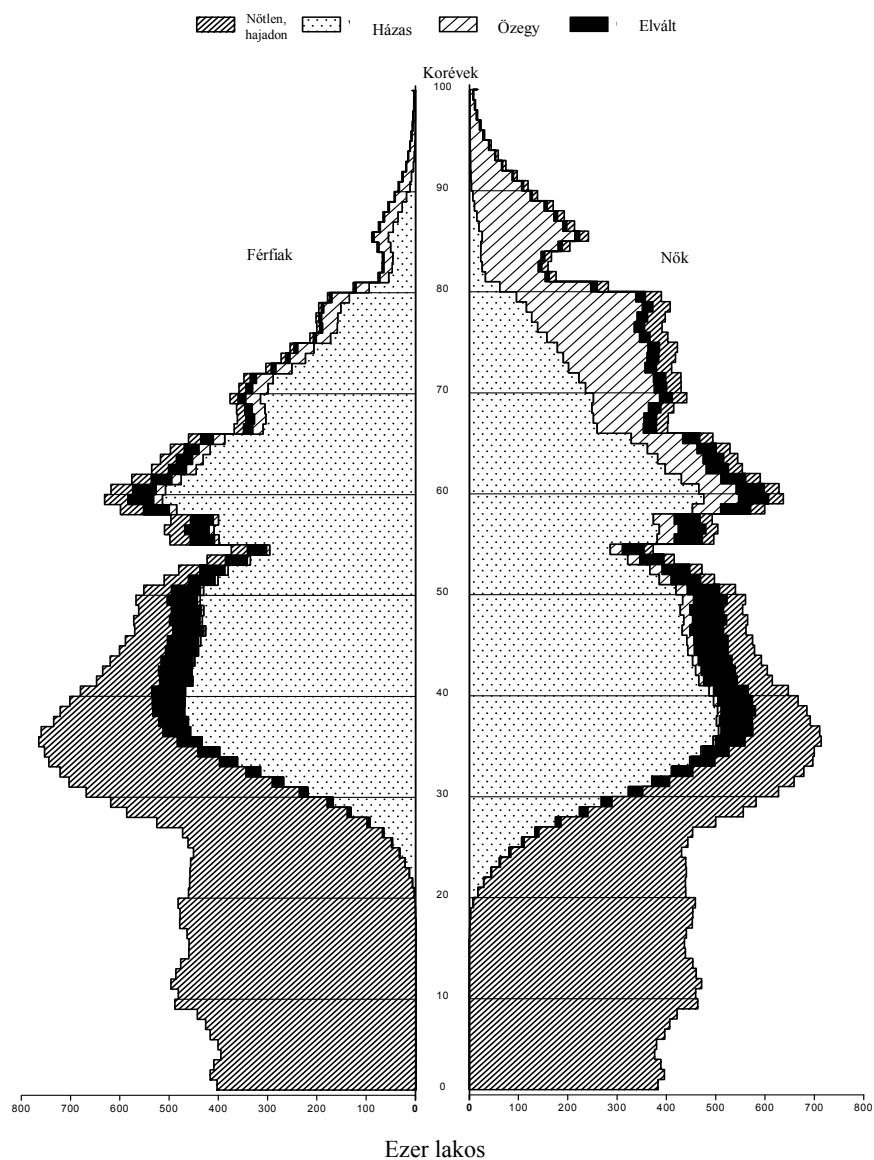
3. *Népesség korcsoportok szerint, 1950–1998*
Population by age groups, 1950–1998

Év ¹	Össze- sen	éves korban							
		–19		20–29		30–59		60 és idősebb	
	1000	%	1000	%	1000	%	1000	%	
1950	69 346	21 085	30,4	9 786	14,1	28 353	40,9	10 123	14,6
1960	73 147	20 761	28,4	11 252	15,4	28 402	38,8	12 732	17,4
1970	78 070	23 413	30,0	10 091	12,9	28 998	37,1	15 568	19,9
1980	78 398	20 972	26,7	11 711	14,9	30 540	38,9	15 174	19,3
1990	79 753	17 306	21,7	13 323	16,7	32 860	41,2	16 263	20,4
1995	81 817	17 629	21,5	11 460	14,0	35 519	43,4	17 209	21,0
1998	82 037	17 584	21,4	10 060	12,3	36 031	43,9	18 362	22,4
Ez utóbbi évben a régi az új szövetségi tartományok terü- lén.	66 747	14 335	21,5	8 232	12,3	29 253	43,8	14 927	22,4
	15 290	3 249	21,2	1 828	12,0	6 777	44,3	3 436	22,5

¹ Év vége.

Forrás: SZSH.

Egyrészt a születések szintje már 25–30 évvel ezelőtt is soha nem látott alacsony állapotot ért el, másrészt az elmúlt 25 évben az alacsony létszámú születési korosztályok magas kort értek el. Itt azokról a korosztályokról van szó, akik az első világháború vége felé és 1932 körül születtek, valamint azokról a férfikorosztályokról, amelyek a 2. világháborúban nagy veszteségeket szenvedtek.

Forrás: SZSH.

*I. Németország – a népesség kormegoszlása családi állapot szerint
1998. XII. 31-én.
Germany – age structure and civil status structure of the population on
31.12.1998*

A 4. táblából látható, hogy milyen erősen eltér a német népesség kormegoszlása a Németországban élő külföldiekétől.

*4. Népesség korcsoportok szerint, 1998
Population by age groups, end of 1998*

	A mindenkori népességben 100 személyből			Mindenkori össznépesség
	-19	20-59	60 és idősebb	
Össznépesség				
1000	17 584	46 091	18 362	82 037
%	21	56	23	100
Német népesség ¹				
1000	16 190	40 692	17 835	74 717
%	22	54	24	100
Külföldiek				
1000	1 394	5 399	527	7 320
%	27	65	8	100
%-a az össznépességnek	7,9	11,7	2,9	8,9

¹ Össznépesség mínusz a külföldiek száma.

Forrás: SZSH, külföldi állampolgárok központi nyilvántartása.

A 60 éves és idősebb népesség 8%-os aránya csak harmada a német népességben az idősök arányának. A gyermekek és fiatalok 27%-os aránya azonban a német népességben mért 22%-os aránnyal szemben jelentősen felülmúlja az utóbbit. Ez a folyamat érvényesül – relatíve nézve – kisebb mértékben a keresőképes korú népesség körében is. A külföldiek az össznépesség 9%-át teszik ki. Befolyásuk annak kormegoszlására mégis csekély maradt.

Az idősebb nők – férfiakhoz mért – magasabb száma a magasabb várható átlagos élettartamuk és a férfiak körében történt háborús halálesetek következménye.

A népesség jövőben várható korstruktúráját, amely a demográfusok számításából következik, még kevésbé lehet kétségbe vonni, mint a népesség számának alakulását. A legnagyobb változások 2020 körül következnek majd be, mivel a 60-as években született korosztályok akkor érik el a nyugdíjas kort, ami nemcsak nagy réseket fog hagyni a keresőképes korú népesség körében, hanem a születési számok csökkenését is előrevetíti. További bevándorlások nélkül kb. 40 év múlva a népesség majdnem 40%-a 60 éves vagy idősebb lesz, mivel senki nem kételkedik a várható átlagos élettartam további növekedésében. A 20 éven aluliak száma a mai 18 milliőről, ill. 22%-ról 50 év múlva kb. 9 millióra, ill. 15%-ra fog csökkenni, a 20-59 éves, keresőképes korban lévő személyek száma a mai 46 milliőről 27 millióra fog csökkenni 50 év alatt. Ez ellen csak jelentős bevándorlással lehet hatni. Az idős népességbeliek aránya azonban akkor is több mint 35% lesz, mivel a bevándorlók is öregszenek. Az olyan né-

pességben, ahol nincs bevándorlás, ellenben a születések száma éppen elég ahhoz, hogy szinten tartsa a népességet – a halálozási adatok hipotézisétől függően – csupán 27% a 60 évesek aránya, azonban 25% a 20 éven aluliaké, és (a kereseti potenciál szinten tartásához) nincs szükség a bevándorlókra.

Nyilvánvaló és ellentétes vélemények összetűzéseinek tárgyát képezik azok a problémák, amelyek nemcsak a munkaerőpiacon, hanem a társadalombiztosítás területén jelentkeznek

Mivel el kell fogadnunk, hogy egy idős és egyre öregedő társadalomban élünk, a vita három problémakör körül folyik.⁴

- A társadalombiztosítási rendszerek, mint a nyugdíjbiztosítás, betegbiztosítás, ápolási biztosítás szolgáltatásainak fennmaradásához, amelyek költségei erősen korfüggők, magasabb bevételekre vagy a szolgáltatások csökkentésére, vagy mindkettőre szükség lesz.
- Dönteni kell a mostani, vagy a jövőbeli kedvezményezettekről, és a közösség költségeihez való hozzájárulásáról.
- Végül dönteni kell arról, hogy hogyan és milyen mértékben lehet a költségeket a biztosítottak hozzájárulásait magánbiztosításon, vagy adókon keresztül fedezni.

Állítja magát az, aki úgy gondolja, hogy a népesség öregedéséből származó költségeket a szolgáltatások visszaszorítása és/vagy további ráfordítások nélkül ki lehet küszöbölni. Még azoknak is, akik a megtakarításra, mint saját magukról való gondoskodásra hagyatkoznak, tudomásul kell venniük, hogy az öregedés pénzbe kerül. Szinte magától értetődőek azok a problémák, amelyek egy öregedő népességnél a generációk együttéléséből az értékértelmezésekből és a társadalom hatalmi megoszlásából és a politikából következnek.

2. Vándorlások

Aki Németországban lakást cserél, köteles azt lakóközösségében bejelenteni. Ugyanez vonatkozik azokra a személyekre, akik külföldről költöznek Németországba, vagy külföldre költözve elhagyják Németországot. Ezeket a külső határokon át (külső vándorlás) és Németországon belüli, más közösségbe való költözésekről (belső vándorlás) készült feljegyzéseket statisztikailag 1950-től értékelik. Ez az ún. térbeli népességmozgalom a népességfejlődés szempontjából igen nagy jelentőséggel bír. 1998-ban Németország határain keresztül történő 802 500 betelepülésnek és 755 400 kitelepedésnek, valamint 4,0 millió Németországon belül más községbe történő elköltözésnek nem csak olyan nagy a mértéke, hogy messze túlmutat a természetes születések és halálozások kö-

⁴ A demográfiai folyamatok jelentéséhez lásd: *Schwarz Karl*: A várható átlagos élettartam és a gyermekszületési számok jelentése az idős kori ellátási rendszerek számára In: Német öregségi biztosítás, 10–11 füzet /99: 630–658.

vetkeztében létrejövő népességmozgalmon, hanem minden regionális szinten sokkal gyorsabban és mélyebben tudja befolyásolni a népesség struktúrájának alakulását. Ezen a helyen a térbeli népmozgalom csupán két elemével akarunk foglalkozni, a Németország két 1990 óta újraegyesített része közötti, és a külső határokon át az 1991 óta történő vándorlásokkal.

A „Fal” 1961-es felépítése előtt évente több mint 200 ezer ember költözött a volt NDK-ból Nyugat-Németországba. Így 1960-ban pl. csupán 25 000-es NDK-ba való telepedés mellett a régi szövetségi tartományokban Kelet-Németországhoz képest 222 000-es bevándorlási többlet lépett fel. Ezután a bevándorlás évi 20 000 körül mozgott. A határok megnyitásával 1989 és 1990 között azután hirtelen évi 40 000-re ugrott ez az érték. Ezzel egyidőben azonban az elvándorlások száma az 1989. évi 5000-ról 1996-ra már szinte 150 ezerre nőtt. A nyugatnémet szövetségi tartományok bevándorlási többlete a kelet-németekkel szemben ennek következtében 1998-ban csak 30 ezer volt. A férfiak részéről időközben negatív lett, főként a kormányzati szervek és a kormányzat Bonnól Berlinbe történő költözése miatt. 1989-től az 1998. év végéig így 1 milliós népességcsökkenés lépett fel az új szövetségi tartományokban. Az 1950 és 1989 közötti 2 milliós csökkenés így 3 millióra nőtt. A születések csak lassan növekvő száma és a halálozások születések számához viszonyított nagy többlete miatt, amely 1999-ben 57 000 volt, folytatódik ez a csökkenés (5. tábla).

5. Vándorlás az új tartományok között, beleértve Kelet-Berlint és a régi szövetségi területet, 1960–1999
Migration between the New Länder, incl. East Berlin, and the former federal territory, 1960–1999

Év	Betelepülés	Kitelepülés	Szaldó
	az új tartományokba/ból beleértve Kelet-Berlint		
	1000		
1960	248	25	222
1970	21	2	19
1980	16	2	14
1985	28	2	26
1989	388	5	383
1990	395	36	359
1991	250	80	170
1992	199	111	88
1993	172	119	53
1994	163	136	27
1995	168	143	25
1996	166	152	14
1997	168	157	11
1998	182	152	30
1999	196	152	44

Forrás: SZSH, 1-es szaksorozat 1.

A határokon át való vándorlások számát évek óta a külföldiek évi több mint 100 ezres bevándorlása határozza meg (6. tábla). 1999-ben 674 ezren, az azt megelőző években több mint 1 millióan voltak. Helytelen lenne mindezeket a személyeket bevándorlóknak tekinteni, vagyis személyeknek, akiknek az a szándékuk, hogy hosszú távon, vagy legalábbis határozatlan ideig Németországban telepednek le.⁵ Vannak közöttük üzletemberek, diákok, hosszabb tanulmányi, rokonlátogatási időt töltő utazók, gyakornokok, szezonmunkások, külföldi cégek alkalmazottai változó foglalkoztatottságú művészek, röviden mindazok, akiknek egyelőre egyáltalán nem áll szándékukban hosszú távon Németországban maradni, azonban van Németországban lakásuk. Ezen felül természetesen ezek a számok vonatkoznak azokra a betelepült külföldiekre is, akik az EU külföldi állampolgárokra vonatkozó személyek szabad áramlását biztosító szabály alapján családjukkal vagy anélkül dolgozni jöttek Németországba. A már itt lakó külföldi állampolgárok családtagjai, akik családgyesítésre jogosultak, és a polgárháborús menekültek vagy menedékesek, Németországban különleges munkavállalási engedéllyel rendelkező személyek, úgymint a tanárok, tudósok, sportolók, betegápolók és még sokan mások. Ez az összetétel magyarázza az eltelepültek magas számát, akik között természetesen külföldi állampolgárok is találhatók, akik később nyugdíjas éveikre visszatérnek hazájukba. A németek relatíve magas száma a betelepültek között az egykori Szovjetunióból és Kelet- és Dél-Európából érkező népi német kései kitelepülők magas számával van összefüggésben, amely pl. 1998-ban még több mint 100 ezer fő volt.

Természetesen a kitelepült németek között is vannak valódi kivándorlók és ezen felül sok személy, akik a külföldre való távozást ideiglenes magán és hivatásbeli életszakasznak tekintik. A bevándorlók által okozott népességnövekedésről ezen körülmények között leginkább a külföldiek vándorlási szaldója szolgál információval. Ez a régi határokkal övezett Jugoszláviából érkezett sok polgárháborús menekült visszatérése miatt legutóbb negatív tendenciát mutatott, 1998-ban mínusz 33 ezer, az ezt megelőző évben mínusz 22 ezer volt. A német népességben azonban egy 115–80 ezres bevándorlási többlet volt kimutatható. Ezt főként arra lehet visszavezetni, hogy 1997-ben 134 ezer, és 1998-ban 103 ezer késői kitelepült fogadtak be. Majdnem harmaduk még nem volt 18 éves, és csak 7%-uk volt 65 éves és idősebb. Tehát a hazai népességhez képest sokkal fiatalabbak voltak.

⁵ A már említett okokból az 1950 óta a lakásváltoztatáskor a lakossági bejelentő Hivatalnál vezetett nyilvántartások alapján „vándorlási statisztikát” csak óvatosan lehet a be- és kivándorlás megítélésénél figyelembe venni.

6. Országhatárokon keresztül történő vándorlás, 1991–1999
Migration across international borders, 1991–1999

Év	Bevándorlások		Elvándorlások		Vándorlási különbözet	
	németek	külföldiek	németek	külföldiek	németek	külföldiek
	1000					
1991	274	925	99	498	175	428
1992	291	1 211	105	615	186	596
1993	288	990	105	711	183	279
1994	305	778	138	629	167	148
1995	303	793	131	567	173	225
1996	252	708	118	559	133	149
1997	229	615	110	637	115	–22
1998	197	606	116	639	80	–33
1999	200	674	116	556	84	118

Forrás: SZSH.

A külföldi állampolgárok között különleges csoportot képeznek a menekültek és a menekültjogi státuszért folyamodók. 1999. december 31-én a Belügyminisztérium adatai alapján kb. 1,24 millió menekült (genfi konvenciónak megfelelő státuszban vagy anélkül) tartózkodott a Német Szövetségi Köztársaság területén.

Részleteiben ezek a következők voltak:

185 ezer menekültjogi státuszra jogosult és külföldön elismert menekült (személyek, akiket a Külföldi Menekültek Elismerésének Központi Hivatala vagy egy közigazgatási bíróság az Alaptörvény 16. §-a szerint menekültjogi státuszra jogosultnak nyilvánítottak, vagy külföldön menekültként elismertek. Forrás: külföldi állampolgárok központi nyilvántartása)

Menekültjogi státuszúak 130 ezer családtagja (utánuk költözött házastársak, és gyermekeik, akik nem nyújtottak be menedékjogi kérelmet). Az adatok becslésen alapulnak. A személyek valódi száma magasabb lehet.

A külföldi állampolgárságról szóló törvény 51. §-ának (1) bekezdése szerinti 44 000 menekült (személyek, akik kitoloncolás elleni védelmet élveznek, mivel hazájukban életük vagy szabadságuk, fajuk, vallásuk, állampolgárságuk, meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozásuk, politikai meggyőződésük miatt fenyegetve vannak; forrás: külföldi állampolgárok központi nyilvántartása).

9500 befogadott (külföldi állampolgár, akiket humanitárius segélyakció keretében fogadtak be a Német Szövetségi Köztársaságba; külföldi állampolgárok központi nyilvántartása).

A volt Szovjetunióból származó 120 500 zsidó menekült befogadását a szövetség és a tartományok kormányfőinek egy 1991. decemberi döntésére lehet

viSSZAVEZETNI. A befogadás egy szövetség és a tartományok által meghatározott eljárás keretében történik. Az emigránsokat a humanitárius akciók keretén belül befogadott menekültekkel kapcsolatos intézkedésekről szóló törvénnyel analóg módon, mint befogadottakat kezelik; forrás: Szövetségi Közigazgatási Hivatal.)

13 500 hontalan külföldi (személyek, akiknek a Hontalan külföldiek jogállásáról szóló törvény értelmében különösen védett a pozíciójuk forrás: külföldi állampolgárok központi nyilvántartása).

264 000 menekültjogi státuszért folyamodó (külföldiek, akik a Német Szövetségi Köztársaságban az Alaptörvény 16. cikkelyére hivatkoznak vagy politikai üldözöttségük miatt a kitoloncolás ellen a külföldi állampolgárok jogállásáról szóló törvény 51. § (1) bekezdése szerinti védelmet óhajtanak, és akik ügyében folyó eljárást hatályosan és jogerősen még nem zárták le; forrás: külföldi állampolgárok központi nyilvántartása)

50 000 Bosznia-Hercegovinából származó polgárháborús menekült (személyek, akik a külföldiek jogállásáról szóló törvény 84. §-ában megfogalmazott kötelezettségvállalás alapján tartózkodnak Németországban, vagy e törvény 32 §-ának rendelkezése szerint végrehajtott, a szövetség és a tartományok közös befogadási akciójának alapján tűrik meg őket. Az 1996 szeptemberében érkezett egykori közel 345 000 háborús menekült közül 1997 és 1999 között mintegy 300 000 fő elhagyta Németországot. Forrás: tartományi jelentések)

423 000 de facto menekült (személyek, akik nem nyújtottak be menedékjog iránti kérelmet, vagy akiknek kérelmét elutasították, akik azonban humanitárius és politikai okokból hazájukba való visszatérésre nem kényszeríthetők, és azon személyek, akiket ilyen okokból befogadtak, és még mindig szövetségi területen tartózkodnak; forrás: külföldi állampolgárok központi nyilvántartása)

3. Házasságkötések, élettársi kapcsolatok és válások

30 évvel ezelőtt a házasságkötés magától értetődő volt. Csak a megrögzötten házasságellenesek, katolikus papok, szerzetesek, vagy azok a nők, akik a második világháborús férfiveszteségek miatt nem találtak társat, maradtak egyedülállóak. 1972-ben a régi szövetségi területen az 1918/22-ben született korosztályhoz tartozó 50–54 éves férfiak 97%-a és az azonos korú nők 92%-a nem volt egyedülálló. Az 1972-ben 35–39 évesek már több mint 90%-ban házasok voltak (7. tábla). Ezután az egyedülállók minden korosztályánál, de különösen a 30 éven aluliaknál a házasságok gyakorisága erősen visszaesett, ami meggyőzően látszik a II. diagramon. Jóléti és békeidőben ez olyan folyamat, amelyre nemigen akad történeti példa. Ennek a fejlődésnek a következtében a 25–29 éves férfiak között a nőtlenség aránya 1972-től 1998-ig 30-ról 70%-ra nőtt. 1970-től 1998-ig Nyugat-Németországban az egyedülállók átlagos házasu-

lási életkora a férfiak körében 25,6-ról 30,7, a nők körében 23-ról 28,1 évre emelkedett.

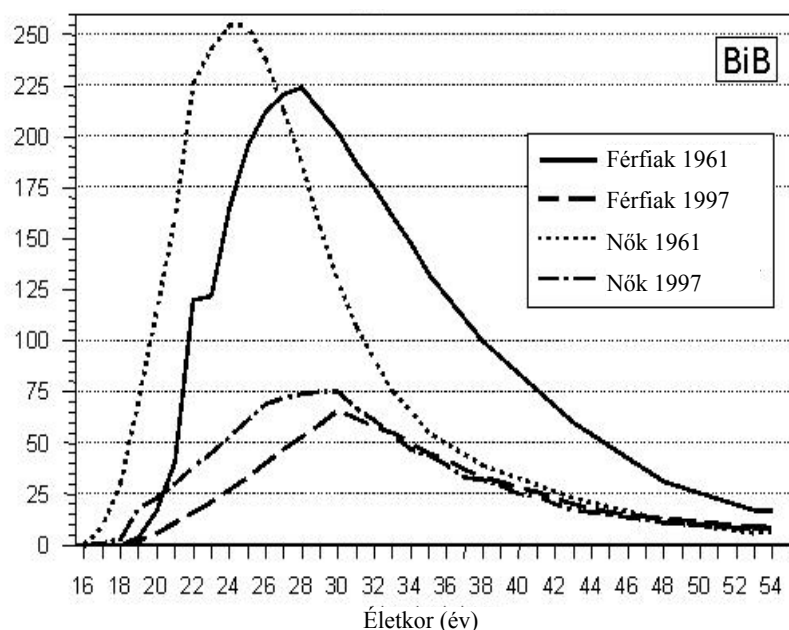
7. Egyedülálló és már nem egyedülálló mutatói kor és nem szerint a régi szövetségi tartományokban 1972-ben és 1998-ban
Ratios of single and ever-married persons by age and sex in the old federal Länder, 1972 and 1998

Korcsoport (születési kor- osztály)	A megfigye- lés éve	Egyedülálló		Már nem egyedülálló	
		férfiak	nők	férfiak	nők
20–24					
(1948/52)	1972	73,7	41,5	26,3	58,5
(1974/78)	1998	91,9	80,4	8,1	19,6
25–29					
(1943/47)	1972	30,5	12,4	69,5	87,6
(1969/73)	1998	69,5	50,0	30,5	50,0
30–34					
(1938/42)	1972	14,6	7,2	85,4	92,8
(1964/68)	1998	42,5	26,8	57,5	73,2
35–39					
(1933/37)	1972	8,4	6,5	91,6	93,5
(1959/63)	1998	26,6	15,5	73,4	84,5
40–44					
(1928/32)	1972	5,4	7,2	94,6	92,8
(1954/58)	1998	17,7	10,2	82,3	89,8
45–49					
(1923/27)	1972	3,9	9,2	96,1	90,8
(1949/53)	1998	11,8	6,7	88,2	93,3
50–54					
(1918/22)	1972	3,5	8,1	96,5	91,9
(1944/48)	1998	8,9	4,8	91,1	95,2

Forrás: SZSH, 1-es szaksorozat 1. 1998, S. 225f. és saját számítások.

Természetesen érdekes az a kérdés, hogy milyen mértékben fognak a mai fiatal férfiak és nők megházasodni, vagy életük végéig egyedülállók maradni. A demográfusok nem próféták, azonban kifejlesztettek egy módszert, amelynek a segítségével naptári évek ún. keresztmetszeti eredményeiből életrajzi eredményekre lehet következtetni.

Ehhez az egyedülállók korszpecifikus házassági mutatóiból álló táblázatot állítottunk fel. Ezeket az 1961 és 1997-es évekre vonatkozólag a II. diagramon ábrázoltuk. A 8. tábla eredményeinél nem vettük figyelembe az egyedülállók 50. életév előtti halálozási gyakoriságát, mert az csekély szerepet játszik a házasságok valószínűsége szempontjából. Emellett a számításokat a 49. életévig végeztük, mivel a házasságok az ennél idősebbeknél ritkák.

Forrás: SZSH.

II. Egyedülállók házassági mutatói kor szerint a régi szövetségi tartományokban 1961 és 1997-ben

First marriage rates by age in the old Federal Länder 1961 and 1977

Ahogy a 8. tábla mutatja, a házassági hajlandóság csökkenése az elmúlt 30 évben azt okozta, hogy a ma élő fiatal férfiak és nők 30%-a élete végéig egyedülálló marad. A számítások szerint 1961-ben és 1970-ben kevesebb, mint 5 százalékuk volt ilyen helyzetben.

8. Házások és házassági valószínűség kor szerint a régi szövetségi tartományokban, 1961, 1970, 1980, 1990 és 1997*

Married persons and marriage probabilities by age in the old federal Länder, 1961, 1970, 1980, 1990 and 1997

Betöltött életév	Vizsgált naptári év				
	1961	1970	1980	1990	1997

A fent nevezett naptári évekre számolt házassági valószínűség mellett eredetileg 1000 személyből a már nem egyedülállók száma

Férfiak

14.	0	0	0	0	0
19.	21	42	25	25	8
24.	512	557	315	176	111
29.	855	824	603	480	317
34.	940	938	712	653	483
39.	965	952	758	698	588
44.	974	958	779	732	655
49.	979	961	789	748	690

Nők

14.	0	0	0	0	0
19.	210	309	135	48	45
24.	784	840	556	345	243
29.	983	938	702	647	481
34.	949	959	777	761	609
39.	958	966	805	801	669
44.	963	970	817	818	699
49.	965	973	826	827	714

Még házasulandó egyedülállók a fent említett naptári évek házasságkötési valószínűsége mellett és a jelzett életkorban, %-ban kifejezve¹

Férfiak

14.	97,9	96,1	78,9	74,8	69,0
19.	97,9	95,9	78,4	74,2	68,8
24.	95,7	91,2	69,2	69,4	65,1
29.	85,5	77,8	46,9	51,5	54,6
34.	65,0	37,1	26,7	27,6	40,0
39.	40,0	18,8	12,8	16,6	24,8
44.	19,2	7,1	4,5	6,0	10,1

Nők

14.	96,5	97,3	82,6	82,7	71,4
19.	95,6	96,1	79,9	81,8	70,1
24.	83,8	83,1	60,8	73,6	62,2
29.	54,5	54,5	41,6	50,9	44,9
34.	31,4	34,1	22,1	27,6	26,9
39.	16,7	29,4	10,8	13,1	13,6
44.	5,4	10,0	4,9	4,9	5,0

* A halálesetek figyelmen kívül hagyása mellett.

¹ Egyedülállók 49. év utáni házasságkötései nélkül.

Ha az összes 49. életévig megházasodók számából indulunk ki (1000-ból 961, ill. 973), akkor az 1970-es eredmények szerint 29 éves korukig a férfiak 85,7%-a, és a nők 96,4%-a már megházasodott, az 1997-es eredmények szerint (690, ill. 714) azonban ez az arány csupán 45,9, ill. 67,4%. Tehát a házasságkötések koncentrációja főleg a férfiak körében eltolódott a 30. életév utánra.

A házasságkötési kor emelkedésének egyik oka a meghosszabbodott képzési idő, főként a továbbtanulást biztosító intézmények és főiskolák látogatása miatt. Ez azonban még nem kielégítő válasz arra, hogy a németországi fiatalok egyharmada számára már nem a házasság az előnyben részesített életforma, főként mivel ez az egyharmados arány már ma a 40 éves nagyvárosi és a diplomás nők átlagára is érvényes. Annak, hogy a házasság már nem hagyományosan magától értetődő, okai főként a következők:

A csökkenő gyermekszülési kedv, a nők erősödő anyagi függetlensége, a gyengülő vallási kötődések, az élettársi kapcsolatok társadalmi és részben jogi elfogadottsága, a nők és egyre inkább az egyedülálló anyák növekvő önálló társadalmi biztonsága.

Az új szövetségi *tartományok*ban 1989-ig elég magas házassági gyakoriság 1992-ben drasztikusan – 131 000-ről 48 000-re – csökkent. Az okait tájékoztatói képtelenségként és státuszvesztésként lehetne megfogalmazni. 1999-ben ugyan egy 60 000-re tehető növekedés volt megállapítható Nyugat-Németországban azonban ugyanebben az időszakban a házasságkötések száma 399 ezerről 370 ezerre esett vissza. További csökkenés már csak azért is valószínű, mivel évről-évre csökkenő létszámú szülő korosztályok kerülnek a házassodási korba. A volt NDK-ban a házasságkötések száma nőni fog a nagy létszámú 1980-as korosztály felzárkózása miatt. Hosszabb idő után azonban a nyugatnémet mintához való közelítés várható.

Korábban a házassodási szokások területi eltérései a házassodási korra szorítottak. Ennek kiváltó okai a társadalom rétegspecifikus magatartási formái voltak, mint pl. a parasztok és a hosszan tartó képzésben résztvevő férfiak és nők kései házasságai. Ma a diplomás nők nagy része egyáltalán nem megy férjhez, és időközben az egyedülállók arányára vonatkozó jelentős területi különbségek alakultak ki. Erről nyújthat benyomást a 9. tábla, megmutatva az 1998-ban a régi szövetségi területen élő egyedülálló nők arányait a település lakosság száma szerint.

Ennek alapján különösen a nagy városokban mint Berlinben vagy Hamburgban élő 35–39 éves nők 30%-a egyedülálló maradt, falun és a kisvárosokban ez az arány csak közel 10%.

A németországi házassági statisztika nem egészen teljes, mivel sok külföldi hazájában vagy annak németországi képviselőjén köti meg házasságát. Ezt a részt egy az 1995-ben, Németországban létező házasságokban élő házastársak nemzetisége alapján vizsgált adataival pótolják.

9. A hajadon 25–29 és 35–39 éves német nők aránya a régi szövetségi terület
községeiben élő lakosság száma alapján 1998-ban
*Proportion of single German women aged 25–29 and 35–39 by the number of
residents of the communities in the old federal territory, 1998*

A településen lakók száma	Az egyedülállók aránya	
	25–29	35–39
éves korban		
5 000-nél kevesebb	45	10
5 000–10 000	46	10
10 000–20 000	47	11
20 000–100 000	54	15
100 000–200 000	60	19
200 000–500 000	62	23
500 000 felett	65	30
Korábbi szövetségi terület	54	16

Forrás: SZSH, BiB és saját számítások.

Az együtt élő párok házasságainak megoszlása:

	1000 fő	%	% gyerekekkel
Mindkét házastárs külföldi	1 310	6,7	76,2
Csak a férfi külföldi	333	1,7	61,2
Mindkét házastárs német	17 713	90,1	52,2
Csak a nő külföldi	303	1,5	59,0
Összesen:	19 658	100	54,0

Ennek alapján a „tisztá” külföldi párok és a nemzetiségileg vegyes házasságok aránya közel 10%.

A „tisztá” német házasságok nagyobb arányú gyermektelensége az idősebb házastársak magasabb számával magyarázható.

A házassági hajlandóság csökkenésének egyik fontos következménye a lakásigény erőteljes növekedése, hiszen mint látni fogják, a szülői ház elhagyása után az egyedülállók csak egy része él élettársi kapcsolatban.

Egy másik következmény a nők megélhetést biztosító munkahely iránti igényeinek növekedése. A születések számának alakulásával való összefüggésének két oldala van: a gyermekszámok visszaszorulását ugyanúgy a házassági szándék csökkenésének okaként, mint következményeként lehet tekinteni. A házaspárok társadalmi, szociális és adózási előnyeinek azért nem érezhető a korábbi hatása, mert a háziasszony szerep erősen veszített jelentőségéből.

10. Élettársi közösségek, 1991–1999
Consensual unions, 1991–1999

Év	Összesen	Háztartásban élő egyedülálló gyerekekkel	
		1 000	%
1991	1 393	378	27,2
1995	1 741	475	27,3
1996	1 824	508	27,9
1997	1 904	530	27,8
1998	1 982	557	28,1
1999	2 054	594	28,9
közülük a régi az új szövetségi tartomá- nyokban	1 551 503	349 245	22,5 48,7

Forrás: SZSH, 1-es, 4-es szaksorozat.

Élettársi kapcsolaton különböző nemű személyek közös háztartásban való életközösségét értik. 1996 óta tesznek fel a mikrocenzus keretében egy erre vonatkozó önkéntesen megválaszolható kérdést. Az ezt megelőző időszakról, 1972-től becsült adatok állnak rendelkezésre. Az egész Németországra vonatkozó adatokat a 10. tábla tartalmazza, 1991-től. 1999-ben 2,1 millió ilyen fajta élettársi kapcsolat létezett, ezek közül 1,6 millió a régi és kb. 500 ezer az új szövetségi tartományokban. 29 százalékuk egyedülálló gyerekekkel élt együtt. A gyerekek száma 860 000 volt, közülük 752 000 18 éven aluliak voltak.

A partnerek családi állása szerint 1998-ban az adatok a következők voltak:

Családi állapota	Férfinak (1000)	Nőnek (1000)
Egyedülálló	1375	1321
Házass, külön élő	79	69
Özvegy	97	199
Elvált	430	393
Összesen	1982	1982

A várakozásnak megfelelően 1 165 000-es értékkel az egyedülállóak közötti kapcsolat messze a leggyakoribb. Ezt követi 215 ezres létszámmal az elváltak közötti kapcsolat.

A nők kapcsolatbeli családi állapotát tekintve 1998-ban 100 élettársi kapcsolatban élő nőtől 77 volt gyermektelen, 100 elvált nő közül azonban csak 47. Az elvált nők gyermekei esetében igen sok esetben korábbi házasságból született gyermekekről van szó.

A 11. táblában az 1972-ben és 1998-ban a régi szövetségi tartományokban a házasságban és a házastárral együtt élő férfiak és nők korszpecifikus arányait tüntették fel, 1998-ra vonatkozóan az élettársi kapcsolatban élők korszpecifikus arányait is. Az összehasonlítás megmutatja, hogy még, ha feltételezzük is azt, hogy az élettársi kapcsolatban élők alulreprezentáltak, akkor is alacsonyabb a számuk, mint időnként gondolják, és nem jelentenek a házasságra nézve konkurenciát. Arról csak a legfiatalabb felnőttek esetében lehet szó. Azonban még a 25–29 éves férfiak és nők körében is 3 az 1-hez a házasságok és az élettársi közösségek aránya. Ha az 1998-as házasságok számához hozzáadjuk az élettársi közösségek számát, akkor sem érjük el az 1972-es házasságok arányát szinte egyik korcsoportban sem. A legidősebbeket itt figyelmen kívül lehet hagyni, mivel nagy részük akkor élt a házasságban, amikor a házasságról való lemondás még ritkább volt, mint ma. Itt azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy már akkor is léteztek élettársi közösségek, például az özvegyi nyugdíj elvesztésének elkerülése érdekében.

11. A házasságban együtt élők 1972-ben és 1998-ban, valamint élettársi kapcsolatban élő férfiak és nők 1998-ban a régi szövetségi tartományokban
Cohabiting married people in 1972 and 1998 and men and women in consensual unions in 1998 in the old federal Länder

Életkor (korcsoport)	Férfiak			Nők		
	házastárral együtt élő		élettársi kapcsolatban élő	házastárral együtt élő		élettársi kapcsolatban élő
	1972	1998	1998	1972	1998	1998
	100 megfelelő korú férfiból, ill. nőből					
20–24	24,5	7,3	6,2	55,4	23,1	11,9
25–29	65,4	27,6	9,5	83,1	45,2	15,8
30–34	80,5	51,7	11,4	88,1	64,6	9,3
35–39	86,1	64,6	7,4	87,9	72,3	6,4
40–44	89,8	71,4	5,3	85,4	75,9	4,9
45–49	91,0	76,4	4,7	79,6	76,7	3,9
50–54	91,5	78,4	4,0	72,2	77,2	3,2

Forrás: SZSH, 1.3-as szaksorozat; S. 222f. és saját számítások.

További nagy változása a hagyományos viselkedési normáknak a házasságok felbomlásának erőteljes növekedése, amely átlagban minden harmadik, a nagyvárosokban minden második házasságot előbb vagy utóbb érint. 1998-ban 192 416 házasságot bontottak fel, ezeknek több mint felében (52,4%) fiatalok gyermekek éltek, akiknek száma majdnem elérte az 1 570 000-et.

Ha abból indulunk ki, hogy a házasságok 1/3-a válással végződik, és átlagos gyermekszámuk – mint 1998-ban – 0,82, és ha továbbiakban feltételezzük, hogy az érvényben maradt házasságok átlag gyermekszáma 1,75, akkor a mai házasságokból született gyermekek 19%-a egy nap válási árva lesz.

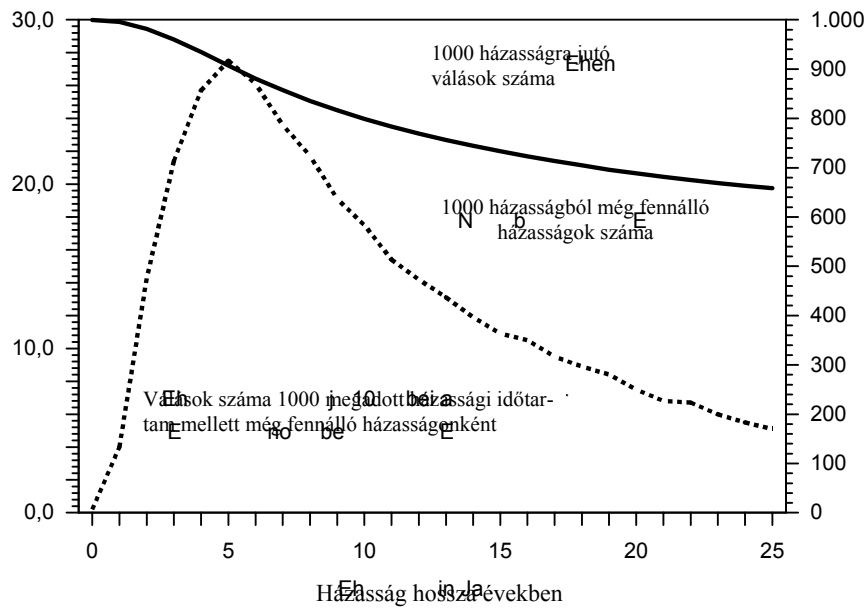
A magas válási kockázat bizonyára egyik oka annak, hogy a házasságkötéseket elhalasztják, vagy elmulasztják, vagy hogy egy élettársi kapcsolatot részesítenek előnyben, amely kevesebb kötöttséggel és kötelezettséggel jár együtt.

A válási gyakoriságot a III. ábra mutatja. Az ábra a házasságok ötödik évében mutatja a válások gyakoriságának a tetőződését. Azonban a házasságoknak 1%-át még a 20. évben is felbontják.

A III. diagram adatai a vizsgált naptári évek keresztmetszeti eredményeire támaszkodnak. Ennek folyamán feltételezték, hogy a naptári években fennálló házasságok esetében a válási gyakoriság érvényes az idő folyamán egy meghatározott házasságkötési évekre is. Megbízhatóbbak és biztosabbak a 12. tábla eredményei, amelyek a lakosság házasságkötési évek szerinti válásai számának megfigyelésén alapulnak.

Ennek során azonban az 1980-as és 1987-es évjáratok esetében az 1998 utáni, azaz több mint 18, ill. 11 éves házasság után becsült adatokat kellett igénybe venni. Tanulságként az vonható le az eredményekből, hogy az 1950-ben kötött házasságoktól az 1987-ban kötöttekig a válások gyakorisága több mint megháromszorozódott. A 12-es tábla eredményei esetében korlátként meg kell azonban jegyezni, hogy figyelmen kívül hagyják a házasság haláleset okozta megszűnését.

Emellett nem tesznek különbséget egyedülálló házassága és özvegyek, ill. elváltak újraházasodása között. Az utóbbiak, mint már említettük, jelentősen megsokszorozódtak és legtöbbször az idősebb házas feleket érintik.

III. Válások és felbontott házasságok a házasság tartama szerint a korábbi szövetségi területen 1998-ban
 Divorces and dissolved marriages by duration of marriages on the former Federal territory in 1998

12. Válási gyakoriság az 1950 és 1987 közötti házassági évjáratok esetében a házasságtartam hossza szerint a régi szövetségi területen
Divorce frequency of marriage cohorts 1950 – 1987 by duration of marriage on the old federal territory

Házassági évjárat	5	10	15	20	25
	évig tartó házasság				

1000 megkötöttből még fennálló házasságok

1950	963	936	919	906	896
1960	956	931	891	873 *	851
1965	946	894	876 *	832	806
1970	921	872 *	821	783	755
1975	924 *	833	776	735	(705)
1980	910	817	767	(723)	(693)
1987	883	787	(727)	(686)	(663)

Válások száma 1000 a megelőző házassági időtartam után még fennálló házasságonként¹

1950	37	28	18	14	11
1960	44	26	43	20 *	25
1965	54	55	20 *	50	31
1970	79	53 *	58	46	36
1975	76 *	98	68	53	(41)
1980	90	102	61	(56)	(41)
1987	117	109	(76)	(56)	(34)

* Érintette az értéket a válási jogszabályok 1977-es reformja.

¹ Pl. az 1970-ben kötött házasságok esetében 20 éves házassági időnél:

$$20: (821-783) : 821 = 0,046 \cdot 1000 = 46$$

A 13-as tábla információkkal szolgál a korábbi szövetségi területek részein történt válások gyakoriságának különbségeiről. A városállamokban ez a gyakoriság 50%-kal meghaladja az alföldi adatokat. Ebben az esetben is bebizonyosodik, hogy elhamarkodott a közvéleményt jelentősen befolyásoló nagyvárosi viselkedési mintákból az általánosra következtetni.

*13. Válások a korábbi szövetségi terület tartományaiban 1998-ban
Divorces in the Länder of the old federal territory, 1998*

Tartomány	Válások	
	száma	1000 házasságonként ¹
Nyugat-Berlin ²	6 740	23
Hamburg	4 968	22
Bréma	1 996	21
Schleswig-Holstein	7 139	17
Alsó-Szászország	18 154	15
Észak-Rajna-Westfália	45 246	16
Hessen	14 676	15
Rajna-vidék-Pfalz	10 148	16
Baden-Württemberg	21 833	13
Bajorország	26 553	14
Saar-vidék	2 996	18
Korábbi szövetségi terület	160 449	16,6

¹ Házas nők 55 éves korig.

² Becsült érték.

Forrás: SZSH, saját számítások.

4. A születések gyakorisága és a gyermekek száma

Aki erről a témáról szeretne megtudni valamit, az kockáztatja, hogy nagyszámú, zavaros információval kerül szembe.

Ha a régi szövetségi területre szorítkozunk, akkor azt lehet mondani, hogy 1999-ben az anyakönyvvezetőknél 663 000 élveszületett gyermeket regisztráltak, azaz 20 000-rel kevesebbet, mint 1998-ban, 1000 lakosra 9,9 gyermek jutott, az 1998-as 10,2-höz képest.

Ez a helyes válasz arra a kérdésre, hogy születések által hány személlyel gyarapodott a népesség. Aki azonban arra kíváncsi, hogy hány gyermeket hoznak világra a nők életük során Németországban, az Nyugat-Németország esetében – minden 100 nőre nézve – 1998-ban a 141 gyermeket talál. Az új szövetségi tartományok esetében ez az érték 109, talán azzal a kiegészítéssel, hogy 100 leányszületésre jutó 106 fiúszületést tekintve, és figyelembe véve a nők 45 éves korig bekövetkező halálozási gyakoriságát, a szülői generáció reprodukciójához ennek a számnak majdnem 210-nek kellene lenni. Az ilyen válasznál azonban fel kell tételezni, hogy minden 100 nő élete folyamán ugyanannyi gyermeket hoz a világra, mint az 1998-ban élő 15 és 45 év közötti nők ebben a naptári évben megélt élete során. Végül arra is lehet utalni, hogy a régi szövetségi területen az 1952-ben született nők 45 éves korukig világra hozott

élveszületett gyermekei számának összegzése 170-et mutatott, azonban a később született nők esetében, akik még nem ilyen idősök, nem lehetséges a végző gyermekszámokat megjelölni. Abból azonban ki lehet indulni, hogy a 35–39 évesek körében a várható gyermekek 95%-a már megszületett.

A továbbiakban a mikrocenzus a hivatalos statisztika éves ritmusa szerinti 1%-os reprezentatív felmérésének a 35–39 éves nők háztartásában élő gyermekek számának kimutatására támaszkodunk.

A nők által világra hozott gyermekekről – függetlenül attól, hogy külön élnek-e még vagy még a szülőknél laknak –, a külföldön még igen elterjedt adatfelvétel Németországban az 1970-es népszámlálás óta nem létezik. A fent említett 141-es, ill. 109-es értékeket (a nők korszpecifikus termékenységi adatainak összegzése miatt) teljes termékenységi arányszámnak (angolul: total fertility rate) nevezik. 1960 óta a régi szövetségi területeken a 15–49 éves nők életkorát figyelembe véve 100 nőre jutó gyermekeknél:

Év	Összes nő	Német nő	Külföldi nők
1960	237	–	–
1970	202	201	218
1980	144	140	207
1990	145	140	183
1995	134	130	146
1998	141	–	–
ezen kívül 1998-ban az új szövetségi tartományokban, Kelet-Berlint beleértve:			
	109	95 (1996)	113 (1996)

Már kb. 25 éve nem tapasztalható változás a Nyugat-Németországbeli bennszülött német nők igen alacsony gyermekszámának szintjében. Egész Németországra, ahol az 1998-ban 100 nőre regisztrált teljes termékenységi arányszám 136 gyermek volt, ez úgy hat ki, hogy az újraegyesítés után az újszövetségi tartományokban a születési számok felére történt csökkenése óta, ez idáig a nyugat-németországi szinthez való közeledés csak igen lassan ment végbe.

A Németországban élő külföldi nők gyermekeinek számát túlbecsülik. Kormegoszlásuk miatt, amelyben nagyon alacsony az idősek száma, születési többlet lép fel. További bevándorlások nélkül azonban a külföldi népesség is csökkenne. A külföldiek gyermekszámának túlbecslése azzal függ össze, hogy közöttük vannak olyan népcsoportok, amelyeknek átlagon felüli a gyermekszáma. A legfontosabb a 2,3 milliós török csoport, akiknél a teljes termékenységi arányszám 1998-ban 218 volt. A törökországi folyamatokkal összhangban itt is mintegy 40%-os csökkenés ment végbe.

14. A régi szövetségi tartományokban élő német, külföldi és török nők teljes termékenységi arányszáma, 1970–1999 (a zárójelekben az új tartományokra és Kelet-Berlinre vonatkozó adatok láthatók)

Total fertility rates of German, foreign and Turkish women in the old federal Länder, 1970–1999 (in parentheses new Länder and Berlin East)

Év	100 nőre jutó élveszületettek száma ¹			
	összes nő ²	német nők	külföldi nők	török nők
1970	201	201	218	440
1980	144	140	207	360
1985	128	128	138	253
1990	145 (152)	140	183	.
1993	139 (77)	134	161	249
1996	139 (95)	135	151	240
1997	144 (104)	.	.	.
1998	141 (109)	.	.	218
1999	141 (115)	.	.	.

¹ A végleges gyermekszületési szám a korszpecifikus születési gyakoriság mellett a megadott években.

² Zárójelben az új tartományok és Kelet-Berlin értékei.

Forrás: SZSH, 1,1-es szaksorozat.

A termékenység mai állásáról a fent említett mikrocenzus 18 éven aluli nem házas, szülői háztartásban élő gyermekek számáról szóló eredményei adnak felvilágosítást.

1998-ban a korábbi szövetségi területen élő minden 35–39 éves 100 nőre átlagosan 143 gyermek jutott, a házas és férjükkel együtt élő nők esetében 173, továbbá a Nyugat-Németországban élő külföldi nőknél 193, ill. 215. Itt az 1959 és 1963 között született nőkről volt szó, akik fiatal lányként olyan korban éltek, amikor már nem volt magától értetődő, hogy az életüket egyedül, gyermekneveléssel és más háziasszonyi kötelezettséggel töltsék el. Amint az a 15-ös táblán látható ezért 15 százalékuk hajadon és 26 százalékuk gyermektelen maradt. A Berlinhez, Hamburghoz, Brémához hasonló nagyvárosokban ennek az 1959/63-ban született női generációnak csupán 50%-a volt még férjnél és kb. 40 % nem szült gyermeket, és szinte egyikük sem fog további gyermekeket világra hozni. Még a hamburgi, vagy berlini házas asszonyok körében is 25%-nak nem született gyermeke. Az ehhez hasonló nagyvárosokra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy alig több mint a fele születik meg azoknak a gyermekeknek, akik a generációpótláshoz szükségesek lennének.

15. A 35–39 éves nők megoszlása gyermekszám szerint
a régi szövetségi tartományokban, 1998-ban
35- to 39-year-old women by number of children
in the old federal Länder, 1998

Tagállam	Összesen Házások ¹	Német nők							Külföldi nők
		egyedülálló (nem házas)	házas ¹	100 nőből ... gyermeke van					
				%	0	1	2	3 vagy több	
Berlin	Ö	30,7	48,2	38	30	25	7	105	152
(Nyugat)	H	–	–	24	30	35	12	149	181
Hamburg	Ö	35,9	47,6	47	19	25	11	100	160
	H	–	–	23	23	40	14	149	200
Bréma	Ö	28,5	55,8	36	29	28	7	111	156
	H	–	–	16	36	39	10	152	.
Schleswig-Ho.	Ö	15,3	74,8	23	25	35	16	150	196
	H	–	–	13	26	42	19	174	221
Alsó- Szászország	Ö	15,4	73,1	23	23	37	16	153	207
	H	–	–	11	22	46	20	184	222
É.-Rajna- Westf.	Ö	15,5	71,7	29	24	34	13	135	192
	H	–	–	15	26	43	16	165	212
Hessen	Ö	16,1	72,0	27	24	37	12	137	204
	H	–	–	16	24	46	14	145	225
Rajna-vidék- Pf.	Ö	10,7	76,5	21	25	38	15	151	172
	H	–	–	12	27	45	17	173	191
Baden-Württ.	Ö	15,7	72,9	24	20	39	16	153	193
	H	–	–	11	20	48	21	184	212
Bajorország	Ö	13,8	75,5	24	23	38	15	148	159
	H	–	–	12	23	47	18	176	182
Saar-vidék	Ö	17,7	70,7	28	33	28	10	123	194
	H	–	–	15	35	36	14	154	229
Összesen ²	Ö	14,7 ³	73,3 ³	26	23	36	15	143	193
	H	–	–	13	24	45	18	173	215

¹ Férjükkel együtt élők.

² 1997-ben.

³ Német és külföldi nők együtt.

Forrás: SZSH, mikrocenzus, saját számítások.

A házassági életkor növekedésével összefüggésben 1961 óta a korábbi szövetségi területeken 28,5 évre, azaz több mint 4 évvel nőtt az anyák életkora az első házasságból született gyermek világra jöttékor, míg ez a kor az összes

gyermeket tekintve átlagosan nem növekedett, mivel a régi szövetségi területeken a 35–39 éves nők között csupán 15%-ának volt 3 vagy több gyermeke. Ez az arány a nagyvárosokban alig éri el a 10%-ot.

1998-ban a régi szövetségi területen, a házasságon kívül született gyermekeknek az élveszületettekhez mért aránya 15,9% volt, az új szövetségi területen 47,1%. Nem lenne azonban helyes azt feltételezni, hogy ezen gyermekek mindegyike házasságon kívüli marad. Igen nagyszámú esetben olyan gyermekekről van szó, akiknek a szülei a gyermek születése előtt már együtt éltek, azonban csak ezt követően döntötték el, hogy összeházasodnak. A házasságon kívül született gyermekek közel egyharmada ilyen módon törvényessé válik. Egy következő harmaduk az anya egy másik férfival történő házasságán keresztül mostohaapához jut, aki gyakran adoptálja a gyermeket. Így a házasságon kívül született gyerekek a legtöbb esetben házas szülők családjában nőnek fel.

A születési számok csökkenése olyan folyamat, amely időközben egész Európára kiterjed. A németek ennek a fejlődésnek csupán előfutárai voltak. Ma már olyan országokat is érint, amelyeknek hagyományosan, kifejezetten születéspárti a családpolitikája és nagy pénzügyi támogatást biztosítanak a családon kívüli gyermekgondozásra. Emellett mély nyomokat hagyott azon politikai rendszerek összeomlása, amelyek számára népesedési problémák nem léteztek.

Európa most annak a kérdésnek a megoldása előtt áll, hogy hogyan kezelje a születések alakulása kapcsán kialakult problémákat. Sokak szerint megváltoztathatatlan a folyamat. Emiatt sokan letargiába estek. Ezt csak erősíti az a növekvő meggyőződés, miszerint igen nehéz, hacsak nem lehetetlen olyan területen, mint a népességfejlődés összhangba hozni a társadalom érdekeit és szükségleteit az egyes polgárok individuális érdekeivel és igényeivel.

5. Halálozás és várható élettartam

Egy népesség halálozási kockázatának összesített mutatója a várható átlagos élettartam. Általában férfiakra és nőkre nézve külön számítják és a személy már elért életkorán felüli várható élettartamot fejezi ki. A SZSH az ilyen számításokat 3 naptári év halálozási adatainak összegezése alapján (a halálozási szint véletlenszerűségeinek kiküszöbölése céljából) egy rövidített módszerrel végzi. A legfrissebb adatok az 1996/98-as évekre vonatkozólag állnak rendelkezésre. Ennek alapján az élveszületettek születéskor várható átlagos élettartama években kifejezve:

	A régi szövetségi tartományokban	Az új szövetségi tartományokban	Németországban
Férfiak	74,4	72,4	74,0
Nők	80,5	79,5	80,3

Mint eddig mindig, a nők tovább élnek, mint a férfiak. A nők előnye már korábban is majd 6 év volt. A különbség okát valószínűleg az életvitelben lehet megtalálni. Ehhez járulnak a genetikai okok (16-os tábla).

16. Az 1949/51-es, 1970/72-es és 1996/98-as halandósági táblák szerinti halálozási arányszám

Mortality according to the 1949/51, 1970/72 and 1996/98 life tables

Életkor (év)	Halandósági táblák szerinti halálozási arányszám		
	1949/51	1970/72	1996/98
	régii szövetségi terület		Németország

1000 újszülöttből az oldalt feltüntetett életkort elérők
férfiak

20	915	957	989	988
40	871	921	968	966
60	729	777	865	859
75	407	389	570	560

nők

20	933	971	992	992
40	902	953	983	982
60	802	869	926	927
75	496	600	756	751

Az oldalt feltüntetett korú személyek további várható átlagos élettartama
években

férfiak

0	64,6	67,4	74,4	74,0
20	50,3	50,2	55,2	54,8
60	16,2	15,3	18,9	18,7
75	7,3	7,2	9,2	9,1

nők

0	68,5	73,8	80,5	80,3
20	53,2	56,0	61,0	60,9
60	17,5	19,1	23,2	23,1
75	7,7	8,6	11,4	11,3

Forrás: SZSH.

A halálozási mutatók jelentősége a korstruktúra szempontjából igen nagy. Száz évvel ezelőtt, amikor az újszülöttek 25%-a egy éves kora előtt meghalt, a csecsemőhalálozási arányszám csökkenésként hatott a magas születési számra. Időközben már szinte nem játszik szerepet a gyermek népességben elfoglalt aránya szempontjából, mivel az 1 éves kor alatti halálozási szám az újszülöttek 0,5%-os halálozására zsugorodott össze. 20 éves korig a gyermekek csupán 1% hal meg. 1950 körül ez az arány még majdnem 10% volt. A gyógyászat és a jólét pozitív hatással volt a gyermekek túlélési esélyeire. Emiatt a halálozási kockázat is csökkent. A nyugat-németországi 20 éves férfiaknak, az 1970/72-es halandósági tábla 81,1%-ához képest 87,5%-a éli meg a 60. életévét. A nőknél ez az arány a korábbi 89,5%-ról 93,5%-ra nőtt.

Sokak számára a 60 éves kor után olyan életszakasz kezdődik, amely ellenében az elmúlt évekkel, évtizedes, új kilátást nyújt. Az 1996/98-as halandósági tábla szerint a 60 éves férfiaknak még átlagosan 18,9 további évük van hátra, a nőknek 23,2, így majdnem mindenki 80 éves vagy annál idősebb lesz. Az 1970/72-es viszonyokhoz képest a nyert életek aránya 20%.

Ha ezt az eredményt kivetítjük a jövőbe, akkor 2030-ra a 60 éves férfiak várható átlagos élettartama 23, a 60 éves nők pedig majdnem 28 év lesz. Már ma 20 év ez a szám a svéd és svájci férfiak, 25 a francia nők körében.

Ezzel nem szándékozunk próféciát felállítani. Sokkal inkább a jövőre akarjuk irányítani a figyelmet, amely ugyan egy magasabb kort ígér, azonban tele van kockázattal, mivel az öregkor sokba kerül a társadalomnak, és nem mindenki remélhet hosszú, egészséges életet.

Egy pár további „kockázati tényező” is figyelmet érdemel.

25 éve sokkal több házasságot bontanak fel, mint amennyit kötnek. 1998-ban, Németországban több mint 417 000 házasságkötésre majdnem 538 000 felbontott házasság jutott, ezek közül 346 000, azaz 64% a házastárs elhalálása miatt bomlott fel. A halálozás miatti házasságmegszűnések többségében az ok a férj halála, ugyani, mint például 1998-ban 247 000 férj halálával (71%) szemben csak 99 000 feleség (29%) hunyt el. Emiatt mindig több volt az özvegyasszony, mint az özvegy férfi. Ma ez az arány több mint ötszörös. Ebben az is nagy szerepet játszik, hogy az özvegy férfiak gyakrabban kötnek új házasságot, mint az özvegy nők. Ehhez járul a sok második világháborúban elesett férfi özvegye. Ha ettől eltekint is az ember, világos, hogy a férfiak „túlhalálása” miatt sokkal több házasulatlan nő van, mint férfi. Nagyon sok idős nő ebből az okból kényszerül egyedül maradni.

Végül foglalkoztatja az embert az a kérdés, hogy milyen mértékben válnak fiatalok gyermekek a szülők halála által árvákká. Ahhoz, hogy erre válaszolni lehessen, olyan modellt kellett kiindulni, amely az anyák részére a szülésnél 30 éves, az apáknál 32 éves átlagéletkort feltételez. Továbbá a szülők esetében az 1996/98-as nyugat-németországi halálozási tábla adatait vesszük alapul.

Ezen körülmények között 18 éves kor előtt a gyerekek 2%-a veszi el az anyját, 4%-a pedig az apját. Tehát néhány gyermek még mindig korán elveszíti szüleit. 100 évvel ezelőtt sokkal gyakoribb volt az, hogy gyermekek korán árvák lettek és ennek következtében külső személyek segítségére és támogatására voltak utalva, vagy mostohaazulőket kaptak. Ezek az utóbbiak az apa korai halála miatt mindig inkább mostohaapák voltak, mint mostohaanyák. Ha az ember az 1871/1900-as német birodalmi halálozási táblák segítségével végez számításokat, akkor a fiatalok közel 25%-a az apa és majd 15%-a az anya halála miatt vált árvává. Akkor sokkal gyakrabban fordult elő az is, hogy a gyerekek a felnőtté válás előtt mindkét szulőt elvesztették.

A férfiak mai halálesetei 60%-ban, a nőknél 75%-ban a 75. életév után következnek be. A 75 éves férfiaknak és a 75 éves nőknek manapság majdnem 85, ill. 86 éves életkorra van kilátásuk. A 90 éves kort az újszülött fiúk 10%-a, a lányok 20%-a éri meg. Mint mondtuk, a jövőben további élettartamnövekedés várható. Így a magas életkorba kitolt halálozás a fiatalok körében elvesztette ijesztő szerepét, és már csak akkor tekintik nagy szerencsétlenségnek, ha gyermekeket vagy fiatalokat érint. Ennek a még be nem fejeződött folyamatnak a következtében sokszor 3–4 generáció él, ha nem is együtt, de legalább egy időben. A világ ezáltal is megváltozott. A következő fejezetben azt mutatjuk be, hogy jelenleg mit jelent ez a háztartások számának és struktúrájának szempontjából.

6. Háztartások

Háztartások alatt azon személyek közösségeit értjük, amelyek tagjai együtt laknak és gazdálkodnak. Állhatnak több családból is, ha például szulők a lányokkal és annak gyermekével/gyermekeivel élnek együtt. Erre a mai háztartások struktúrájának vizsgálatakor visszatérünk. Először áttekintést szeretnénk adni a háztartások méretéről és népességbeli eloszlásáról (17-es tábla), emellett egy pillantást szeretnénk vetni a családokra (házaspárok és gyermekeiket egyedül nevelők) (18-as tábla).

17a Magánháztartások és a magánháztartásokban élő népesség 1999
Private households and population in private households, 1999

Megnevezés	Németország		Korábbi szövetségi terület		Új tartományok és Kelet-Berlin	
	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás
	1000	%	1000	%	1000	%

Magánháztartások összesen

Összesen	37 795	100,0	0,7	30 822	100,0	0,6	6 972	100,0	1,1
Háztartás nagysága									
Egyszemélyes háztartás	13 485	35,7	1,4	11 194	38,3	0,9	2 290	32,8	4,1
Több személyes háztartás	24 310	64,3	0,3	19 628	63,7	0,5	4 682	67,2	-0,3
Ebből:									
2 személyes	12 554	33,2	1,3	10 156	33,0	1,3	2 398	34,4	1,4
3 személyes	5 645	14,9	0,0	4 405	14,3	0,1	1 241	17,8	0,0
4 személyes	4 444	11,8	-1,8	3 609	11,7	-1,2	835	12,0	-4,5
5 és több személyes	1 656	4,4	-0,6	1 458	4,7	-0,2	208	3,0	-3,4
Németek	35 181	93,1	0,7	28 281	91,8	0,6	6 900	99,0	1,0
Külföldiek	2 614	6,9	0,8	2 542	8,2	0,6	72	1,0	8,1
Férfiak	26 201	69,3	0,3	21 517	69,8	0,3	4 684	67,2	0,3
Nők	11 593	30,7	1,7	9 305	30,2	1,4	2 288	32,8	2,8

A háztartásban élő személyek

Összesen	82 251	100,0	0,2	66 999	100,0	0,3	15 253	100,0	-0,3
Háztartás nagysága									
Egyszemélyes háztartás	13 485	16,4	1,4	11 194	16,7	0,9	2 290	15,0	4,1
Több személyes háztartás	68 767	83,6	-0,1	55 804	83,3	0,1	12 962	85,0	-1,0
Ebből:									
2 személyes	25 108	30,5	1,3	20 312	30,3	1,3	4 796	31,4	1,4
3 személyes	16 936	20,6	0,0	13 214	19,7	0,1	3 722	24,4	0,0
4 személyes	17 777	21,6	-1,8	14 435	21,5	-1,2	3 342	21,9	-4,5
5 és több személyes	8 945	10,9	-0,7	7 842	11,7	-0,3	1 103	7,2	-3,2
Németek	75 194	91,4	0,2	60 107	89,7	0,4	15 087	98,9	-0,3
Külföldiek	7 058	8,6	-0,6	6 892	10,3	-0,7	165	1,1	5,1
Férfiak	39 948	48,6	0,1	32 569	48,6	0,1	7 379	48,4	-0,2
Nők	42 304	51,4	0,2	34 430	51,4	0,4	7 874	51,6	-0,3

Forrás: SZSH.

17b Magánháztartások és a magánháztartásban élő népesség, 1999
Private households and population in private households, 1999

Megnevezés	Németország		Korábbi szövetségi terület		Új tartományok és Kelet-Berlin	
	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás
	1000	%	1000	%	1000	%

Egyszemélyes háztartások

Összesen	13 485	100,0	1,4	11 194	100,0	0,9	2 290	100,0	4,1
Németek	12 744	94,5	1,3	10 483	93,6	0,7	2 261	98,7	3,9
Külföldiek	741	5,5	3,9	712	6,4	3,2	29	1,3	24,0
Férfiak	5 647	41,9	2,3	4 703	42,0	1,5	944	41,2	6,7
Nők	7 838	58,1	0,8	6 492	58,0	0,4	1 346	58,8	2,4
Korcsoport									
25 év alatt	1 071	7,9	4,4	878	7,8	2,3	193	8,4	15,8
25–35	2 537	18,8	-1,2	2 177	19,4	-2,0	360	15,7	4,2
35–45	1 703	12,6	5,8	1 453	13,0	5,1	251	10,9	9,7
45–55	1 300	9,6	2,2	1 099	9,8	1,8	202	8,8	4,4
55–65	1 860	13,8	1,8	1 518	13,6	1,5	342	14,9	3,1
65–75	2 138	15,9	-0,3	1 721	15,4	-0,8	419	18,2	2,0
75 és idősebb	2 875	21,3	0,9	2 350	21,0	1,1	526	22,9	0,1
Családi állapot									
Nem házas	5 999	44,5	2,0	5 119	45,7	1,0	880	38,4	8,5
Házast, külön élő	768	5,7	2,6	670	6,0	2,0	99	4,3	7,0
Özvegy	4 668	34,6	-0,3	3 783	33,8	-0,3	885	38,6	-0,1
Elvált	2 050	15,2	3,1	1 623	14,5	2,8	427	18,6	3,9
Hivatásbeli helyzet									
Keresőképes korú	6 779	50,3	2,5	5 720	51,1	1,7	1 058	46,2	7,0
Kereső	5 922	43,9	3,0	5 110	45,6	2,1	813	35,5	9,3
Önálló	604	4,5	1,3	533	4,8	1,2	71	3,1	2,0
Segítő családtag	14	0,1	-25,0	12	0,1	-30,9	/	/	/
Köztisztviselő	405	3,0	0,6	365	3,3	-0,3	40	1,7	10,4
Alkalmazott	3 164	23,5	3,8	2 790	24,9	3,0	375	16,4	10,0
Munkás	1 735	12,9	3,2	1 409	12,6	1,7	326	14,2	9,9
Kereset nélküli	856	6,3	-1,1	611	5,5	-1,6	248	10,7	-0,1
Nem keresőképes korú	6 706	49,7	0,3	5 474	48,9	0,0	1 232	53,8	1,8

Forrás: SZSH.

18a Családok, 1999
Families, 1999

Megnevezés	Németország		Korábbi szövetségi terület		Új szövetségi tartományok és Kelet-Berlin	
	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás
	1000	%	1000	%	1000	%

A háztartásban élő gyermekek nélkül együttélő házaspárok

Összesen	9 492	100,0	0,9	7 703	100,0	0,9	1 789	100,0	0,8
Német férjjel	9 002	94,8	0,9	7 226	93,8	1,0	1 775	99,3	0,6
Külföldi férjjel	490	5,2	0,9	477	6,2	0,4	13	0,7	25,0

Férj korcsoportja

25 év alatt	68	0,7	-0,8	63	0,8	-1,0	/	/	/
25–35	590	6,2	-4,6	538	7,0	-4,6	53	2,9	-4,6
35–45	575	6,1	1,4	519	6,7	0,8	56	3,2	6,8
45–55	1 241	13,1	-2,5	981	12,7	-2,5	280	14,5	-2,3
55–65	3 351	35,3	1,1	2 616	34,0	1,4	735	41,1	-0,1
65–75	2 542	26,8	2,5	2 046	26,6	2,3	496	27,7	3,1
75 és idősebb	1 124	11,8	3,8	941	12,2	4,1	184	10,3	2,6

Feleség korcsoportja

25 évnél fiatalabb	163	1,7	0,9	149	1,9	1,1	14	0,8	-1,6
25 – 35	667	7,0	-4,4	610	7,9	-4,7	57	3,2	-1,4
35 – 45	617	6,5	1,0	548	7,1	0,8	69	3,8	3,0
45 – 55	1 751	18,4	-1,9	1 389	18,0	-1,9	362	20,3	-1,9
55 – 65	3 424	36,1	2,4	2 688	34,9	2,9	736	41,2	0,6
65 – 75	2 153	22,7	1,1	1 715	22,3	0,5	438	24,5	3,4
75 éves és idősebb	717	7,6	6,0	605	7,8	7,0	113	6,3	1,1

Keresőtevékenység

Mindketten keresők	2 522	26,6	0,1	2 127	27,6	-0,2	396	22,1	1,9
Csak a férj kereső	1 264	13,3	-2,0	1 088	13,9	-2,4	196	11,0	-0,2
Csak a feleség kereső	780	8,2	4,8	608	7,9	5,7	172	9,6	1,8
Egyikük sem kereső	4 926	51,9	1,5	3 901	50,6	1,8	1 025	57,3	0,4

Forrás: SZSH.

18b Családok, 1999
Families, 1999

Megnevezés	Németország		Korábbi szövetségi terület		Új szövetségi tartományok és Kelet-Berlin	
	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás
	1000	%	1000	%	1000	%

Gyermekekkel együttélő házaspárok (korhatár nélkül)

Összesen	9 987	100,0	-1,5	8 205	100,0	-0,9	1 783	100,0	-3,7
Német férjjel	8 809	88,2	-1,5	7 055	86,0	-0,9	1 754	98,4	-3,7
Külföldi férjjel	1 178	11,8	-1,4	1 149	14,0	-1,4	29	1,6	-2,2

Férj korcsoportja

25 év alatt	76	0,8	-8,3	69	0,8	-7,7	6	0,4	-14,1
25–35	1 757	17,6	-8,6	1 478	18,0	-7,6	279	15,7	-13,5
35–45	3 710	37,1	1,1	2 956	36,0	2,3	758	42,3	-3,7
45–55	2 754	27,6	0,4	2 264	27,5	0,3	500	28,1	0,8
55–65	1 304	13,1	-2,2	1 112	13,6	-2,4	192	10,6	-0,5
65–75	324	3,2	0,4	280	3,4	0,2	44	2,5	2,3
75 és idősebb	63	0,6	5,3	56	0,7	3,7	7	0,4	18,3

Feleség korcsoportja

25 évnél fiatalabb	212	2,1	-7,6	192	2,3	-7,6	20	1,1	-7,9
25–35	2 492	25,0	-6,3	2 084	25,4	-5,0	408	22,9	-12,5
35–45	3 972	39,8	0,7	3 164	38,6	1,3	808	45,3	-1,9
45–55	2 272	22,7	1,3	1 876	22,9	1,0	396	22,2	2,7
55–65	817	8,2	-2,1	701	8,5	-1,8	117	6,5	-4,3
65–75	189	1,9	-0,8	158	1,9	-2,1	30	1,7	6,4
75 éves és idősebb	33	0,3	8,0	29	0,4	6,4	/	/	/

Keresőtevékenység

Mindketten keresők	5 389	54,0	3,0	4 235	51,6	3,6	1 154	64,7	1,1
Csak a férj kereső	3 015	30,2	-7,1	2 709	33,0	-6,2	306	17,2	-14,3
Csak a feleség kereső	556	5,6	-2,0	407	5,0	1,1	148	8,3	-9,6
Egyikük sem kereső	1 028	10,3	-5,9	853	10,4	-5,6	175	9,8	-7,4

Forrás: SZSH.

18c Családok, 1999
Families, 1999

Megnevezés	Németország		Korábbi szövetségi terület		Új szövetségi tartományok és Kelet-Berlin	
	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás	összesen	1998. áprilisi változás
	1000	%	1000	%	1000	%

Gyermekeket egyedül nevelők¹

Összesen	2 926	100,0	3,6	2 137	100,0	3,5	789	100,0	3,8
Németek	2 727	93,2	3,6	1 944	91,0	3,5	782	99,1	3,8
Külföldiek	199	6,8	3,9	192	9,0	3,9	7	0,9	3,7
Férfiak	512	17,5	-0,4	400	18,7	-1,4	112	14,2	3,4
Nők	2 414	82,5	4,5	1 737	81,3	4,7	677	85,8	3,8
Korcsoport									
25 évnél fiatalabb	113	3,9	3,8	74	3,5	5,3	39	5,0	1,2
25–35	697	23,8	-1,0	448	20,9	-1,4	250	31,6	-0,3
35–45	963	32,9	7,7	685	32,1	7,9	278	35,2	7,2
45–55	537	18,3	5,5	429	20,1	5,1	108	13,7	7,0
55–65	296	10,1	-0,6	244	11,4	-0,5	53	6,7	-1,2
65–75	177	6,0	-0,4	140	6,6	-1,9	37	4,7	5,8
75 éves és idősebb	142	4,9	7,2	118	5,5	7,2	25	3,1	7,1
Családi állapot									
Egyedülálló (nem házas)	776	26,5	6,6	475	22,2	6,8	301	38,1	6,4
Házastársától külön élő	375	12,8	1,2	299	14,0	0,2	76	9,7	6,2
Özvegy	663	22,7	0,7	537	25,1	0,9	126	16,0	-0,2
Elvált	1 111	38,0	4,1	826	38,6	4,7	286	36,2	2,5
Keresőtevékenység									
Kereső	1 757	60,1	6,0	1 282	60,0	6,0	476	60,3	6,1
Kereset nélküli	345	11,8	-4,4	178	8,3	-4,3	167	21,2	-4,6
Nem keresőképessé személy	823	28,1	2,2	677	31,7	1,3	146	18,6	6,6

¹ Gyermekeket egyedül nevelőknek számítanak azon szülők is, akiknek gyermekei már felnőtt korúak. Ide tartoznak azok is, akik élettársi kapcsolatban élnek.

Forrás: SZSH.

1999 áprilisában, egész Németországban 37,8 millió háztartást számláltak meg, amelyekben 82,3 millió személy élt (háztartási tagok). Az ún. intézeti háztartásokról (laktanya, egyéb otthonok stb.) és lakóikról (nem az ott lakó személyzet) nem rendelkezünk újabb adatokkal. 35,2 millió háztartásban volt német, 2,6 millióban külföldi referenciaszemély (régibbi háztartási vezető). 7,1 millió személlyel, ezeknek a külföldi háztartásoknak aránya a korábbi szövet-

ségi területen 8,2%; az újbán, ahol jelenleg kevés a külföldi, csupán 1,0%-át teszik ki a háztartásoknak, ami 165 000 személyt jelent. A 13,5 millió egyszemélyes háztartás ugyan az összes 35,7%-át teszi ki, azonban bennük csupán a népesség 16,4%-a él. A többszemélyes háztartások több mint fele a kétszemélyesek körébe tartozik. A nagyobb, négy vagy több személyből álló háztartások az összesnek csupán 16,2%-át teszik ki, azonban ezekben él a népesség harmada. A régi és az új szövetségi területen relatíve kicsi a háztartások nagyságbeli különbsége.

Leginkább a fiatal egyedülállók és az özvegyek élnek egyedül. A többszemélyes háztartások között 51,6%-os aránnyal a gyermekes és gyermektelen házaspárok dominálnak. 1999-ben 19,5 millió házasságban együtt élő párt számláltak meg, közöttük azonban csak 10 millióban (51,3%) volt a háztartásban élő egyedülálló (nem házas) gyermek. Az 1,7 millió (8,7%) külföldi házaspár közül 1,2 millió élt együtt egyedülálló (nem házas) gyermekével. A 2,9 millió egyedülálló, gyermekével egy háztartásban élő nem házas személyből 199 000 a külföldiek száma. Nevezett nem házas anyák megoszlása a következő: 776 000 fő, azaz 26,5% egyedülálló, 375 000 fő, azaz 12,8% házas, különélő, 663 000 fő azaz 22,7% özvegy és 1 111 000 fő azaz 38,0% elvált.

A családban élő egyedülálló gyermekek száma szerint a gyermekkel rendelkező házaspárok esetében többségben vannak az egygyermekes háztartások. (45,3%) v. a kétgyermekesek (40,8%). A gyermeküket egyedül nevelők körében 68%-nak egy gyermek él háztartásában.

A 19-es tábla feladata áttekintést adni a háztartások alakulásáról az elmúlt negyed században. A rendelkezésre álló adatok helyzete miatt az összehasonlítás a régi szövetségi tartományokra szorítkozik.

19. A háztartások összetétele 1972-ben és 1999-ben
Composition of households in 1972 and 1999

A háztartás összetétele	Korábbi szövetségi terület						Németország	
	1972			1999			1000	%
	1000	100	%	1000	1972 = 100	%		
Háztartások								
(I) Generációs háztartások	16 621	100	72,3	18 029	108	58,5	22 314	59,0
1 generációs: házaspárok gyerekek nélkül ¹	5 265	100	22,9	7 575	144	24,6	9 326	24,7
2 generációs: házaspárok gyermekkel ¹	9 148	100	39,8	8 131	89	26,4	9 906	26,2
Össze nem házasodott párok és gyerekeik Gyerekeiket egyedül nevelők ¹	25	100	0,1	349	1 396	1,1	595	1,6
3 vagy több generációs	1 417	100	6,2	1 710	121	5,5	2 159	5,7
(II) Csupán oldalági rokonságban v. sógorság- ban lévők	766	100	3,3	265	35	0,9	327	0,9
(III) Akik nincsenek rokonságban vagy sógor- ságban	199	100	0,9	122	61	0,4	141	0,4
(IV) Egyszemélyes háztar- tások	160	100	0,7	1 477	923	4,8	1 855	4,9
Egyedülálló	6 014	100	26,2	11 194	186	36,3	13 485	35,7
Házastársuktól külön élők	1 943	100	8,5	5 119	263	16,6	5 999	15,9
Özvegyek	377	100	1,6	670	178	2,2	768	2,0
Elváltak	3 130	100	13,6	3 783	121	12,3	4 668	12,4
Összes háztartás	564	100	2,5	1 623	288	5,3	2 050	5,4
Összes háztartás	22 994	100	100	30 822	134	100	37 795	100
A háztartások tagjai								
(I) Generációs háztartások	54 376	100	88,9	52 374	96	78,2	64 400	78,3
1 generációs: házaspárok gyerekek nélkül ¹	10 584	100	17,3	15 154	143	22,6	18 746	22,8
2 generációs: házaspárok gyermekkel ¹ és gyerekeiket egyedül nevelők	39 688	100	64,9	34 712	87	51,8	42 008	51,1
Össze nem házasodott párok és gyerekeik	80	100	0,1	1 217	1 521	1,8	2 085	2,5
3 vagy több generációs	4 024	100	6,6	1 291	32	1,9	1 561	1,9
(II) Csupán oldalági rokonságban v. sógorság- ban lévők	337	100	0,6	265	79	0,4	305	0,4
(III) Akik nincsenek rokonságban vagy sógor- ságban	430	100	0,7	3 166	736	4,7	4 061	4,9
(IV) Egyszemélyes háztar- tások	6 014	100	9,8	11 194	186	16,7	13 485	16,4
Háztartások összes tagja	61 155	100	100	66 999	110	100	82 251	100

¹ Esetleg még több személyből vagy házas gyermekekből álló háztartások.

Forrás: SZSH.

A magánháztartásokban élő népesség száma 1972-ről 1999-re 61,16 millióról 67 millióra, azaz 9,5%-kal nőtt, a háztartások száma pedig 23-ról 30,82 millióra, azaz 34%-kal nőtt. A háztartások átlagos létszáma tehát 2,67-ről lecsökkent 2,17 főre. Emögött az egyszemélyes háztartások, amelyek ma az összháztartások 36,3%-át teszik ki, 6,0-ról 11,2 millióra történt jelentős növekedése húzódik meg. 1972-ben csupán 26,2% volt az arányuk és korábban még kevesebb. Ennek legfontosabb okait az egyedül élők családi állapotában kell keresni. 25 évvel ezelőtt ezek a világháború következményeként felerészben özvegyek voltak, akik még ma is az egyedül élők egyharmadát alkotják. Emellett 1,6 millióra növe majdnem megháromszorozódott az egyedül élő elváltak száma. Ha ehhez hozzáadjuk a ma 670 000 házastársától különülő személyt, akkor az 1972-ben számlált 380 000 egyszemélyes háztartáshoz képest ma 2,3 millió létezik ezekből. A házassági hajlandóság és a házassági életkor növekedése miatt, messze a legerősebben az egyedül élő egyedülállók száma nőtt, ami ma 5,1 millió főt tesz ki. Az egyszemélyes háztartások száma majdnem kétszeresére való növekedésének a lakások iránti keresletre gyakorolt hatása – mivel ekkora terjedelmű növekedést nem láthattak előre – nagyban hozzájárult a lakáshiányhoz. Erősítette ezt a sok fiatal egyedülálló és idős özvegyek jóléti szintjének emelkedése, akik ma megengedhetik maguknak, hogy nagyobb lakást béreljenek, vagy a gyerekek kiköltözése vagy a házastárs halála után is a nagyobb lakásban maradjanak. Az élettársi kapcsolatnak, mint a házassággal szembeni alternatívának a növekedése csak részben csökkentette a lakások iránti keresletet.

Az egygenerációs, azaz gyermek nélküli házaspárok háztartásai körében 44%-os növekedést regisztráltak. Ez összefügg azzal, hogy a születési számok visszaszorulása miatt a szülők háztartásai sokkal gyorsabban válnak gyermektelenné, mint korábban. A gyerekek lakóhelyen kívüli hosszan tartó felsőfokú tanulmányainak növekvő gyakorisága is gyorsította ezt a folyamatot. Ehhez járult hozzá az egész életükben gyermektelenül maradó házaspárok ma nagyobb száma. A kétgenerációs, szülőkből és gyerekekből álló háztartások ma olyan gyakoriak, mint 25 éve. Ehhez tartoznak a nem házasságban élő párok és a gyermeküket egyedül nevelők, akiknek nincs párjuk a háztartásban. Ezek száma 1,4-ről 2,1 millió főre nőtt, kevésbé az egyedülállók számának, mint inkább az elvált anyák számának növekedése miatt.

Ritkábbak lettek a szülőkből, gyermekekből és unokákból, köztük dédunokákból álló, három és többgenerációs háztartások. A különböző generációk azonban gyakran azonos településen vagy éppen ugyanazon házban élnek. A megnövekedett jólét és a függetlenség utáni vágy, amíg az egészség megengedi, teszik lehetővé és vonzóvá távolsági együttélést. 1999-ben ezen okokból csak 265 000, 1972-ben még 766 000 három és négygenerációs családot vettek számba. Természetesen a városiasodás bérlakásai is hozzájárultak ahhoz, hogy ma csak kevés unoka találkozik nap, mint nap a nagyszülőkkel, akkor is, ha ma

sokkal gyakrabban lenne rájuk szükség a gyermekek felügyeletében, mivel az anyák dolgoznak. Helytelen lenne azonban a háromgenerációs háztartások számának csökkenéséből és az egyedülélők egyszemélyes háztartásai számának növekedéséből általánosan az emberek elmagányosodására következtetni.

Még ritkábban élnek együtt oldalági rokonok (pl. testvérek) vagy sógorsági viszonyban lévők. 1999-ben csupán 122 000 ilyen háztartás létezett. Egy öregedő társadalomban azonban kézenfekvő lenne, hogy házасulatlan testvérek és sógorsági viszonyban állók, idősebb korban egymás támaszai és segítői legyenek ahelyett, hogy a drága és személytelen öregek otthonába költözzenek.

Azoknak a személyeknek a háztartásairól, akik nincsenek rokonságban, már az élettársi kapcsolatok körében foglalkoztunk. A 19-es tábla ezekkel a gyermek nélküli közösségekkel foglalkozik, beleértve az azonos neműek közöttieket, továbbá a „lakóközösségek” minden formáját. A gyermeket is magukba foglaló életközösségek a 19-es táblán a kétgenerációs háztartások között szerepelnek.

7. Megélhetés és kereső tevékenység

A munkaerő-potenciál, vagyis a keresőképes személyeknek – azaz azoknak a személyeknek, akik a munkaerőpiacon rendelkezésre állnak – száma 1999-ben 40,5 millió volt, ebből 32,3 millió a régi, 8,2 millió az új szövetségi tartományokban (20. tábla). Közülük 36,4 millió, azaz 90%-uk kereset nélküli. A németországi külföldiek között 3,5 millióan vagy 50 százalékuk keresőképes, közülük 630 000, azaz 18 százalékuk kereset nélküli.

20. A népesség a kereső tevékenységben való részvállalás alapján 1999 áprilisában (1000-ben)

Population by labour force participation in April 1999 (in 000s)

Kereső tevékenység	Össznépesség			Külföldiek		
	összesen	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők
Németország						
Népesség	82 024	40 006	42 018	7 125	3 819	3 305
Keresőképes személyek	40 509	22 879	17 630	3 545	2 274	1 272
Keresők	36 402	20 659	15 744	2 920	1 861	1 059
Kereset nélküliek	4 106	2 220	1 886	627	413	213
Nem keresőképesek	41 515	17 127	24 388	3 580	1 545	2 033
Régi szövetségi terület						
Népesség	66 760	32 551	34 209	6 956	3 718	3 238
Keresőképes személyek	32 349	18 506	13 844	3 448	2 206	1 242
Keresők	29 729	16 991	12 738	2 854	1 814	1 040
Kereset nélküliek	2 620	1 515	1 106	593	392	202
Nem keresőképesek	34 411	14 046	20 365	3 508	1 512	1 996
Új tartományok						
Népesség	15 264	7 455	7 809	169	101	67
Keresőképes személyek	8 159	4 373	3 786	97	68	30
Keresők	6 673	3 668	3 006	66	47	–
Kereset nélküliek	1 486	706	781	–	–	–
Nem keresőképesek	7 105	3 082	4 023	72	33	37

Forrás: SZSH.

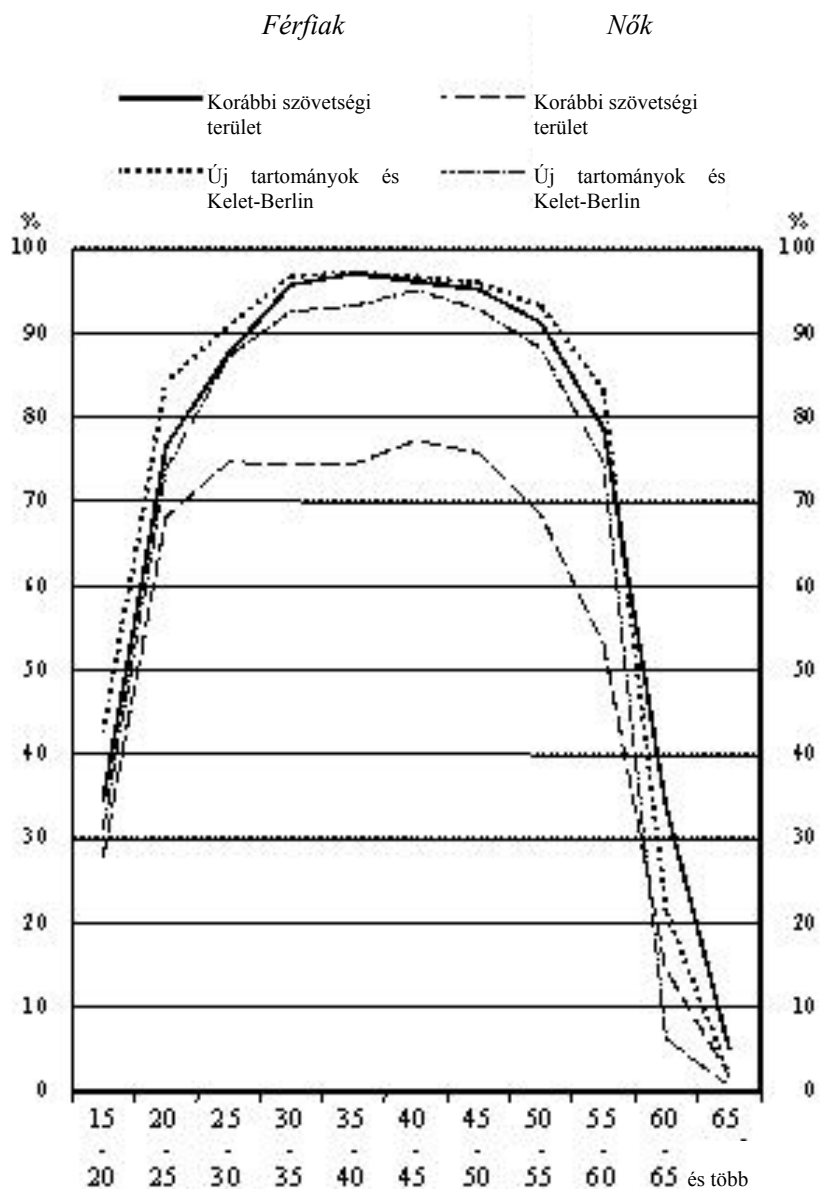
Hogy milyen mértékben tartoznak a 15 és 64 év közötti németek és külföldiek a munkaerő-potenciálhoz, azt a 21-es tábla mutatja, ezen kívül a IV-es diagram, amely életkor szerint elkülönítve ábrázolja a nőket és a férfiakat.

21. Német és külföldi keresők korcsoportok szerinti arányai 1999 áprilisában
(százalékban)

*Labour force participation in April 1999 by Germans, foreigners and
age groups (in %)*

Korcsoport	Összesen		Férfiak		Nők	
	németek	külföldiek	németek	külföldiek	németek	külföldiek
15–19	32,9	29,4	37,0	31,9	28,7	26,7
20–24	75,3	64,3	78,9	74,0	71,6	54,3
25–29	84,8	69,2	88,6	85,9	80,9	51,2
30–34	88,5	73,8	96,6	91,1	80,1	53,2
35–39	88,9	76,1	97,6	92,2	80,0	55,9
40–44	89,5	77,4	96,7	91,1	82,3	62,6
45–49	88,3	76,4	95,7	91,9	80,9	62,8
50–54	82,6	73,5	91,9	88,5	73,4	54,6
55–59	68,9	65,3	79,8	76,9	58,0	47,1
60–64	21,5	32,0	30,9	39,6	12,7	18,3
15–64	72,8	66,2	80,4	79,0	65,0	51,3

Forrás: SZSH, mikrocenzus.

Forrás: Mikrocenzus, 1999. április.

*IV. Keresők aránya korcsoportok szerint
 Labour force participation by age groups*

A 22. táblából az következik, hogy 1999-ben Keleten és Nyugaton a 81%-os keresők eloszlása a 15 és 64 év közötti férfiaknál szinte megegyezik. A kereső keletnémet nők aránya (73,2%) már nem éri el az újraegyesülés előtti szintet, azonban még így is magasabb, mint a nyugatnémeteké.

Az elmúlt 27 évben ez különösen igaz volt a 40–50 év közötti házas nőkre, akiknek Nyugat-Németországban ma is 70% feletti a részesedése a keresők között.

22. A 15 és 64 év közötti népesség kereső tevékenység szerinti megoszlása
1972-ben és 1999-ben
15- to 64-year-olds by labour force participation, 1972 and 1999

Tárgy	Korábbi szövetségi terület		Új tartományok
	1972	1999	1999
	1000	72 = 100	1000

Népesség

Férfiak	18 262	22 779	124	5 418
Nők	20 090	22 244	111	5 170

Keresőképes személyek

Összes férfi	16 609	18 506	111	4 373
% ¹	90,9	81,2	–	80,7
Kereső	16 444	16 991	103	3 668
Kereset nélküli	165	1 515	918	706
% ²	1,0	8,2	–	16,1
Összes nő	9 592	13 844	144	3 786
% ¹	47,7	62,2	–	73,2
Kereső	9 505	12 738	134	3 006
Kereset nélküli	87	1 106	1 271	781
% ²	0,9	8,0	–	20,6

¹ A népesség százalékában.

² A keresőképes személyek százalékában.

Forrás: SZSH.

Ha Nyugat-Németországban visszamegyünk az 1972-es évbe, akkor a nők aránya a keresőképes személyek között 44, a kereső személyek között 34%-kal nőtt. A férfiak esetében a növekedés aránya 11, ill. 3% volt, annak ellenére, hogy a keresőképes korban lévő férfiak száma nagyobb mértékben nőtt a keresőképes korban lévő nők számánál. A legkézenfekvőbb magyarázat a nők megnövekedett részesedése a keresők között, amire már felhívtuk a figyelmet. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a megnövekedett kereseti részesedés legnagyobb része részmunkaidős tevékenység, amely gyakran csu-

pán heti pár órát vesz igénybe. 1999-ben a régi szövetségi tartományokban a függő helyzetben lévő kereső nők 42%-a nyilatkozta, hogy részmunkaidőben dolgozik, a férfiaknál ez az arány mindössze 5%. A részmunkaidőben foglalkoztatott nők majdnem fele 20 óránál kevesebbet dolgozik. Ez érthetővé teszi, hogy 1999-ben miért mondta a kereső nők 14%-a azt, hogy a keresete túl alacsony ahhoz, hogy nagyrészt biztosítsa a megélhetését.

Ha minden olyan foglalkoztatottat, akinek heti munkaideje kevesebb, mint 31 óra részmunkaidősnek tekintünk, akkor 1999-ben, a régi szövetségi területen a részmunkaidőben alkalmazott 4,9 millió nő 49%-a heti 20 óránál kevesebbet dolgozott. Ez az arány az új szövetségi területen élő 622 000 ilyen nőnek csupán 25% volt.

A kismértékben foglalkoztatottak körébe tartoznak azok a személyek, akiknek heti munkaideje 15 óránál kevesebb és havi jövedelmük nem haladja meg a 630 DM-t, emellett ide tartoznak azok is, akik évente legfeljebb 2 hónapig vagy 50 munkanapig vannak foglalkoztatva. Az 1999-es mikrocenzusi kimutatásban 2,42 millióan, köztük 1,87 millió nő és 560 000 férfi nyilatkozta, hogy az ilyen kereső tevékenységek közül kizárólag ezen utóbbi tevékenységet folytatja. Közülük 1,4 millióan, azaz megközelítőleg 60 százalékuk házas nő volt és 143 000-en 65 éves vagy idősebb férfi és nő.

Nyugat-németországi életformák tegnap és ma – összefoglalás

Sok példán keresztül nyilvánvalóvá vált, milyen nagy átalakuláson ment keresztül a német társadalom. Ezek közül összefoglalásként felsorolunk néhányat:

Sok ember számára a házasság már nem nyilvánvaló életforma. Ha a két háborúban a férfiak távolléte miatt szétszakított házasságoktól eltekintünk, 1960-ig ritkán fordultak elő válások. Aki házasságlevél nélkül élt együtt partnerével, hasonlóan sok elválthoz – szinte megkérdőjelezetlen szociális normák megszegése miatt – nyílt, vagy rejtett társadalmi szankciókra számíthatott. Ezek csakúgy, mint a házasságon kívül született gyermek olyan témák voltak, amelyekről nem szívesen beszéltek a családban.

Ma már senki sem hisz abban, hogy a gyermeces házasságok 90%-ban a felnőtt emberek magától értetődő életformájává válnak. Többen el szeretnék törölni a házasság intézményét, vagy más életközösségeket felértékelve, ugyanazt a hatást kívánják elérni. Minden bizonnyal kiindulhatunk a férfiak és nők élettársi kapcsolatainak magánéletbeli és hivatalos toleranciájából. A házasság felbontását sem tekintik már kivételes esetnek, hiszen átlagosan minden harmadik, a nagyvárosokban minden második házasság válással végződik. Szinte alig vitatott, azonban tényszerű bizonyítékokkal csupán kevéssé alátámasztott az az állítás, amely szerint a halálozási számok csökkenése miatt olyan sokáig tartana egy házasság, hogy annak ilyen hosszú időn keresztül történő fenntartását nem

mindig lehet elvárni a partnerektől. A gyermekek utáni vágy, és világra hozataluk néhány évtizede még úgyszintén magától értetődő volt; a gyermektelenség panaszra adott okot. Régóta azonban fennáll az a vágy, hogy a gyermekek ne legyenek túl sokan. Ez a vágy időközben növekvő és kívánt gyermektelenséggé alakult át. A nyugat-németországi 40 évesek átlagosan több mint 26%-a gyermektelen maradt, ez az arány az igazán nagy városokban majdnem 40%. A nagy városokban ennek a korosztálynak csupán 50%-a házas és 30 százalékuknak vannak gyermekei.

Ma sokkal nagyobb a házasságon kívül született gyermekek száma, mint korábban, amely tény arra enged következtetni, hogy a gyermekek iránti vágy áthelyeződött a házasságon kívüli kapcsolatok körébe. Így azonban figyelmen kívül hagyják, hogy csakúgy, mint korábban, igen kevés gyermek marad házasságon kívüli, mert végül is házasságban nőnek fel, mivel a gyermek anyja az apjához vagy egy másik férfihoz megy feleségül, vagy mert a gyermeket örökbe fogadják.

Végül a mai életformákról való véleményalkotás során nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a változásokat, amelyek a legtöbb nő háztartáson kívüli kereső tevékenységéből erednek és igen változatos formájúak.

A társadalomtudósok, különösen a családszociológusok hajlamosak a társadalmi valóság ezen változásait a posztmodern társadalom jeleiként értelmezni, és olyan kifejezésekkel körülírni, mint az individualizmus vagy a pluralizmus. Ennek a németországi demográfiai helyzetről szóló tanulmánynak keretében individualizmus alatt a családi és házassági körben létező kötöttségektől való megszabadulást lehet érteni. A szerző úgy gondolja, hogy ez a jelenség mindig is jelen volt. Emiatt csupán arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen mértékben vezettek az elmúlt évtizedek folyamatai a már korábban létező, de ma általánossá vált életformák pluralizációjához. Ezen az 1972 és 1999 közötti hivatalos háztartásstatisztika háztartási formákkal kapcsolatos eredményeit használta fel⁶, amely eredmények lehetővé teszik, hogy a régi szövetségi tartományok területén található háztartási típusok és a bennük élő emberek fejlődését egy 27 éves időintervallumban vizsgálja. Az új szövetségi tartományokat azért nem vette figyelembe, mert azokról csupán 1991 óta léteznek összehasonlítható adatok. Az adatok interpretációja azonban óvatosságot igényel. Azokban nemcsak az életformák változásai jelennek meg, hanem például a népesség korstruktúrája és a külföldiek népességbeli aránya a specifikus háztartási és családstruktúrákkal együtt.

Legfeltűnőbb az egyszemélyes háztartások számának és arányának fent említett növekedése (19-es tábla). Számuk 6,0-ról 11,2 millióra emelkedve szinte megkétszereződött, és az összes háztartáshoz viszonyított arányuk 26,2%-ról 36,3%-ra nőtt.

⁶ Az ehhez való ötlet *Wagner, Michael* és *Franzmann Gabriele*: Az életformák pluralizálódása c. művéből származik. In: *Népességtudomány* c. folyóirat 1/2000: 151. f.

Ennek oka leginkább az egyedül élő nem házasok számának 3 millió fölé való növekedése. Ehhez a számhoz járul még az 1,4 millió egyedül élő elvált és külön élő házas személy. Az egyedül lakó özvegyek száma emelkedett, annak ellenére, hogy 1999-ben sokkal kisebb volt a háborús özvegyek száma, mint 1972-ben. Az egyedül élő nem házas személyek számának növekedése egyértelműen a házasodási szándék csökkenésének, az egyedül élő elváltaké, a válások gyakoriságának és az újraházasodási szándék csökkenésének következménye.

Kézenfekvő az összehasonlítás a régi szövetségi területen 1999-ben gyermekekkel együtt majd 3,6 millió személyt magába foglaló 1,6 millió élettársi kapcsolatban élők számának növekedésével. Ez azonban messze elmarad az egyedül lakók számának 5,2 milliós emelkedése mögött. A házasságban élők helyére, ennek megfelelően tehát csupán részben léptek a házasságlevél nélkül egy háztartásban élő férfiak és nők, amennyiben ezen kategória alatt együtt lakó párokat értünk. Az élettársi kapcsolatok kvantitatív jelentőségét mindazonáltal túlértékelik. Ezek száma 1999-ben mindössze az összes háztartás 5,9 százalékát tette ki.

Az élettársi kapcsolatok 1972 óta 0,14-ről 1,55 millióra történő megtízszereződése igen impozánsnak tűnik, mivel 30 éve még rejtett formában csak szerep szerepet játszottak. A 19-es táblában (III. pont) megnevezett számokat nem házas gyermekkel rendelkező élettársi kapcsolatok nélkül kell érteni. Ezek számát a régi szövetségi tartományokban 1972-ben 25 000-re, 1999-ben 349 000-re becsülték. A 10-es tábla szerint minden 4. élettársi kapcsolatban egyedülálló gyermekek is élnek és éltek. Közel fele arányban lehetnek közöttük a közös gyermekek, mellettük korábbi kapcsolatból, házasságból származók is vannak. Az 1999-es évre a 8,1 millió egyedülálló gyermekes házaspárral való összehasonlítás érdemel említést. A gyermekes háztartásokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy a gyermekkel rendelkező élettársi kapcsolatok aránya szinte elhanyagolható. Ha az összes élettársi kapcsolatot vetjük össze az összes házassággal, akkor 1999-ben arányuk 1,6 a 15,7 millióhoz. Ezen eredmény láttán sem lehet tehát szó arról, hogy az élettársi kapcsolatok átvennék a házasságok helyét. A 11-es tábla megmutatja, hogy azok csak a legfiatalabb férfiak és nők körében jelentenek a legtöbb esetben ideiglenes konkurenciát. Hogy ez a tényállás megengedi-e, hogy elhamarkodottan eme életforma pluralizációjáról beszéljünk, azt döntse el az olvasó és a jövő.

A megszokott életformák visszaszorulásának nézőpontjából tekintve azonban nem hanyagolható el a gyermekes házaspárok háztartásainak csökkenő gyakorisága sem. Az 1972/99-es időszakot vizsgálva e háztartások arányának 39,8%-ról 26,4%-ra való csökkenése elég pontosan megfelel az egyszemélyes háztartások arányának 26,2%-ról 36,3%-ra való növekedésének, és a gyermektelen élettársi kapcsolatok aránya 4 százalékpontos emelkedésének. Ez elég meggyőző bizonyítéka a házasságkötések és születések száma közötti szoros

összefüggésnek. Ha a mindkét háztartási típusban élő személyek arányaira támaszkodunk, akkor a házaspárok háztartásaiban a tagok csökkenése erősebb volt, mivel a gyermekes házaspárok háztartásaiban a gyermekek átlagos száma 1,9-ről 1,7-re csökkent. Ezt az eredményt a következő családstruktúrák hívják életre.

Gyermekek száma:	Házasságok, ahol fiatalok gyermekek élnek a háztartásban	
	%	
	1972	1999
1	43,7	44,1
2	35,0	40,8
3	14,1	11,6
4 vagy több	7,1	3,5
Átlagosan	1,89	1,74

22,9%-ról 24,6%-ra nőtt a gyermektelen házaspárok aránya. A jelenség okát nemcsak a gyermektelen házasságok növekvő számában, hanem az idősebb házások – akik gyermekei már elhagyták a szülői házat – nagyobb arányában kell keresni.

A házasságkötések gyakoriságának és a házasságok gyermekszámának a csökkenése minden bizonnyal szorosan összefügg a nők kereső tevékenységének növekedésével; mivel a háztartáson kívüli kereső tevékenységet nehéz összeegyeztetni a háztartás vezetésével és a gyermekneveléssel. A gyermekek nemcsak pénzbe kerülnek, hanem mindenek előtt időbe is, olyan időbe, amit a szülők másként is eltölthetnének. Nem lenne helyes azonban a születések számának elmúlt 30 évben tapasztalt drámai csökkenését – amely máig nem állt meg – egyedül a nők kereső tevékenysége megnövekedett arányának tulajdonítani. Ettől már csak azért is óvakodni kell, mivel a kereső tevékenység és a gyermekszámok közötti összefüggésnek két oldala van: meghatározza a gyermekszámot a nők pénzkereset iránti vágya, és hogy a képességeiket hivatásukban is bizonyíthassák, másrészt a gyermekszám is meghatározza a kereső tevékenység kereteit. Ez utóbbi egyértelműen következik az anyák kereső tevékenységének adataiból, amelyeket a 23-as tábla mutat be. Rávilágít arra, hogy a hői kereső tevékenységet a családi állapot is meghatározza. A gyermekszámtól függetlenül a házas személyek között kisebb a keresők aránya, mint a nem házasok esetében, akik nem hagyatkozhatnak arra, hogy partnerük eltartja őket. Ezen felül a feleségek csupán 45%-a dolgozik teljes munkaidőben. Ez az arány a többi nő esetében 73%. Ez a lényeges különbség – ha eltérő mértékben is – megjelenik minden újabb gyermek születésekor. A teljes munkaidőben foglalkoztatottak és a részdőben foglalkoztatottak aránya – könnyen érthető módon – annál nagyobb vagy kisebb, minél kevesebb gyermekről kell gondoskodni. Ennek az a következménye, hogy a nők annál kisebb összeggel járulnak hozzá

a család bevételeihez, minél több gyermekük van, vagyis – másként kifejezve – minél nagyobb szüksége lenne a családnak a háztartás bevételeinek növelésére.

23. A 15 és 64 év közötti német nők családi állapot, háztartásban élő nem házas gyermek száma, kereső tevékenység és heti munkaidő szerint a régi szövetségi területen 1999 áprilisában

15- to 64-year-old German women by marital status, single children in the household, employment and weekly working hours on the old federal territory in April 1999

Gyermek- szám	Összes német nő		Keresőképes személyek		Kereső személyek		Heti munkaidő órákban ¹			Kereset nélküliek				
	1000		%		1000		%		%		1000		%	
							-20	21-31	32-					

Házastársukkal együtt élő nők

0	4 931	2 690	54,6	2 480	92,2	26,3	15,4	58,3	210	7,8
1	3 014	2 003	66,5	1 888	94,3	42,9	17,5	39,6	115	5,7
2	2 899	1 903	65,6	1 802	94,7	54,9	16,5	28,6	101	5,3
3 v. több	963	534	55,5	506	94,8	57,7	14,0	28,3	28	5,2
Együtt	11 807	7 131	60,4	6 676	93,6	41,1	16,2	42,7	455	6,4

A többi nő

0	6 796	4 417	65,0	4 685	92,5	11,7	5,8	82,5	332	7,5
1	897	699	77,9	617	88,3	25,4	19,0	55,6	82	11,7
2	375	284	75,7	249	87,7	32,9	22,1	45,0	35	12,3
3 v. több	105	65	61,9	55	84,6	43,6	20,2	36,2	10	15,4
Együtt	8 173	5 464	66,9	5 006	91,6	18,3	8,4	73,3	458	8,4

¹ Normális munkaidő.

² Az összes nő százalékában.

³ A keresőképes személyek százalékában.

⁴ A kereső személyek százalékában.

⁵ A keresőképes személyek százalékában.

A mai társadalmi valóság része, hogy büszkén tekintenek a nőknek a keresők világába való integrálódására, mint emancipációjuk jelére. Ezzel egyidőben azonban figyelmen kívül hagyják azt, hogy ebből elsősorban azok profitálnak, akik egyáltalán nem, vagy csak kis részben járulnak hozzá a humán erő megújításához és az öregedési problémák személyi és anyagi leküzdéséhez. A gyermeküket egyedül nevelők, és különösen az elváltak számának növekedése a szegénység egy ilyen méreteiben régebben nem ismert fajtáját hívta életre.

A régen nem ismert életformákról alkotott ítéletek gyakran abból a szempontból hibásak, hogy a megfigyelők elsősorban a nagyvárosi viselkedési módokat tartják szem előtt. Még mindig igen nagyok a regionális különbségek.

Néhányukra a 15-ös táblában és más helyen már utaltunk. Gyakran az időtényezőt is elhanyagolják, olyankor, amikor csak keresztmetszeti eredményekre támaszkodnak. Az elhamarkodott döntések azért is helytelenek, mert a megszo-kottól való eltérések gyakran igen rövid életűek lehetnek. Még messze vagyunk annak a kívánságnak a beteljesülésétől, hogy az életet tetszőleges mértékben, személyre szabottan alakíthassuk.

Így mindenki maga döntheti el, hogy vajon a társadalom annyira megválto-zott-e, hogy valóban egy mélyreható és visszafordíthatatlan fordulatról kell beszélünk.

Tárgyszavak:

Népesedés
Népmozgalom
Népességstruktúra

2000 REPORT ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN GERMANY

Summary

82.2 million people lived in Germany at the beginning of 2000, including 7.3 million foreigners or 9 % of the population. Population growth has slowed over the past years. There are two reasons for this: a continuing surplus of deaths over births, which was almost 80,000 in 1999, and the smaller surplus of arrivals over departures. As a result of many of the civil war refugees from Bosnia and Kosovo returning home, in 1997/98 there was indeed a negative migration balance among foreigners, which was however compensated by the continuing immigration of ethnic Germans.

The proportion of the population that is 60 or older is now 23%, and the proportion of children and young people under 20 is 21%. In contrast, they account for 8 and 27% respectively of foreigners living in Germany. If there were to be no further immigration, there would be an accelerating decline in the population in the decades to come, and at the same time the proportion of people aged 60 and over would approach 40%. However, even with immigration preventing too great a decline in the population, one must presume that the proportion of elderly persons over 60 will continue to increase to more than 30%.

Within Germany, the degree of the demographic shift from the New to the Old Federal Länder has reduced; the migration balance is now almost in equi-

librium. At the end of 1998, there were 66.7 million inhabitants in the Old Federal Länder, while the New Länder had 15.3 million inhabitants. In 1990, these figures were 63.7 and 16.0 million respectively.

Propensity to marry has been falling considerably for roughly 30 years. This could lead to a situation in which almost one-third of younger men and women will never marry. In contrast to the situation in the past, marriage is no longer something that can be taken for granted. The developments to date have been linked to a considerable increase in age at marriage. In 1998, roughly 2 million consensual unions of men and women living together were registered, but that considerable increase did not by any means keep pace with the increase in the number of single persons of marrying age. Children live in only 28% of consensual unions.

In recent years, one marriage in three has ended in divorce. Re-marriages are now less frequent. Of the more than 192,000 marriages dissolved in 1998, 52% had children of minor age. If today's divorce rate continues, almost one child in five born in wedlock will one day be a "divorce orphan".

For roughly 25 years, the fertility level has been roughly one-third below replacement level. For 1998, this gives rise to a total fertility rate of 141 births per 100 women in western Germany, and in the 1998 Microcensus survey per 100 35- to 39-year-old women there were 143 children living in their households. For married women living together with their husbands, this figure was 173 children. Of all 35- to 39-year-old women, 26% were childless, whilst 13% of married women were childless. Childlessness is even more widespread in the cities, where today up to one-third of women who are almost 40 are unmarried. The proportion of children born out of wedlock has reached 16% in western Germany and 47% in the New Länder. One should however bear in mind here that roughly one-third of the children are brought up in wedlock by virtue of the subsequent marriage of their parents, and that a further one-third grows up in a complete family when the mother marries a man other than the father of the child.

Life expectancy, the most highly summarising measure of mortality trends, has increased further. For new-born boys, it is now 74 years and 80 years for girls. A 60-year-old man can expect to live almost another 19 years according to the 1996/98 life table, and a woman of the same age can expect a further 23 years. This means that for 60-year-olds, life expectancy has increased by roughly four years in the past 25 years or so. According to the 1996/98 life table, only 14% of men and 7% of women die before the age of 60. The significance of this trend for the pensions systems, the healthcare system and care of the elderly is obvious and serious. This however also impacts the structure of employment potential, family, culture and the power structures within society.

The average number of persons per household has reduced considerably because of the reduction in the propensity to marry and to have children, as well

as the increase in the number of divorces and the continuing demographic ageing. One-person households now account for 35% of all households, but only 16 % of the population. Their number doubled between 1972 and 1999. Roughly one-third of households consists of married persons and sole parents with their children. 25 years ago, this still accounted for 46 %. Households including members of three or more generations are nearly non-existent. However, one should not prematurely conclude from these and similar findings that people have become lonely.

In the Microcensus in April 1999, 40.5 million economically active persons (those in work plus the unemployed) were counted, of whom 32.3 million lived on the territory of the Old and 8.2 million on the territory of the New Federal Länder. 4.1 million, or 10%, were unemployed. Of the 7.3 million foreigners in Germany, including 3.6 million economically active persons, 18% were unemployed.

The considerable increase in women's labour force participation is demonstrated by the fact that in the Old Länder an employment ratio of 62.2% (1972 only 47.7%) was revealed for 15- to 64-year-old women in 1999, while in the New, that figure was 73.2%. The considerable increase in women's labour force participation in the Old Länder, in spite of the extension in schooling time and earlier retirement, should not hide the fact that in particular the increase in the rate of labour force participation among married women is largely based on a very large increase in part-time employment. In 1999 in the Old Länder, 42.5% of women working as civil servants, salaried employees or wage-earners stated that their weekly working hours were less than 31. Half of these women worked fewer than 20 hours. In contrast, the proportion of employed men working part-time is 5%. It would be good to take more account of this considerable difference in assessing women's employment. It is certain that many women with part-time employment can by no means make a living and ensure sufficient pensions.

HALANDÓSÁGI KÜLÖNBSÉGEK MAGYARORSZÁGON ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT¹

KLINGER ANDRÁS

A modern demográfia a halandósági különbségek feltárásával kezdődött, amikor *John Graunt* 1662-ben megjelentette első művét „Natural and Political Observation Made upon the Bills of Mortality” címmel. Az azóta eltelt közel 340 évben sokan és sok helyen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy milyen társadalmi-gazdasági-kulturális-területi meghatározói vannak a halandóságnak. Vagyis másként fogalmazva: az élettartam azóta történt közel megnégyszereződése ellenére máig is megválaszolásra szorul a halál előtti egyenlőtlenség számos kérdése.

Magyarországon is sokan kutatták a differenciális halandóság kérdéskörét. Régebben főleg a társadalmi-foglalkozási különbségek elemzése volt az előtérben (Lásd ennek egyik összefoglalását: *Klinger András: Socio-economical Mortality Differentials in Hungary. Socio-economic Differential Mortality, Vol. 5, 1986, 17–63 p.*) Újabbán pedig inkább a halandóság területi különbségeit elemzik leggyakrabban.

Ha a legutóbbi évtizedekben bekövetkezett halandósági változások kapcsán kívánjuk behatóbban vizsgálni a halandóság különbségeinek alakulását, akkor főleg arra a kérdésre kell megpróbálni választ adnunk, hogy az 1960-as évek közepétől fokozatosan bekövetkező halandóságromlás vajon együtt járt-e a halandósági különbségek változásával? Külföldi kutatások egyértelműen bizonyították, hogy még az alacsony és csökkenő halandóságú országokban is növekedtek a halandósági különbségek. (Erre vonatkozóan a legmegbízhatóbb információk a skandináv országok összehasonlító vizsgálatából állnak rendelkezésre). Még inkább várható ez a tendencia egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a halandóság romlása következett be.

A legutóbbi évtizedekre vonatkozóan azonban a differenciális halandóságot már nem lehet olyan módszerekkel kutatni, mint a múltban tettük, vagyis a társadalmi-foglalkozási csoportokra alapozva. Ennek tartalmi és forrásbeli okai is vannak. Ezek főleg két tényezőre vezethetők vissza:

- a társadalmi-foglalkozási átalakulás hatására felgyorsult a társadalmi mobilitás és emiatt a halál időpontjában jelzett utolsó foglalkozás ill.

¹ A tanulmány rövidített változata megjelent a „Matematikától a kriminálinformatikáig - Emlékkötet *Dr. Kovacsicsné Nagy Katalin* tiszteletére”, Budapest, 2001 (95–118. o.).

foglalkozási viszony már sokkal kevésbé jellemző az illető személy élete folyamán legjellemzőbb társadalmi-foglalkozási helyzetére,

- technikailag sem végezhető ilyen jellegű számítások, mivel 1980. óta hiányoznak népszámlálási információk a specifikus halálozási arányok számításához szükséges nevezőben szereplő adatokhoz, ui. csak az aktív keresők foglalkozási/társadalmi rétegződési adatai állnak rendelkezésre, a halottak nagy részét kitevő inaktív keresők (nyugdíjasok) utolsó foglalkozására vonatkozó információk azonban hiányoznak (a 2001-es népszámlálás ismét biztosít majd ilyen adatokat).

Mindezek miatt a halandósági differenciák elemzéséhez másfajta összefüggéseket kellett keresnünk, amelyek kiküszöbölik az előbb említett problémákat. A nemzetközi irodalom is egyre inkább elmozdul más irányba és legmegfelelőbbnek a *kulturális helyzet* szerinti differenciák szerinti vizsgálatot tekintik. Ezt a legmagasabb iskolai végzettség szintje szerinti halandósági különbségek elemzésével lehet a legjobban elvégezni és az ezen alapuló vizsgálatok kiküszöbölik az előbb említett problémákat, ui.

- az iskolai végzettségi szint (amelyet a legtöbb személy élete 15, 20, 25 éves koráig szerez meg) az esetek többségében nem változik az élet folyamán és az egész életvitelt, egészségügyi kultúrát meghatározza,
- a szükséges adatok is rendelkezésre állnak: a halálozási statisztika biztosítja (1971 óta) a meghaltak iskolai végzettségére vonatkozó, a differenciális mutató számlálójába kerülő adatokat és valamennyi népszámlálás biztosít információt a nevezőbe kerülő népesség legmagasabb iskolai végzettségére vonatkozóan.

Ezeket figyelembe véve a legutóbbi harminc év magyarországi halandósági különbségeit legmegfelelőbben az iskolai végzettség szerinti halandósági differenciákkal tudjuk leírni. A vizsgálatot öt időszak összehasonlításával végeztük el (annak alapján, hogy mikorra állnak számláló- és nevező adatok rendelkezésre). Ezek az alábbiak:

- 1971 (az 1970-es népszámlálási adatokhoz viszonyítva),
- 1979/80 átlag (az 1980-as népszámlálási adatokhoz viszonyítva),
- 1989/90 átlag (az 1990-es népszámlálási adatokhoz viszonyítva),
- 1995–96 átlag (az 1996-os mikrocenzus adataihoz viszonyítva),
- 1999 (az 1996-os mikrocenzusból kiinduló 1999-re vonatkozó népességi becslés adataihoz viszonyítva).

Bizonyos összefüggésekben az összehasonlítást a kezdő (1971) és a végző év (1999) között végeztük el, hiszen ez ad választ arra, hogy mi módon változott a halandóság romló viszonyai között a differenciális halandóság az elmúlt közel 30 éves időszakban.

Tekintettel arra, hogy az iskolai végzettségi csoportok kormegoszlása igen erősen eltér egymástól (a halálozás zömét kitevő idős korosztályok iskolai végzettségi szintje jóval alacsonyabb és ezért az alacsonyabb végzettségi szintbe

tartozók között jóval több öregkorú van, mint a magasabb végzettségűek körében) az elemzést csak *standardizált halandósági arányszámok* segítségével lehetséges elvégezni. Erre a célra – a WHO által ajánlott és általa ill. egyre több országban alkalmazásra kerülő európai standard kormegoszlást alkalmazzuk (*J. Waterhouse et al. (eds): Cancer Incidence in Five Continents, Lyon, 1976*). Természetesen minden számítást – a jelentős halandósági és kulturális különbségek miatt – külön-külön végezzük el a férfiakra és a nőkre vonatkozóan (de a figyelembe vett standard népesség azonos mindkét nemnél, így a nemek közötti differenciák is jól követhetőek). Mivel a legmagasabb iskolai végzettség megszerzése csak később (15, 20 vagy akár 25 éves kor után) következik be, a standard arányszámot a 20 éves és idősebb népesség vonatkozásában számítottuk ki. Nem okoz semmiféle torzítást, hogy a felsőfokú végzettséget az esetek többségében 20 éves és 25 éves kor között szerzik meg (a felsőfokú tanintézetbe járók a középiskolai végzettségűek között szerepelnek).

Az elemzés – a rendelkezésre álló adatok figyelembevételével – az alábbi négy iskolai végzettségi csoportra vonatkozik:

- nem végezte el az általános iskola 8. osztályát (0–7 osztályos végzettségű),
- az általános iskola 8. osztályát végezte (8–11 osztályos végzettségű), tehát ide vannak sorolva a szakmunkás végzettségűek,
- középiskolai végzettségű (12–14 osztályt végzett),
- felsőfokú végzettségű (15 és több osztályt – évfolyamot – végzett).

Természetesen a meghaltak között – mivel nagy részük az alacsonyabb végzettségűek közül kerül ki – nagy többséget mutatnak az első két csoportba tartozóak, de az arányok az eltelt közel harminc évben erősen változtak. 1971-ben még a 20 éves és idősebb korban meghaltak 81%-a tartozott azok közé, akik nem végezték el az általános iskola 8. osztályát. Arányuk 1999-re 47%-ra esett vissza. Megjegyzendő, hogy ez alatt az időszak alatt a 20 éves és idősebb népességben a súlyuk 55%-ról 16%-ra esett vissza. Ugyanakkor jelentősen nőtt az általános iskola 8. osztályát (tehát szakmunkásképzőt vagy legalább 8 osztályt) elvégzettek aránya: a meghaltak között 12%-ról 40%-ra, a népességben 29%-ról 49%-ra. A középiskolát végzettek aránya mind a meghaltaknál, mind pedig a népességben megkétszereződött. Ezzel szemben a felsőfokú végzettségűek aránya a halottak között az 1971. évi 3%-ról 1999-re csak 4%-ra nőtt, bár a 20 éves és idősebb népességben súlyuk 4%-ról 11%-ra emelkedett (igaz, hogy a halálozás szempontjából kevésbé számító fiatalabb korúak között).

Megjegyzendő, hogy az elmúlt harminc évben az egyes csoportok „társadalmi jelentősége” is megváltozott. Az iskoláztatási rendszerek megváltozása (a kötelező iskolai végzettségi szintnek 4 osztályról előbb 6 osztályra, majd 8 osztályra történő emelése, a középiskolai végzettség fokozatos előretörése) erősen befolyásolja az egyes csoportokba tartozók „társadalmi presztízsét” és ezen keresztül életmódját, ill. egészségi állapotát is, ami halandóságukat meg-

határozza. Harminc éve még a 8. osztály elvégzése kiemelt szintet jelentett, ma már az ezt el nem végzőkkel együtt negatív szerepet játszhat a halandóságban.

Általánosságban a négy csoporthoz tartozók mindegyikének halandósági helyzetét bemutatjuk, de a teljes különbség feltárására sokszor csak a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségű csoport adatait használjuk.

A továbbiakban elemzésünk főbb eredményeit kívánjuk bemutatni az alábbiak szerint:

- a standardizált halálozási arányszámok alakulása,
- a kor szerinti halálozási különbségek,
- a továbbélési rend alakulása,
- halálloki különbségek.

A standardizált halálozási arányszámok alakulása

A vizsgálatok legfontosabb eredményeit a nemenkénti standard arányszámok igen jelentős megváltozása jelenti, különösen a férfinépeségben. 1971-ben – az 1. sz. tábla és az I–IV. sz. grafikonok tanúsága szerint) – bár csökkent a halandósági arány az iskolai végzettségi szint előrehaladtával – a különbségek még sokkal kisebb mértékűek voltak, mint jelenleg. Az elmúlt közel 30 évben fokozatosan nőtt a legalacsonyabb végzettségűek relatív halandósági többlete és ugyancsak időszakról időszakra javultak a legmagasabb végzettségűek relatív halandósági viszonyai.

1971-ben az *általános iskola 8. osztályát el nem végzettek* halandósága a férfiaknál és a nőknél azonos volt az átlagossal és a felsőfokú végzettségűekét is csak 24, ill. 17%-kal haladta meg. 1999-re a férfiaknál a standard mutató kétharmadával magasabbá vált, a nőknél azonos volt az 1971-essel. Ezzel szemben a felsőfokú végzettségűek standard mutatója közel egyharmadával visszaesett. Mindez azzal járt, hogy 1999-ben már a legalacsonyabb végzettségűek halandósága a férfiaknál közel 60, a nőknél 17%-kal meghaladta az átlagot, a felsőfokú végzettségűekhez viszonyítva halandóságuk a férfiaknál háromszorosra, a nőknél háromnegyedével magasabbra emelkedett.

Az egyre általánosabbá váló csoportban: az *általános iskola 8. osztályát elvégzetteknél* (szakmunkásképzőt vagy legalább 8 osztályt) sokkal kisebbek a változások. Halandóságuk 1971-ben még egy árnyalattal alacsonyabb volt az átlagosnál (a férfiaknál 5, a nőknél 7%-kal), 1999-re kissé megváltozott a helyzet: a férfiaknál átlagos volt a halandóságuk, a nőknél 6%-kal meghaladta azt. De a felsőfokú végzettségűekéhez viszonyítva erősen megváltozott a helyzetük: a férfiaknál az 1971. évi 16%-os többlethalandóságuk 1999-re 83%-ra, a nőknél pedig 6%-ról 63%-ra növekedett.

A *középiskolát végzettek* halandósági helyzete szintén alig mutat jelentős változást a halandósági átlaghoz viszonyítva. A férfiaknál az 1971-ben mért, az

átlagnál 19%-kal jobb helyzet 1999-re csaknem változatlan maradt (18%), a nőknél pedig 7%-ról 17%-ra növekedett ez a pozitívum. Más a helyzet, ha a felsőfokú végzettségűek mutatóihoz viszonyítunk. Ez esetben egyértelmű a relatív rosszabbodás: a férfiaknál 30 éve még azonos volt a közép- és felsőfokú végzettségűek halandósága és a nőknél is csak 8%-os többlet mutatkozott a középfokú végzettségűeknél. 1999-re azonban már 50, ill. 25%-os halandósági többletük jelentkezett.

Az előbb elmondottak is aláhúzzák, hogy 1971 és 1999 között jelentősen javult a *felsőfokú végzettségűek* halandósági helyzete. Harminc éve az átlaghoz viszonyítva a férfiaknál csak 19, a nőknél pedig 14%-os pozitív differencia mutatkozott. 1999-re a legmagasabb végzettségű férfiak halandósága már az átlagosnak csak 55, a nőké pedig 67%-át tette ki.

Mindezek egyértelművé teszik, hogy az elmúlt harminc évben erősen megnövekedtek a legmagasabb iskolai végzettség szerinti halandósági különbségek. Különösen a 8. osztályt sem végzetek halandósági többlete növekedett meg számottevően és a felsőfokú végzettségűek relatív helyzete javult igen jelentősen. E tendenciák mindkét nemnél megmutatkoznak, de sokkal nagyobb mértékben a férfiaknál.

Érdeemes e változások tükrében a férfi többlethalandóság változását szemügyre venni, iskolai végzettségi csoportonként. Eszerint jelentős változás csak a legalacsonyabb végzettségűek csoportjában következett be: a 8 általánost sem végzett férfiak standard halálózási aránya 1971-ben még „csak” másfélszerese volt a nőkének (ami megfelelt az akkori átlagnak), de 1999-re már két és félszeres értéket mutatott (ami az átlagos különbségnél közel kétötödével több). A magasabb végzettségű csoportokban is emelkedés következett be a férfiak többlethalandóságában, de jóval kisebb mértékben. Számottevőbb emelkedés talán csak a középiskolát végzetek között mutatkozik: ahol az 1971. évi 31%-ról 80%-ra nőtt a férfiak többlethalandósága. A 8. osztályt végzetteknel (szakmunkásképző vagy 8 osztály) és a felsőfokú végzettségűeknél kismértékű az emelkedés (54%-ról 69%-ra, ill. 41%-ról 50%-ra történt a változás).

Összességében tehát az alapkérdésünkre olyan választ adhatunk, hogy a halandóság romlása (ill. stagnálása) időszakában kialakultak a jelentős – kulturális szint szerinti – halandósági különbségek. Ez másképp azt jelenti, hogy e téren is erősen szétszakadóban van társadalmunk: vannak igen magas halandóságú rétegek a magyar népességben (a legalacsonyabb végzettségűek, a társadalom legszegényebbjei között) és vannak egyre kedvezőbb halandóságúak (a felsőfokú végzettségűek között). Mindez a halál előtti egyenlőtlenség jelentős emelkedését húzza alá, különösen a – kedvezőtlenebb és romló halandóságú – férfiak között.

Kor szerinti halálzási különbségek

A standard arányszám alapján kimutatott általános differenciák mellett érdemes azt is áttekinteni, hogy a differenciák korcsoportonként mindenütt egyformán, vagy eltérő módon jelentkeznek-e? Az egyszerűbb összehasonlítás végett itt most a két szélső csoport (legalacsonyabb és legmagasabb végzettségűek) 5 éves korcsoport szerinti halandósági mutatóit hasonlítjuk össze (lásd 2. és 3. sz. tábla, ill. V. és VI. sz. grafikon).

Mindkét csoport esetén mindkét nemnél azt látjuk, hogy általánosságban a halandósági különbségek (mind negatív, mind pedig pozitív irányban) a kor előrehaladtával fokozatosan csökkennek. Vagyis a fiatalabb korcsoportokban még nagyon jelentősek a differenciák (az általános iskolát nem végzettek halandósági többlete és a felsőfokú végzettségűek kedvező helyzete), majd pedig a legidősebb korcsoportokban már egyre kisebbek a különbségek.

Ha az *általános iskolát sem végzettek* kor szerinti mutatóit az átlagoshoz viszonyítjuk, akkor azt látjuk, hogy a többlet főleg 40 év alatt a legszámottevőbb és ebben a korban igen jelentős az emelkedés is 1971. óta. Akkor a 20–29 éves férfiak halandósága két-két és félszerese volt az átlagosnak, a 30–39 éveseké pedig egynegyedével-egyötödével volt magasabb. 1999-re ezek a többletek hatszorosra, ill. három és félszeresre nőttek. A nőknél a múltbeli sokkal kisebb mértékű differenciák szintén öt-öt és félszeresre, ill. több mint háromszorosra nőttek. 30 éve 40 év felett már alig mutatkozott a legalacsonyabb iskolai végzettségű csoportba tartozóknál jelentős halandósági többlet, 1999-re azonban már a 40–60 évesek körében is számottevő. A 40–49 éves férfiak között két-háromszoros, az 50–59 éveseknél pedig háromnegyedével magasabb. A nőknél is közel háromszoros a 40–49 évesek halandósága és még az 50–65 évesek között is egynegyedével magasabb az átlagosnál. 60 év felett még jobban és fokozatosan csökken 1999-ben is a többlethalandóság: a 70–79 éves férfiaknál már csak 10%-os, de a legidősebbek – 85 évesek és idősebbek – között már újra 45%-os. A nőknél 55 és 74 év között e csoport halandósága az átlag alatt marad, de 75 év felett itt is – 2–4%-os – többlet mutatkozik.

Ezzel együtt természetesen a *felsőfokú végzettségűek* kedvező halandósági helyzete a korról párhuzamosan csökkenő tendenciát mutat. Itt is jelentős változás mutatkozik az elmúlt harminc évben. 1999-ben a 65 éven aluli legmagasabb végzettségű férfiak halandósága egynegyede-egyharmada az átlagosnak és csak ettől felfelé csökken számottevőbben a különbség. 80 év felett a halandósági pozitívum már alig egyötödnyi. A nőknél a tendencia hasonló, de kisebbek a fiatalabbak között a pozitívumok.

E tendencia még plasztikusabb, ha a két csoport arányszámait egymáshoz viszonyítjuk. 1999-ben mindkét nemnél a 20–29 éves általános iskolát nem végzettek halandósága mintegy hatszorosra volt a felsőfokút végzettekének és előbbieket a 30–44 évesek körében is háromszoros halandóságot mutattak. Ezek

a különbségek lényegében kétszeresei az 1971-esnek. A kor előrehaladtával a szélső értékek közötti differenciák csökkennek, de a férfiaknál 85 év felett így is 45, 80–84 éveseknél 29%-os a differencia. A nőknél azonban a legidősebb korban már elenyésző (2–4%-os).

A továbbélési rend alakulása

A kor szerinti halálozási mutatók segítségével módunkban áll rövidített halandósági tábla kiszámítása is, iskolai végzettségi csoportonként. E vonatkozásban csupán az 1999-es halandósági adatokból indultunk ki. Elsőként a 20 évesek kihalási rendjét számítottuk ki. De végeztünk számítást a születés pillanatától kezdve is. Ennél a 20 éven aluliak halandóságánál becslést alkalmaztunk: a csecsemőknél és kisgyermeknél a csecsemőhalandóságnál az anyák iskolai végzettség szerinti különbségeit vettük alapul, majd pedig a 15–19 éves korban ténylegesen mutatkozó halandósági eltéréseket vetítettük ki. A számítások eredményét lásd a 4–5. sz. táblázatban, ill. a X. és XI. grafikonon).

A számítások természetesen azt mutatják, hogy minél alacsonyabb egy csoport az iskolai végzettsége, annál hamarabb hal ki a csoport. Fordítva, a magasabb iskolai végzettségűek sokkal lassabb kihalásra számíthatnak.

Így azoknak az újszülött fiúknak, akik nem fogják elvégezni el az általános iskola 8. osztályát sem, már csak 43%-a fogja megérni a 60. születésnapját, szemben azokkal, akik felsőfokú végzettséget szereznek, akiknél 88%-os ez az arány (vagyis kétszeres valószínűsége van a 60. életévük megérésének). Az általános iskolát végzetteknel ez a valószínűség 63, a középiskolát végzetteknel 77%. A nőknél a különbségek kisebbek: a legalacsonyabb végzettségűeknél a 60 éves kor megérésének valószínűsége 77, a két további végzettségi csoportba tartozóknál 84, ill. 89%-os, a felsőfokú végzettségűeknél pedig 92%-os. Ez azt is jelenti, hogy a férfiaknál a 60 éves kor megérésének relatív valószínűsége a nőkéhez viszonyítva a legalacsonyabb végzettségűeknél csak 56%-os, a legmagasabb végzettségűeknél pedig már csaknem azonos (a különbség csak 4%-os).

Ha korban továbbmegyünk, a különbségek még csak fokozódnak. A fiú újszülötteknek – ha nem végzik el az általános iskola 8. osztályát – már csak 7%-a érné meg a 80. életévét, de ha felsőfokú végzettséget szereznek, akkor 40%-uk. A nőknél ugyanezek az értékek: 38, ill. 60%. A 60 éves férfiak közül, ha nem végzik el az általános iskola 8. osztályát, csak 17% lesz 80 éves, míg a felsőfokú végzettségűeknél ez az arány 46% (a különbség 2,7-szeres). A nőknél a különbség kisebb: 50, ill. 65% (vagyis csak 30%-kal magasabb a valószínűsége a 80. év megérésének a legmagasabb végzettségűek, mint a legalacsonyabb végzettségűek között).

A továbbélési rend alapján módunkba van – inkább becslési értékkel – iskolai végzettségi szint szerinti várható élettartamokat számítani. Az erre vonatkozó eredményeket lásd a 6. sz. táblán, ill. a VII. sz. grafikonon).

Az 1999-es adatok szerint mindkét nemnél növekedne a születéskor várható átlagos élettartam az iskolai végzettségi szint emelkedésével párhuzamosan. A különbségek itt is a férfiaknál szembetűnőbbek, mint a nőknél.

A nőknél a különbségek kisebbek. A legalacsonyabb végzettségűek 74 év megérését remélhetik, ami alig marad az átlagostól (75 év). De így is 6 évvel rövidebb élettartamuk lenne, mint azoknak, akik felsőfokú végzettséget szereznek (ők 80 évet remélhetnek, így a különbség 7%-os). A 8. osztályt végzetek élettartama egy árnyalattal alatta maradna a náluk alacsonyabb végzettségűekének (73 év), a középiskolát végzettké négy évvel magasabb ennél (77 év), de három évvel elmarad a felsőfokú végzettségűekétől.

A nők továbbélése a férfiakhoz képest eltérő a különböző végzettségűek között. A differencia a legalacsonyabb végzettségűek között a legszámottevőbb: az a férfi, aki nem végzi el az általános iskola 8. osztályát 16 évvel rövidebb élettartamot remélhet, mint az ugyanilyen végzettségű nő (a különbség 24%-os). Az iskolai végzettség növekedésével 8, majd 5 évre esik vissza a nők többlete (de így is egytizednyi). A felsőfokú végzettségűek körében a nők már csak 3 évvel hosszabb életet remélhetnek, mint az azonos végzettségű férfiak (és így az élet-többletük már csak 4%-os).

Különbségek halálokok szerint

Szükségesnek látszik annak áttekintése is, hogy a kulturális szint szerinti halandósági különbségeket milyen halállok differenciák okozzák, és ezek hogyan változtak az elmúlt harminc éves időszakban. A 7–12. sz. táblákban és a XII–XIII. sz. grafikonon az 1971-re és az 1999-re vonatkozó halállok főcsoportokra, ill. 1999-re a vezető halálokokra vonatkozó standard arányszámokat mutatjuk be.

Első rátekintésre egyértelműnek látszik, hogy a főbb halállok főcsoportok közül vannak olyanok, amelyeket erősebben befolyásol a kulturális szint, vagyis annak emelkedésével relatíve csökken a halandóság. Más halállok főcsoportoknál kisebb ez a hatás. Az is egyértelmű, hogy itt is a férfiaknál találunk nagyobb különbségeket, mint a nőknél. Végül a differenciák 1971 óta a legtöbb esetben erősen növekedtek.

A halálozások között legnagyobb arányt képviselő *keringési rendszer megbetegedései miatti halandóság* mindkét évben és mindkét nemnél az iskolai végzettség szintjével párhuzamosan csökkenést mutat. Érdekes módon a differenciálódás a nőknél számottevőbb. A legalacsonyabb végzettségűek halandóságában a férfiaknál 54–55, a nőknél 63–66%-ot tett ki ez a halállok főcsoport.

Ezzel szemben az általános iskola 8. osztályát végzetteknél csak 40–41, ill. 48%-ot, majd a felsőfokú végzettségűeknél ismét magasabb súlyt képviseltek. De ami számottevő: a legmagasabb végzettségűeknél 1971 óta – hasonlóan a középiskolát végzettekhez – csökkent e halálóki főcsoport súlyaránya (53%-ról 46%-ra, ill. 46%-ról 40%-ra). Mindez azzal járt, hogy a relatív differenciák növekedtek az elmúlt 30 évben. A keringési rendszer standard halálozási aránya a 8. osztálynál alacsonyabb végzettségűeknél 1971-ben még csak 32, ill. 66%-kal volt magasabb, mint a felsőfokú végzettségűeknél. E különbség 1999-re a férfiaknál közel három és félszeresre, a nőknél közel háromszorosra növekedett.

A keringési betegségek sorában 1999-ben mindkét nemnél a magasvérnyomásos szívbetegség, ill. az érelmeszesedés mutatja a legmagasabb különbségeket (a férfiaknál négy, ill. hatszoros, a nőknél mindkettő négyszeres a legalacsonyabb iskolai végzettségi csoportban a legmagasabbhoz viszonyítva). De a sokkal gyakoribb ischaemiás szívbetegségek halandósága is közel háromszoros, az agyérbetegségeké a férfiaknál négy-, a nőknél közel háromszoros.

A *daganatos betegségek* halandóságának súlya az iskolai végzettség emelkedésével fordított gyakoriságot mutat. A férfiaknál még kisebb volt 1971-ben a különbség (a legalacsonyabb csoportban 20, a legmagasabban 24%), de 1999-re itt is erősen megnőtt (22%-kal szemben 32%). A nőknél már 1971-ben is számottevő volt a magasabb végzettségűek közötti gyakoribb előfordulás (32% a 18%-kal szemben) és ez 1999-re még fokozódott is (39% a változatlan 16%-kal szemben). Ez azt jelenti, hogy a daganatos betegségek standard halálozási arányszáma 1971-ben a férfiak esetében a 8. osztályt el nem végzettek között még alig volt magasabb, mint a felsőfokú végzettségűeknél, de 1999-ben már kétszerese volt annak. A nőknél mindkét évben a magasabb végzettségűek halandósága volt a magasabb: a különbség 1971-ben egyharmadnyi, 1999-ben egynegyednyi volt. Megjegyzendő, hogy 1999-ben a nők között a daganatos halandóság a 8. osztályt (szakmunkásképzőt vagy legalább 8 osztályt) végzetteknél volt a legmagasabb: az átlagot 40%-kal, a náluk alacsonyabb végzettségűek mutatóját több mint kétharmadával meghaladva.

A rosszindulatú daganatok halandósága nem mindenhol követi az általános tendenciát. 1999-es adatok szerint az alacsonyabb végzettségűek relatív halandósági többlete a gyomorráknál volt a legszámottevőbb (mindkét nemnél mintegy háromszoros volt a halandóságuk, mint a legmagasabb végzettségűek csoportjában). Ehhez hasonló a többlet a férfiaknál a gége- és az ajakrák esetében, de alig marad el ettől a tüdő- és a prosztatatarák mortalitási többlete (ez két és félszeres). A férfiaknál a legkisebb többletet a vastagbél- és az eperák mutatja (itt csak kétötödnyi a legalacsonyabb végzettségi csoport halandósági többlete). Megjegyzendő, hogy az ajak-, a nyelvcső- és a gégerák halandóság az általános iskola 8. osztályát (szakmunkásképzőt vagy 8 osztályt) végzett férfiaknál a

legmagasabb. A nőknél a legalacsonyabb végzettségűek halandósága sok esetben erősen alatta marad a legmagasabb végzettségűekének: az emlő- és a – nőknél ritka – ajakrák halandóságuk csak kétötöde, a máj-, ill. a légcső-, tüdőráké pedig fele annak. Megjegyzendő, hogy a közép- és felsőfokú végzettségűek emlőrák halandósága háromnegyedével magasabb az átlagosnál és több, mint két és félszerese a legalacsonyabb végzettségűekének. A többi daganatos betegség halandósági mutatója az általános iskola 8. osztályát végzeteknél a legmagasabb: a többletek megközelítik az átlag kétszeresét a gége-, a női nemi szervi, az ajak- és a nyelőcsőrák esetében.

Igen nagyok a halandósági differenciák a *légzőszervi betegségek* halandóságában és a különbségek a férfiaknál erősen növekedtek (a legalacsonyabb képzettségi csoportba tartozó férfiak standard halandósága 1971-ben négyszerese, 1999-ben már hétszerese volt a legmagasabb végzettségűekének). A nőknél a növekedés kisebb volt: 2,6-ról 2,9-re változott. A jelentős különbségeket elsősorban a hörghurut és tüdőtágulat halandósági többlete okozta (ez 1999-ben a férfiaknál 7,4-szeres volt a legalacsonyabb rétegben a legmagasabbhoz viszonyítva). De jelentős a tüdőgyulladás miatti halandósági különbség is.

Kisebbség a differencia az *emésztőrendszeri* betegségek halandóságánál. A férfiaknál 1971-ben a legalacsonyabb végzettségűek mutatói még alacsonyabbak voltak, mint a legmagasabbakéi, de 1999-ben már háromnegyedével meghaladták azt. Itt a 8. osztályt végzetek halandósága a legmagasabb: 1971-ben még csak egyötödével volt magasabb, 1999-ben pedig már közel háromszorosa volt a felsőfokú végzettségűekének (és még a náluk alacsonyabb végzettségűekét is kétharmadával meghaladta). A nőknél e halálloki főcsoportnál csökkent a legalacsonyabb végzettségűek halandósági többlete: 26%-ról 4%-ra.

A férfiaknál a nagy különbségeket 1999-ben az alkoholos májbetegség standard halálozási arányának eltérései okozzák: emiatt ui. az általános iskola 8. osztályát végzetek halandósága három és félszerese a felsőfokú végzettségűekének, több mint kétszerese a 8. osztályt nem végzetekének és másfélszerese a középiskolát végzetekének. Érdekes megjegyezni, hogy az utóbb említettek halandósága is több mint kétszerese a felsőfokú végzettségűekének. A nőknél a tendencia hasonló, de az előfordulások jóval ritkábbak.

A *külső okok* miatti halálozások standard arányai sem követik az általános tapasztalat szerinti sorrendeket. E mutató a férfiaknál egyértelműen a 8. osztályt végzeteknél a legmagasabb (az átlaghoz képest 1971-ben több mint kétszeres, 1999-ben egyötödnyi többletet mutatva). 1971-hez képest megváltozott a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségűek egymáshoz viszonyított aránya: 1971-ben még egytizednyivel volt alacsonyabb a 8. osztályt nem végzeteknél az erőszakos halálozások aránya, 1999-ben pedig már háromszor akkora-ra változott. A nőknél 1971-ben a magasabb végzettségűeknél találjuk a magasabb mutatókat, 1999-ben az általános iskolai, ill. középiskolai végzettségűeknél. E halálloki főcsoportban 1999-ben a motoros jármű balesetek gyakorisága a

férfiaknál az általános iskolai és a középiskolai végzettségükénél volt a legmagasabb (az átlagnál egyharmadával több), a nőknél a közép- és felsőfokú végzettségükénél (az átlagos több, mint kétszerese). A legalacsonyabb végzettségűek standard arányszáma a férfiaknál a legkedvezőbb arányú felsőfokú végzettségükénél egyharmadával volt magasabb, de a középső csoportokénak csak fele volt. A nőknél a legkedvezőbb mutatót a 8. osztálynál alacsonyabb végzettségükénél láthatjuk: az átlagos fele, a magasabb végzettségűek egynegyede az arányszámuk. Az öngyilkossági mutató a férfiaknál egyértelműen az általános iskola 8. osztályát végzettekénél a kimagasló: nagysága közel ötszöröse a felsőfokú végzettségűekének és másfélszerese a másik két csoportba tartozóknak. A nőknél az általános és középiskolai végzettségűek között találjuk a legtöbb öngyilkosságot, ez több mint kétszeres a 8. osztályt nem végzettekéhez képest és másfélszerese a felsőfokú végzettségűekének.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felsőfokú végzettségűek kedvező helyzetét a legalacsonyabb végzettségűekhez képest az indokolja, hogy a két vezető halálok különbsége erősen módosult 1971 és 1999 között. A férfiaknál a legalacsonyabb végzettségűeknek a legmagasabbakhoz viszonyított halandósági többlete 5 ezrelékről 23 ezrelékre nőtt, vagyis 18 ezrelékkal lett magasabb. Ebből több mint 10 ezreléket (55%-ot) a keringési rendszer betegségeinek halandósági differencia emelkedése okozott és 5 ezreléket (24%-ot) a daganatos, ill. több mint 2 ezreléket (15%) az emésztőszervi betegségek halandósági többlet növekedése hozott létre. A nőknél a halandósági többlet emelkedése közel harminc év alatt csak 4 ezreléket tett ki és ebben csaknem azonos arányban részesült a keringési rendszer és a daganatos betegségek halandósági többletének emelkedése.

Összefoglalás

A fenti áttekintésből egyértelműen a következő következtetéseket tudjuk levonni:

1. Az elmúlt harminc évben jelentősen megnőtt a kulturális szint alapján mért halandósági különbség.
2. A különbségek a férfiaknál jóval egyértelműbbek, mint a nőknél, és a szétszakadás a rétegek között is nagyobb arányban növekedett.
3. A legalacsonyabb végzettségűek halandósági helyzete nagymértékben romlott és a legmagasabb végzettségűeké jelentősen javult az elmúlt 30 éves időszakban. A középső rétegek halandósági helyzete – az átlagos körül – alig módosult.
4. A halandósági különbségek elsősorban a fiatalabb korosztályoknál jelentkeznek nagy arányban, de a legutolsó években már az idősebbeknél is mutatkoznak (különösen a férfiaknál).

5. A halandósági különbségek megváltozása erősen megváltoztatta az egyes rétegek életkilátásait, ami a születéskor várható átlagos élettartam jelentős különbségeiben mutatkozik meg, iskolai végzettségi szintenként, de különösen a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségű férfiak között.
6. A különbségek növekedését elsősorban a keringési rendszer betegségei miatti halandóság differenciáinak növekedése indokolta. De a kisebb végzettségi különbségeket mutató daganatos halandóság különbségei is növekedést mutatnak.

*1. Standardizált halálozási arányszámok
(európai standard kormegoszlás alapján)
Standardized mortality rates
(based on European standardized age distribution)*

Év	Ezer				
	0-7	8-14	12-14	15-x	összesen
	osztályt végzett 20 éves és idősebbre jutó standard halálozási arány				
	férfiak				
1971	21	20	17	17	21
1979/80	22	22	18	18	21
1989/90	29	26	21	14	23
1995/96	32	22	18	13	23
1999	35	22	18	12	22
	nők				
1971	14	13	13	12	14
1979/80	15	12	11	11	14
1989/90	15	12	13	9	13
1995/96	16	9	11	10	12
1999	14	13	10	8	12
	az átlagos arányszám százalékában				
	férfiak				
1971	100	95	81	81	100
1979/80	105	105	86	86	100
1989/90	126	113	91	61	100
1995/96	139	96	78	57	100
1999	159	100	82	55	100
	nők				
1971	100	93	93	86	100
1979/80	107	86	79	79	100
1989/90	115	92	100	69	100
1995/96	133	75	92	83	100
1999	117	108	83	67	100
	a 15-x osztályt végzettek százalékában				
	férfiak				
1971	124	118	100	100	124
1979/80	122	122	100	100	117
1989/90	207	186	150	100	164
1995/96	246	169	138	100	177
1999	292	183	150	100	183
	nők				
1971	117	108	108	100	117
1979/80	136	109	100	100	127
1989/90	167	133	144	100	144
1995/96	160	90	110	100	120
1999	175	163	125	100	150

2. Nem és kor szerinti halálozási arányszámok
az átlag %-ában (1971–1999)

Mortality rates by sex and age in percentage of the average (1971–1999)

Korcsoport	1971	1979/80	1989/90	1995/96	1999
0–7 osztályt végzetek halálozása az átlag %-ában					

Férfiak

20–24	259	154	293	393	606
25–29	219	271	267	481	640
30–34	128	217	232	331	356
35–39	117	179	222	228	368
40–44	106	136	187	226	295
45–49	109	127	159	170	185
50–54	109	110	132	162	170
55–59	99	103	113	161	175
60–64	98	105	108	116	117
65–69	104	99	99	138	141
70–74	99	98	99	113	113
75–79	102	98	98	119	110
80–84	102	98	98	115	129
85–X	100	97	102	108	145

Nők

20–24	195	645	693	733	609
25–29	124	402	419	810	547
30–34	103	256	288	369	327
35–39	97	166	265	301	311
40–44	91	124	196	237	289
45–49	94	107	152	208	235
50–54	98	99	117	159	126
55–59	98	95	103	133	85
60–64	99	99	98	99	71
65–69	101	101	96	120	76
70–74	102	101	100	112	97
75–79	103	104	102	113	102
80–84	102	103	104	114	104
85–X	101	102	106	111	103

folytatás

Korcsoport	1971	1979/80	1989/90	1995/96	1999
	15-x osztályt végzettek halálózása az átlag %-ában				

Férfiak

20–24	34	63	47	85	0
25–29	80	45	39	41	28
30–34	71	54	35	35	25
35–39	69	54	34	29	26
40–44	82	57	33	33	26
45–49	75	64	37	33	28
50–54	88	81	44	37	32
55–59	93	83	55	37	41
60–64	76	90	58	51	37
65–69	85	88	67	56	54
70–74	81	94	68	60	60
75–79	82	90	69	68	62
80–84	76	89	70	68	79
85–X	86	91	75	81	77

Nők

20–24	36	48	57	43	109
25–29	66	69	25	40	70
30–34	77	64	50	44	40
35–39	84	82	51	44	38
40–44	126	73	55	44	36
45–49	106	95	59	54	45
50–54	97	95	80	51	49
55–59	95	104	78	61	74
60–64	84	102	84	65	70
65–69	85	92	81	72	70
70–74	73	71	73	75	77
75–79	97	66	68	66	47
80–84	77	63	69	80	77
85–X	78	75	64	112	67

*3. A 0–7 osztályt végzettek halálzási aránya a 15–x osztályt
végzettek százalékában*
*Mortality rates of persons completed 0–7 classes (of education) in percentage
of those completed 15–x classes*

Korcsoport	1971	1979/80	1989/90	1995/96	1999
	0–7 osztályt végzettek halálzási aránya a 15–x osztályt végzettek százalékában				

Férfiak

20–24	769	243	485	393	606
25–29	274	601	429	481	640
30–34	180	403	425	331	356
35–39	171	333	358	228	368
40–44	129	240	306	226	295
45–49	145	197	247	170	185
50–54	124	135	187	162	170
55–59	106	124	136	161	175
60–64	129	117	127	116	117
65–69	122	112	104	138	141
70–74	123	104	100	113	113
75–79	123	108	96	119	110
80–84	135	110	92	115	129
85–X	116	104	103	108	145

Nők

20–24	541	1358	1029	733	609
25–29	188	586	547	810	547
30–34	135	402	436	369	327
35–39	116	203	355	301	311
40–44	72	171	243	237	289
45–49	89	113	195	208	235
50–54	101	104	142	159	126
55–59	102	92	98	133	85
60–64	118	96	94	99	71
65–69	119	110	89	120	76
70–74	140	142	89	112	97
75–79	106	158	101	113	102
80–84	132	163	91	114	104
85–X	130	135	98	111	103

*4. A húsz évesek továbbélési rendje, 1999
legmagasabb iskolai végzettség szerint
Survival trends of twenty years old persons in 1999
by the highest school qualification*

Életkor	Százezer 20 évesből életben van az adott korban			
	0-7. osztály	Általános iskola	Középiskola	Felsőfokú
Férfiak				
20	100000	100000	100000	100000
25	97012	99544	99584	100000
30	93251	98919	99054	99833
35	89903	97735	98327	99584
40	82750	95129	97157	99023
45	72486	90062	94832	97960
50	64593	83228	91059	96359
55	55356	74263	85490	93727
60	44172	64066	78072	89333
65	35490	51855	67351	83706
70	23980	40377	56191	73274
75	14899	26655	41458	58534
80	6996	16510	27049	40922
85	835	7161	8619	18967
90	619	1421	1501	1589
100	0	0	0	0
Nők				
20	100000	100000	100000	100000
25	99021	99843	99875	99825
30	97892	99606	99722	99680
35	96737	99142	99460	99535
40	94166	97934	98990	99212
45	89799	95896	97894	98639
50	85104	93269	96259	97648
55	81799	89994	93622	96164
60	78697	85453	90055	92979
65	74989	78397	84382	88668
70	68846	66498	76838	81991
75	57056	52714	65836	70771
80	39194	35766	49072	60517
85	18080	19057	27834	36310
90	493	946	7179	10893
100	0	0	0	0

*5. Élveszültek továbbélési rendje, 1999
legmagasabb iskolai végzettség szerint
Survival trends of live born persons, 1999
by the highest school qualification*

Életkor	Százazer élveszülöttből életben van az adott korban			
	0–7. osztály	Általános iskola	Középiskola	Felsőfokú
Férfiak				
Élveszülött	100000	100000	100000	100000
20	96696	98226	98835	98959
25	93807	97778	98423	98959
30	90170	97164	97900	98794
35	86933	96001	97181	98548
40	80016	93442	96025	97992
45	70091	88464	93727	96941
50	62459	81752	89998	95356
55	53527	72946	84494	92752
60	42712	62930	77163	88403
65	34317	50935	66566	82834
70	23188	39661	55536	72511
75	14407	26182	40975	57925
80	6765	16217	26734	40496
85	808	7034	8519	18770
90	599	1396	1425	1501
100	0	0	0	0
Nők				
Élveszülött	100000	100000	100000	100000
20	97640	98674	99170	99289
25	96684	98519	99046	99115
30	95581	98285	98894	98971
35	94454	97827	98634	98827
40	91943	96635	98168	98507
45	87680	94624	97082	97938
50	83095	92032	95460	96954
55	79868	88801	92845	95480
60	76840	84320	89308	92318
65	73219	77358	83681	88038
70	67221	65616	76201	81408
75	55709	52015	65289	70268
80	38269	35292	48665	60087
85	17653	18805	27603	36052
90	481	934	7119	10816
100	0	0	0	0

6. Születéskor várható átlagos élettartam, 1999
 legmagasabb iskolai végzettség szerint
*Average life expectancy at birth in 1999
 by the highest school qualification*

	Születéskor várható átlagos élettartam				
	0-7. osztály	Általános iskola	Középiskola	Felsőfokú	Összesen

években

Férfi	56,3	65,1	71,6	76,9	66,3
Nő	74,2	73,2	77,1	79,7	75,1

az átlag százalékában

Férfi	85	98	108	116	100
Nő	99	97	103	106	100

férfi/nő %-ban

Férfi/nő	76	89	93	96	88
----------	----	----	----	----	----

7. Százalékos megoszlás halálloki főcsoportok szerint
 Percentage distribution by main groups of causes of death

	Halálozások %-os megoszlása				
	0-7	8	Középiskola	Felsőfokú	Összesen

Férfiak

1971

I. Fertőző	3	2	2	2	3
II. Daganat	20	21	24	24	21
IX. Keringési	54	41	50	53	53
X. Légző	6	4	3	2	6
XI. Emésztő	4	5	5	5	4
XX. Külső	8	20	11	9	10
Egyéb	4	5	5	6	4
Összesen	100	100	100	100	100

1999

I. Fertőző	1	1	1	0	1
II. Daganat	22	27	29	32	26
IX. Keringési	55	40	43	46	46
X. Légző	7	4	3	3	5
XI. Emésztő	5	12	10	8	9
XX. Külső	6	11	10	6	9
Egyéb	4	5	5	5	5
Összesen	100	100	100	100	100

Nők

1971

I. Fertőző	1	1	2	1	1
II. Daganat	18	27	30	32	20
IX. Keringési	63	48	46	46	61
X. Légző	4	3	3	2	4
XI. Emésztő	4	5	3	4	4
XX. Külső	5	9	10	10	5
Egyéb	5	7	7	6	5
Összesen	100	100	100	100	100

1999

I. Fertőző	0	0	0	1	0
II. Daganat	16	29	36	39	22
IX. Keringési	66	48	39	40	58
X. Légző	4	3	3	3	4
XI. Emésztő	3	8	10	6	5
XX. Külső	5	5	7	7	5
Egyéb	5	6	6	5	6
Összesen	100	100	100	100	100

8. A húsz évesek és idősebbek standard halálozási arányszámai,
főbb halálóki csoportok szerint, 1971, 1999
százezer lakosra

Standard mortality rates of persons aged twenty or more, by main causes of
death per one hundred thousand persons, 1971, 1999

	Európai standard arányszám (százezer lakosra)				
	0-7	8	Középiskola	Felsőfokú	Összesen
FERFIK					
1971					
I. Fertőző	60	47	32	27	54
II. Daganat	434	430	413	404	407
IX. Keringési	1170	832	872	886	1034
X. Légző	138	86	56	37	115
XI. Emésztő	81	106	80	89	80
XX. Külső	177	399	189	147	194
Egyéb	89	106	90	97	87
Összesen	2149	2006	1732	1688	1968
1999					
I. Fertőző	19	15	13	5	14
II. Daganat	773	598	516	381	578
IX. Keringési	1890	890	765	549	1025
X. Légző	236	89	52	34	108
XI. Emésztő	166	266	180	95	202
XX. Külső	210	236	182	71	195
Egyéb	151	107	82	56	103
Összesen	3445	2201	1780	1190	2225
Nők					
1971					
I. Fertőző	17	14	21	7	17
II. Daganat	262	345	386	386	282
IX. Keringési	915	615	589	551	872
X. Légző	57	33	35	22	53
XI. Emésztő	53	69	36	42	55
XX. Külső	69	115	134	125	79
Egyéb	69	95	87	71	74
Összesen	1449	1286	1288	1205	1432
1999					
I. Fertőző	5	6	4	4	5
II. Daganat	226	383	349	304	269
IX. Keringési	918	639	378	318	707
X. Légző	57	45	31	26	46
XI. Emésztő	47	107	93	45	65
XX. Külső	63	72	69	52	62
Egyéb	73	81	54	40	67
Összesen	1389	1333	979	790	1221

9. A húsz évesek és idősebbek standard halálozási arányszámai,
főbb halálóki csoportok szerint, 1971, 1999
százezer lakosra az átlag %-ában

Standard mortality rates of persons aged twenty or more,
by main causes of death per one hundred thousand persons
in the percentage of the average 1971, 1999

	Európai standard arányszám					0-7 o. a 15-x o. %-ában
	0-7	8	közép	felső	összes	
Férfiak						
1971						
I. Fertőző	110	87	59	50	100	219
II. Daganat	107	105	101	99	100	107
IX. Keringési	113	80	84	86	100	132
X. Légző	120	75	49	33	100	369
XI. Emésztő	101	133	100	111	100	91
XX. Külső	91	206	98	76	100	120
Egyéb	103	122	103	111	100	92
Összesen	109	102	88	86	100	127
1999						
I. Fertőző	136	109	89	37	100	363
II. Daganat	134	103	89	66	100	203
IX. Keringési	184	87	75	54	100	344
X. Légző	220	83	48	31	100	699
XI. Emésztő	82	131	89	47	100	175
XX. Külső	108	121	93	36	100	298
Egyéb	146	103	80	54	100	271
Összesen	155	99	80	53	100	289
Nők						
1971						
I. Fertőző	101	82	120	39	100	260
II. Daganat	93	122	137	137	100	68
IX. Keringési	105	70	68	63	100	166
X. Légző	107	62	66	42	100	255
XI. Emésztő	96	124	66	77	100	126
XX. Külső	87	147	170	159	100	55
Egyéb	93	129	118	97	100	96
Összesen	101	90	90	84	100	120
1999						
I. Fertőző	99	127	95	95	100	104
II. Daganat	84	142	130	113	100	74
IX. Keringési	130	90	53	45	100	288
X. Légző	123	97	67	57	100	217
XI. Emésztő	72	166	145	70	100	104
XX. Külső	103	116	112	84	100	123
Egyéb	108	120	80	59	100	183
Összesen	114	109	80	65	100	176

10. Százalékos megoszlás vezető halálokok szerint
 Percentage distribution by main causes of death

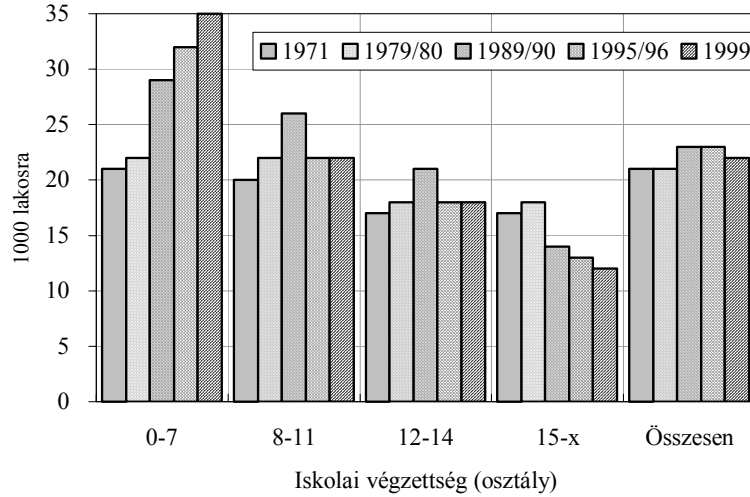
	0 – 7	8	Közép	Felső	Összes
	halálozások %-os megoszlása				
Férfiak					
Rosszindulatú daganatok					
Ajak	1	3	2	1	2
Nyelőcső	0	1	1	1	1
Gyomor	2	2	2	2	2
Vastagbél	2	2	3	4	2
Végbél	2	1	2	2	2
Máj	1	1	1	1	1
Epe	0	0	0	1	0
Gége	1	1	1	0	1
Légcső, h, tüdő	7	9	7	8	8
Prostata	3	1	2	3	2
Keringési					
Magasvérnyomás	3	2	3	2	3
Ischaemiás szb.	23	19	22	24	21
Agyérbetegségek	14	10	10	11	12
Érelmeszesedés	7	3	3	3	5
Egyéb					
Cukorbetegség	1	1	2	2	1
Alkoholos májb.	2	9	7	5	6
Motoros jármű bal.	1	2	2	1	1
Öngyilkosság	2	4	4	2	3
Együtt	72	72	72	72	72
Nők					
Rosszindulatú daganatok					
Ajak	0	1	1	1	0
Nyelőcső	0	0	0	0	0
Gyomor	1	2	2	1	1
Vastagbél	2	3	3	3	2
Végbél	1	2	2	2	1
Máj	1	1	1	1	1
Epe	1	1	1	1	1
Gége	0	0	0	0	0
Légcső, h, tüdő	2	5	6	7	3
Emlő	2	5	8	10	4
Női nemi szervek	2	4	4	5	3
Keringési					
Magasvérnyomás	6	4	3	2	5
Ischaemiás szb.	28	21	17	18	25
Agyérbetegségek	19	14	12	12	17
Érelmeszesedés	10	5	4	5	8
Egyéb					
Cukorbetegség	2	2	2	2	2
Alkoholos májb.	1	5	5	3	2
Motoros jármű bal.	0	1	1	2	0
Öngyilkosság	1	2	2	2	1
Együtt	79	76	74	77	78

11. A húsz évesek és idősebbek standard halálozási arányszámai, vezető halálokonként, 1999, százezer lakosra
Standard mortality rates of persons aged twenty or more by main causes of death in 1999, per one hundred thousand persons

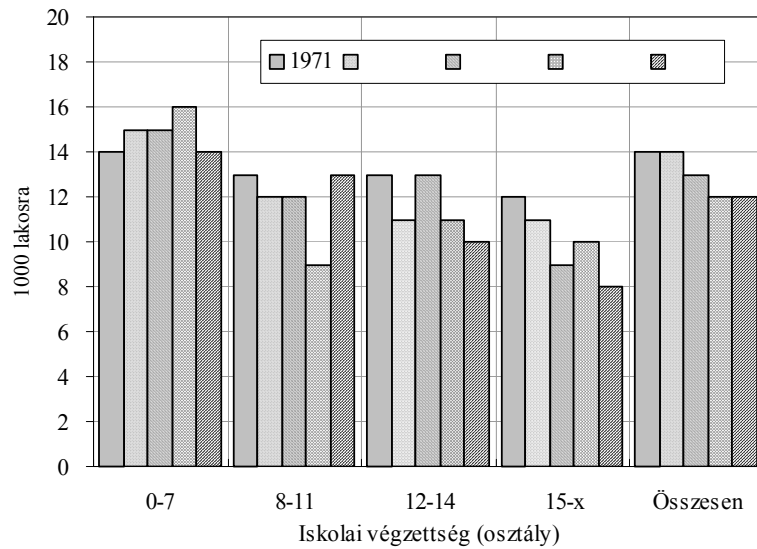
	0-7	8	Közép	Felső	Összes
	európai standard arányszám (százezer lakosra)				
Férfiak					
Rosszindulatú daganatok					
Ajak	34	56	36	13	41
Nyelőcső	15	26	11	8	18
Gyomor	66	40	32	21	41
Vastagbél	60	40	46	43	44
Végbél	53	31	30	28	34
Máj	22	16	17	12	16
Epe	11	7	7	8	8
Gége	19	23	13	6	18
Légcső, h, tüdő	226	197	133	90	175
Prostata	88	28	34	35	42
Keringési					
Magasvérnyomás	109	48	45	26	57
Ischaemiás szb.	808	429	392	284	470
Agyérbetegségek	498	222	171	133	259
Érelmeszesedés	251	66	58	41	101
Egyéb					
Cukorbetegség	38	26	29	20	27
Alkoholos májb.	86	194	124	54	137
Motoros jármű b.	19	37	38	15	29
Öngyilkosság	69	99	65	21	75
Együtt	2472	1584	1284	856	1593
Nők					
Rosszindulatú daganatok					
Ajak	3	8	11	7	5
Nyelőcső	2	4	4	0	2
Gyomor	20	21	16	7	18
Vastagbél	27	37	29	26	28
Végbél	15	22	16	12	16
Máj	8	10	9	11	8
Epe	12	15	8	11	12
Gége	1	2	1	1	1
Légcső, h, tüdő	28	62	63	53	40
Emlő	30	67	79	79	45
Női nemi szervek	25	57	41	39	34
Keringési					
Magasvérnyomás	86	56	29	20	64
Ischaemiás szb.	383	277	168	143	299
Agyérbetegségek	258	186	116	95	202
Érelmeszesedés	145	68	37	42	100
Egyéb					
Cukorbetegség	32	33	15	13	28
Alkoholos májb.	10	64	49	20	28
Motoros jármű b.	3	9	12	12	6
Öngyilkosság	10	23	21	18	15
Együtt	1097	1019	724	609	950

12. A húsz évesek és idősebbek standard halálozási arányszámai, vezető halálokokként, 1999, százezer lakosra az átlag %-ában
Standard mortality rates of persons aged twenty or more by main causes of death in 1999 in the percentage of the average of one hundred thousand persons

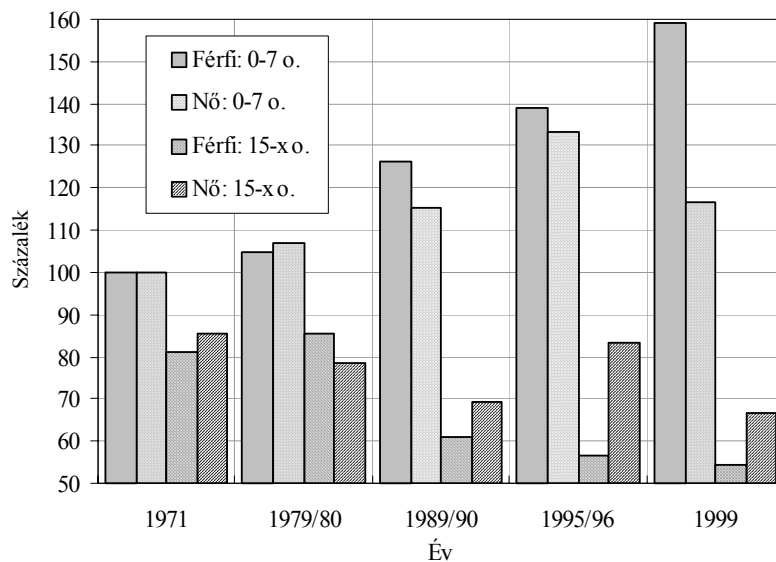
	0-7	8	Közép	Felső	Összes	0-7 o. a
	európai standard arányszám (az átlag %-ában)					15-x o. a %-ában
Férfiak						
Rosszindulatú daganatok						
Ajak	82	136	88	31	100	265
Nyelőcső	81	141	60	45	100	182
Gyomor	160	97	77	51	100	315
Vastagbél	136	91	104	98	100	139
Végbél	154	90	88	82	100	189
Máj	137	96	106	73	100	188
Epe	144	90	94	98	100	147
Gége	105	129	72	33	100	323
Légcső, h, tüdő	129	112	76	51	100	251
Prostata	209	67	82	83	100	253
Keringési						
Magasvérnyomás	192	84	79	46	100	418
Ischaemiás szb.	172	91	83	60	100	285
Agyérbetegségek	193	86	66	51	100	375
Érelmeszesedés	247	65	58	40	100	613
Egyéb						
Cukorbetegség	139	95	107	72	100	192
Alkoholos májb.	63	142	91	39	100	160
Motoros jármű b.	66	127	132	50	100	132
Öngyilkosság	92	132	87	29	100	323
Együtt	155	99	81	54	100	289
Nők						
Rosszindulatú daganatok						
Ajak	52	171	219	134	100	39
Nyelőcső	69	170	176	21	100	325
Gyomor	110	117	87	39	100	286
Vastagbél	96	131	104	93	100	103
Végbél	96	135	99	75	100	128
Máj	97	121	110	132	100	74
Epe	103	129	67	97	100	107
Gége	65	189	92	127	100	52
Légcső, h, tüdő	71	155	158	133	100	53
Emlő	67	149	177	176	100	38
Női nemi szervek	74	164	121	114	100	65
Keringési						
Magasvérnyomás	134	88	45	30	100	439
Ischaemiás szb.	128	93	56	48	100	267
Agyérbetegségek	128	92	57	47	100	270
Érelmeszesedés	144	68	36	42	100	345
Egyéb						
Cukorbetegség	115	118	55	47	100	243
Alkoholos májb.	37	225	172	71	100	52
Motoros jármű b.	48	165	225	219	100	22
Öngyilkosság	72	159	146	122	100	59
Együtt	115	107	76	64	100	180

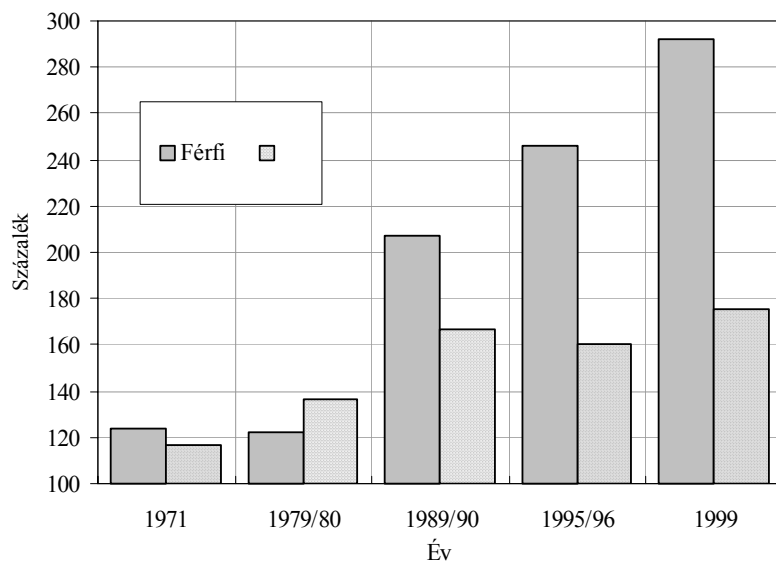
*I. Férfiak standard halálozási aránya iskolai végzettség szerint
(európai népesség kormegoszlására)
Standard mortality rate of men by school qualification
(European age distribution of the population)*

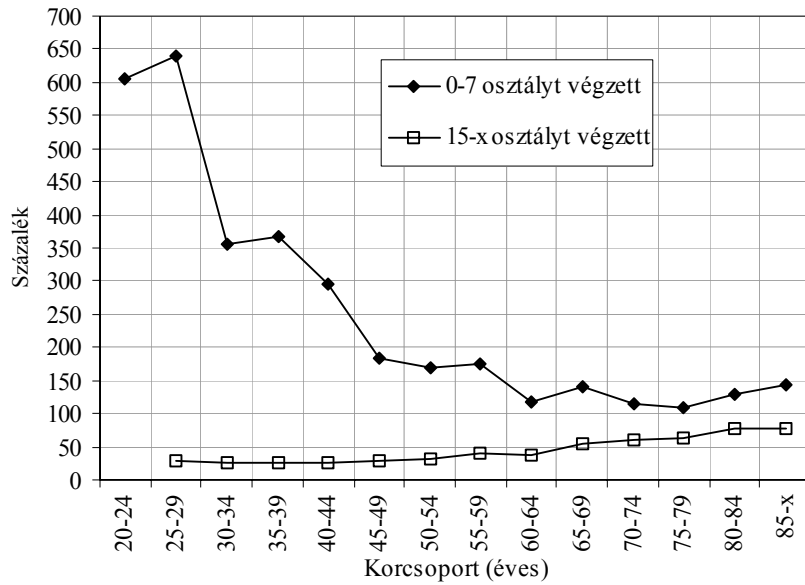
*II. Nők standard halálozási aránya iskolai végzettség szerint
(európai népesség kormegoszlására)
Standard mortality rate of women by school qualification
(European age distribution of the population)*

III. Standard halálozási arányok az átlag százalékában
Standard mortality rates in the percentage of the average

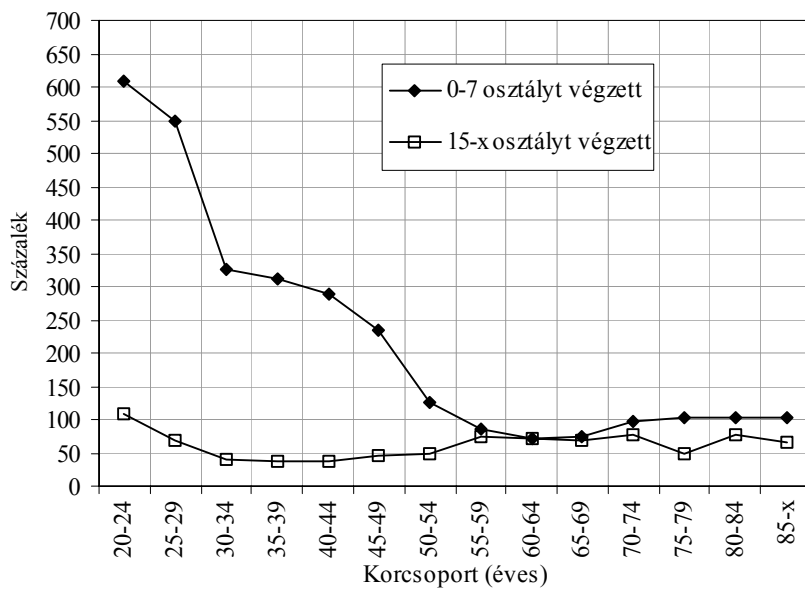

IV. Standard halálozási arányok
≤7 osztályt végzettek a 15-x osztályt végzettek százalékában
Standard mortality rates ≤ number of persons completed 7 classes in the percentage of those completed 15-x classes

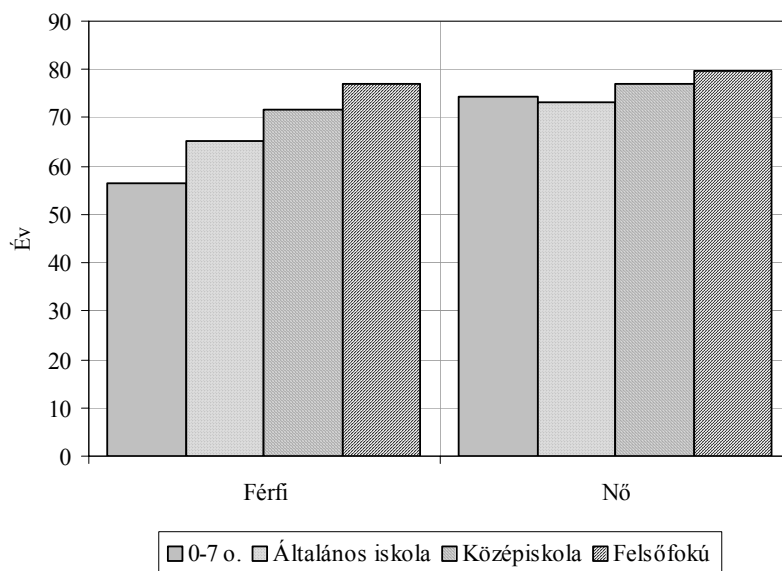
V. Férfiak halandósága az átlag százalékában, 1999

Mortality rate of men in the percentage of the average, 1999

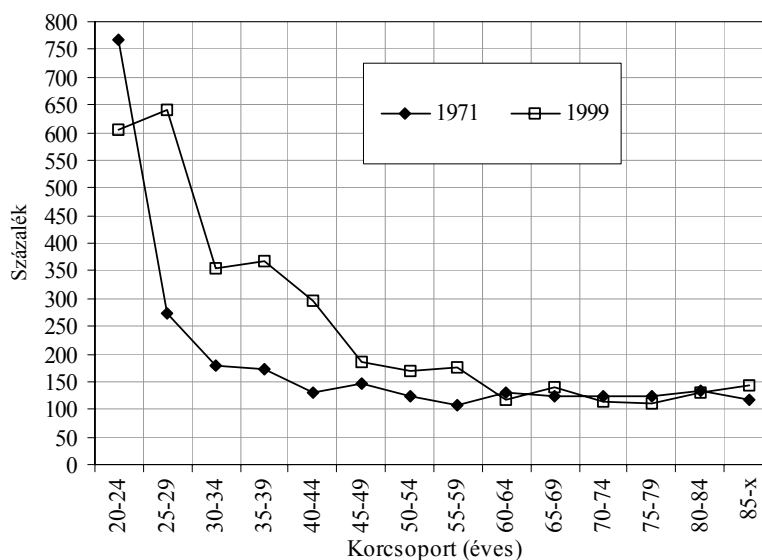

VI. Nők halandósága az átlag százalékában, 1999

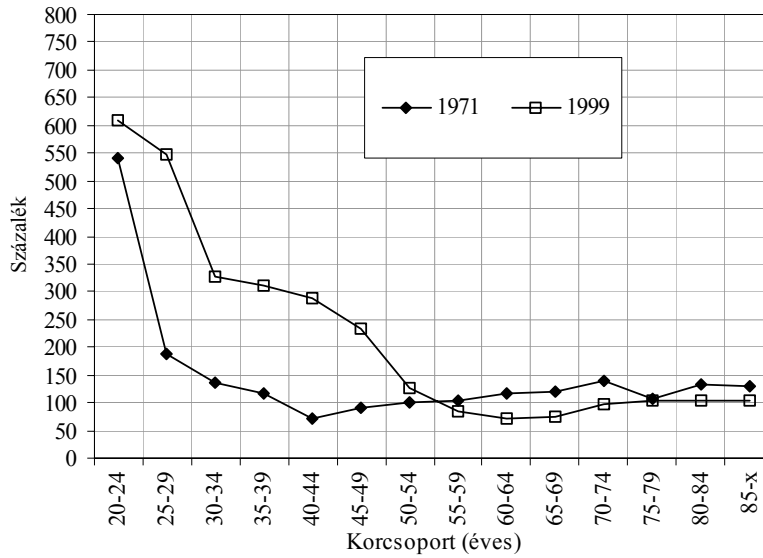
Mortality rate of women in the percentage of the average, 1999

VII. Születéskor várható átlagos élettartam nem és iskolai végzettség szerint, 1999
Average life expectancy at birth by sex and school qualification, 1999

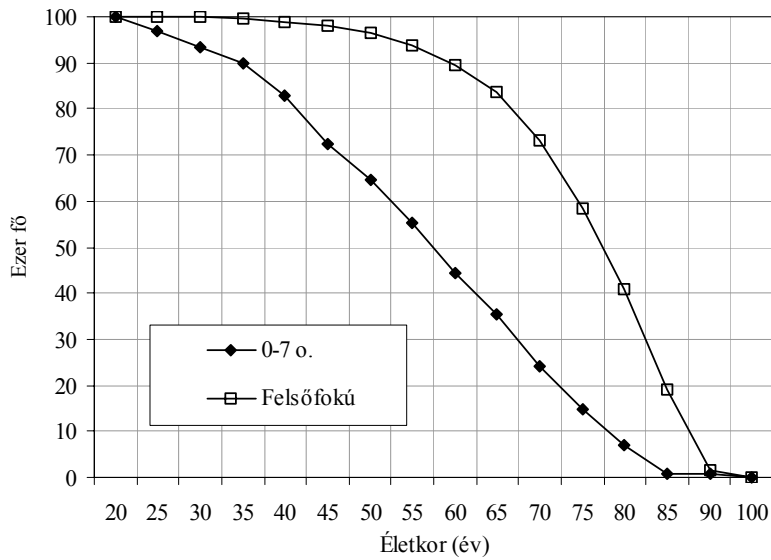

VIII. Férfiak halandósága
<=7 osztályt végeztek a 15-x osztályt végeztek százalékában, 1971, 1999
Mortality of men <= number of persons completed 7 classes in the percentage of those completed 15-x classes, 1971, 1999

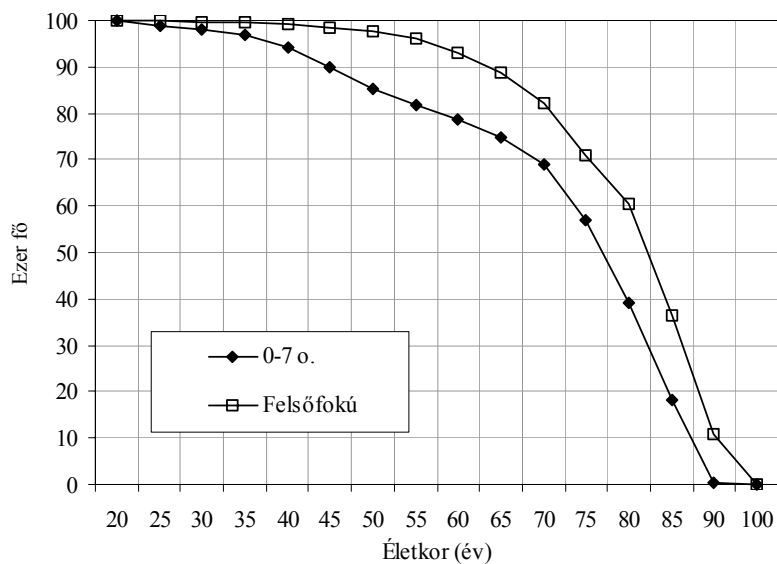

IX. Nők halandósága

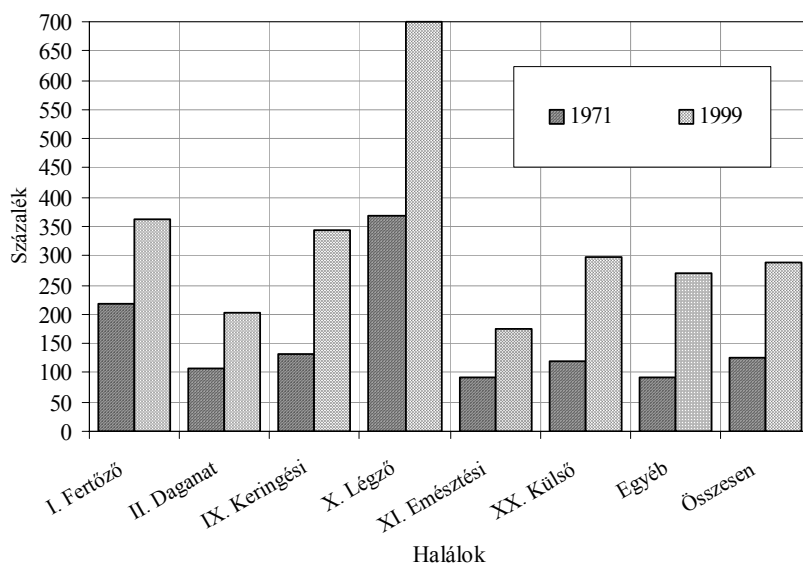
<=7 osztályt végeztek a 15-x osztályt végeztek százalékában, 1971, 1999
Mortality of women <= number of persons completed 7 classes in the percentage of those completed 15-x classes, 1971, 1999

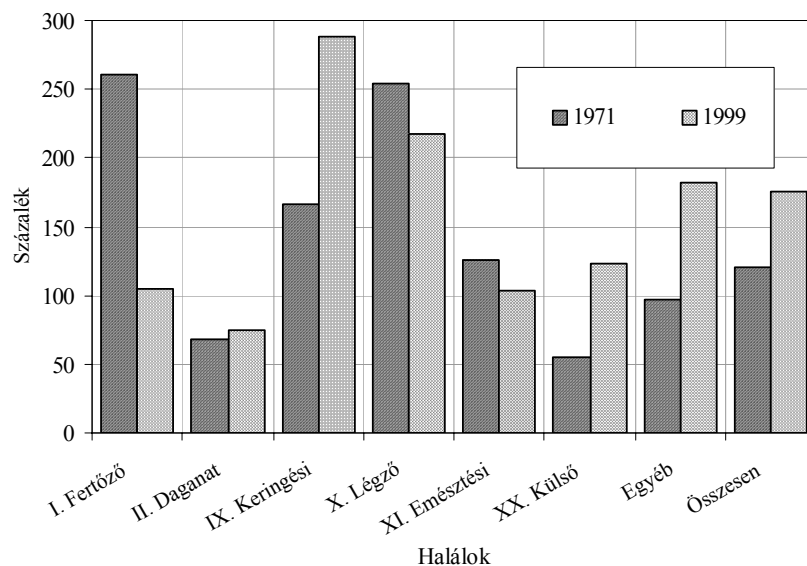
X. Húsz éves férfiak kihalási rendje iskolai végzettség szerint, 1999
Death order of men aged 20 years by school qualification, 1999

XI. Húsz éves nők kihalási rendje iskolai végzettség szerint, 1999
 Death order of women aged 20 years by school qualification, 1999

XII. Férfiak standard halálozása halálokok szerint
 <=7 osztályt végzetek a 15-x osztályt végzetek százalékában, 1971, 1999
 Standard mortality of men by causes of death <= number of persons completed
 7 classes in the percentage of those completed 15-x classes, 1971, 1999

*XIII. Nők standard halálozása halálokok szerint
 <=7 osztályt végzettek a 15-x osztályt végzettek százalékában, 1971, 1999
 Standard mortality of women by causes of death <= number of persons completed 7 classes in the percentage of those completed 15-x classes, 1971, 1999*

Tárgyszavak:

Differenciális halandóság

Iskolázottság

MORTALITY DIFFERENCES IN HUNGARY BY EDUCATIONAL LEVEL

A KÖZVÉLEMÉNY GYERMEKSZÁM-PREFERENCIÁI¹ (Műhelytanulmány)

S. MOLNÁR EDIT

Hazai és külföldi termékenységi és családtervezési vizsgálatok, illetve nemzetközi összehasonlítások céljait is szolgáló kutatások kérdőíveit figyelve látható, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen kibővült/kibővül azoknak a kutatásoknak a listája, amelyek a gyermekvállalás ellen vagy mellett szóló döntések motívumainak sokféleségét vizsgálják. Ez érthető is. Hiszen a női munkavállalás elterjedése, a karrier, az egyéni életcélok nagyobb megvalósulási esélyei, az individualizálódás, a családi együttélési formák változásai olyan újszerű életvezetési stratégiákat kívánnak meg a fiatal generációtól, amelyek kibővítik a számba vehető döntési motívumok palettáját. Másrésztől újabban az értékorientációk hatásának vizsgálatai is kiemelt helyet vívtak ki a demográfiai történészek okainak megfigyelésében. *Lesthaghe, R.* és *Moors, G.* például Belgiumban készített vizsgálatok alapján meggyőzően dokumentálják, hogy a családi életforma megválasztását nem kizárólag a család témájával kapcsolatos attitűdök befolyásolják, hanem a mindennapi élet más – például a vallás, az etika, a politika, a munkaügy – dimenzióiba tartozó attitűdök is (vö. *Lesthaghe, R.–Moors, G., 2000*). Ezt magyar vizsgálat is tanúsítja: a 40 év alatti férfiak és nők családi élettel kapcsolatos aggodalmait befolyásolja például az, hogy a rendszerváltozás körülményeihez való alkalmazkodás újszerű követelményei pozitívan, vagy negatívan érintették-e személyes boldogulásukat (*S. Molnár–Dobossy, 2000*). Az érték-orientációk szerepének, hatásának vizsgálata ily módon ugyancsak megnövelheti a gyermekvállalási hajlandóság természetének feltárására irányuló kérdőívkérdések számát.

A gyermekszám meghatározását befolyásoló motívumok vizsgálata érthető módon az *egyéni vélemények, attitűdök, döntési helyzetek* megragadására irányul. Empirikus eszközökkel azonban meglehetősen nehéz hozzáférni annak a – *Judith Blake* kifejezésével élve – *társadalmi presszió*nak a természetéhez, amely arra készíti a párokat, hogy születendő gyermekeik számát a környezet által helyeselt, illendőnek, elismerésre méltónak tartott korlátok között határozzák meg (*Blake, J., 1967/a; 1967/b*). Arra a körülményre, hogy a családok gyermekszámát meghatározó normákat és értékeket valamilyen módon egy sajátos „kollektív akarat”, közfelfogás is befolyásolja, demográfiai indíttatású megfigyelések, esettanulmányok is rávilágítanak (vö. *Andorka, R., 1987*). De

¹ A kutatást az OTKA támogatta. Nyilvántartási szám: T 032870.

felfigyeltek erre a néprajz, a szociográfia művelői is. *Erdei Ferenc* „egyéni akaratok és szándékok fölött álló, kötelező magatartás”-ként jellemzi a két világháború közötti, az ún. egykézéshez vezető születéskorlátozást, mely magatartást „erkölcsi igazolással szembesíti a társadalom, és állandó morális éberséggel vigyáz arra, hogy meg ne bontsák érvényét” (vö. *Erdei, 1932*). *Márkus István* Nagykorós című munkája ugyancsak jól érzékelteti e környezeti nyomás megnyilvánulását: „...mint minden lényeges, ismétlődő egyéni-családi cselekvés: a gyermekek számának meghatározása is szoros társadalmi kontroll alatt történik. A döntésre kötelezett házaspár elsősorban kortársainak, a többi hasonló helyzetű férfinak és nőnek ítéletétől tart, és önkéntelenül is azok normáihoz igazodik. A közvéleménytől óvakodva azok sem vállalnak két gyereknél többet, akiknek kedvük is, pénzük is lenne, hogy négyet-ötöt felneveljenek. Jól tudják, hogy fejükre vonnák a köztételeket, s az talán gyermekeiket is sújtaná, hátrányosan befolyásolva iskolai helyzetüket, barátságaikat, házasodásukat is. Olyan társadalmi közegben, ahol a családok anyagi és presztízsversengése történelmi okokból, egy sajátságos átmenet viszonyaitól felerősítve ennyire befolyásolja mindenki helyzetét, mi sem természetesebb, mint az örökös feszült figyelem, az aggodalmas igazodás a közvéleményhez, a siker szoros kisvárosi követelményéhez.” (*Márkus, I., 1979*).

Az *igazodási kényszer* a lakosság többsége számára valóban helyeselt, természetes magatartási forma. Egy 1993. évi vizsgálat szerint általánosságban a férfiak 60%-a, a nők 54%-a egyértelműen úgy tartja: „*törekedni kell arra, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen az ember családjáról.*” Ez az álláspont pozitív korrelációs kapcsolatban van a sikeres házasságra, a hagyományos családi életvezetésre és a gyermeknevelési elvekre vonatkozó, a tradícióörző értékrendre jellemző más attitűdökkel, vagyis a „jó vélemény” kivívásához szükségesnek tartott más kritériumokkal, és meghatározó módon jellemzi a vidéki, alacsonyan vagy közepesen képzett, fizikai foglalkozású, házas, gyermekes lakossági csoportokat, amelyek – szubjektív megítélésük szerint – életükkel, helyzetükkel legfeljebb közepes módon vannak megelégedve (vö. *Pongrácz–S. Molnár, 2000*).

Kérdés, hogyan realizálják az emberek azt a törekvésüket, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen a családjukról? A „jó”, „rendes”, „normális” családnak vajon valóban tartozéka-e, hogy abban hány gyermek nevelkedjék? Van-e valamilyen közmegegyezés arról, hogy hány gyermek „illendő” egy családban, és mennyire vállalható a magánszemélyek számára, hogy ettől a konszenzustól eltérjenek? Végül egyáltalán megragadható-e empirikus eszközökkel, hogy miként működik ez a társadalmi presszió, ez az igazodási kényszer? E dolgozat témájától eltérítene, jöllehet, aligha lenne szabad megkerülni azt a problémát, hogy amikor a magánszemélyek fenti kérdésekről alkotott véleményeit kérdőívekkel gyűjtjük, akkor a kinyilvánított véleményekben milyen, mekkora súlya van a *szubjektív, egyedi, magánvéleménynek*, illetve

a véleménymondók *önkéntelen igazodásának ahhoz, amit a többség által helyeselt álláspontnak hisznek* – más szóval, mire vonatkozóan is kapunk információt. *Angelusz Róbert* e probléma árnyalt és igen gazdag empirikus dokumentációval alátámasztott elemzését mutatja be (vö. *Angelusz, R., 2000*). Igaz, a politikai (vallási, etnikai, stb.) kérdésekről – amelyek az ott felhasznált kutatások meghatározó témakörei – illetve a családi élet (gyermekszám) normatíváiról való véleménynyilvánítás nem teljesen analóg mechanizmusok. Jóllehet, a politikai véleménynyilvánítások esetében is ritka alkalom, hogy az egyéni vélemény közvélemény egészétől való eltéréseit (és ezek okait) mérlegeljük (pl. népszavazás, választások alkalmából) – és ez a kivételes helyzet akár a gyermekszám-preferenciák esetében is fennállhat, ez utóbbinál a magánvélemények és a közvélemény-normatívák eltéréseit kivédhetetlennek tűnő „vis maior”-ok is előidézhetik (pl. véletlen teherbeesés, sikertelen védekezés, vagy meddőség, terméketlenség, illetve ehhez vezető egészségkárosodás, a párkapcsolatok felbomlása és új kapcsolat keletkezése, amelyben újabb gyermeket kívánnak a korábban erről már lemondott partnerek stb.). Ezért a kérdőíves módszerrel összegyűjtött egyéni gyermekszám-preferenciák validitását a politikai véleménykutatásokénál is nehezebb ellenőrizni. Ez ugyanis elvileg csak a propagatív kor befejezésekor lehetséges, ekkor azonban a megkérdezett személyeknek már csak retrospektíven áll módjukban beszámolni – az elmúlt 30–40 év alatti – döntéseikről. Ez túlságosan hosszú időtáv, ami bizonytalan eredményeket hoz. Talán nem véletlen, hogy a nemzetközi szakirodalom tanulságai szerint a *társadalmi presszió* megragadására járhatóbb út a makrostrukturális megfigyelés. Az ún. magas, közepes, illetve alacsony termékenyséű országok különbségeit inkább magyarázzák makrostrukturális jellemzők mentén (lásd pl. az ún. katolikus/protestáns termékenység megkülönböztetését, a társadalmi rétegek, a régiók, az urbanizáltság, a modernizáció, a házas/nem házas családi állapot szerinti termékenység elemzéseit), semmint az egyéni attitűdök eltéréseivel. Az elemzések alapján jogosnak tűnik a feltételezés, hogy az azonos vallási értékek, az azonos társadalmi környezet, stb. valamiképpen kialakítanak olyan szokásokat, olyan normatívákat a családlétszámra, a gyermekszámra vonatkozóan, amelyeket „nem illendő” áthágni, amelyek betartását a környezet, a tágabb család elvárja, megköveteli a fiatal pároktól.

Az „ideális gyermekszám” – magánvélemény vagy közvélemény?

Talán az ún. „ideális gyermekszám”-ra vonatkozó kérdőívkérdés volt az első olyan kísérlet, amely közvélemény-kutatási módszerrel, lakossági mintához fordulva igyekezett feltérképezni a közgondolkodás családon belüli gyermekszámra vonatkozó normatíváját. A kérdés első ízben az Egyesült Államokban a Gallup Poll egy 1936. évi kérdőívén szerepelt a következő megfogalmazásban:

„What do you consider is the ideal size a family – a husband, wife and how many children?” (vö. *Ware, H., 1974*). A válaszok alapján számított mutató, a száz családra jutó (vagy egy családra jutó) ideális gyermekszám-átlag jellegzetesen „közvélemény-fogalomnak” bizonyult: dinamikus (idősoros) megfigyelései azt támasztották alá, hogy a mutató értéke társadalmi, politikai események hatására „mozog”, vagyis békés években, a prosperitás éveiben magasabb, háborús években, a recesszió éveiben alacsonyabb. *Rainwater, L.* jogosan tette például azt a megfigyelést, hogy az Amerikai Egyesült Államokban, 1941-ben mért 3,00 értékű ideális gyermekszám-átlag 3,40-ra változása 1955-re nem egy egyszerű lineáris növekedés, hanem a közvéleményben történő minőségi változás volt. A II. világháború kezdetéhez képest közel másfél évtizeddel később, s már a háború befejezése után a négy gyermeket ideálisnak tartók száma megduplázódott, a két gyermeket ideálisnak tartóké felére csökkent, a három gyermeket preferálóké változatlan maradt; pszichológiai értelemben tehát a véleményeknek kifejezetten diszkontinuitásáról volt szó (vö. *Rainwater, L., 1965*). (Ez az értékbeli változás a második világháború utáni amerikai bébi-hullámhegyben – majd az azt követő hullámvölgyben – is megmutatkozott. Az 1960-as években ennek a jelenségnek a vizsgálata vezette *Easterlint* ismert elméleti modelljéhez.)

Véleményem szerint az ideális gyermekszám interpretációjának „nem tett/nem tesz jót” az – ha szabad ilyen vulgáris kifejezést használni –, hogy a termékenységi és családtervezési vizsgálatok kérdőívei oly lelkes aktivitással kezdték alkalmazni az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdőív-kérdést. Mint ismert, az adatfelvételek e típusa többnyire a propagatív korú női népeiséget fedi le, és bennük az általánosan elterjedt, ún. fiktív gyermekszám-fogalmak (úm. tervezett, illetve a meglévőhöz még kívánt gyermekszám) kérdőív-kérdéseit egyszerűen csak kiegészítik az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdéssel. Ez pedig – mivel mindegyik metrizált formában fejezi ki a véleményeket – többnyire arra ösztönzi a kutatókat, hogy a tényleges és a fiktív gyermekszámokból (köztük az ideálisnak tartott gyermekszámból) kereszttáblák, mátrixok készüljenek. Ám ezek a mátrixok értelemszerűen mindig az *egyéni véleményekről* szólnak. Nem arra adnak választ, hogy a nők *saját gyermekszám-elképzelései és a közvélemény normatívája* között mekkora a távolság, hanem arra a nehezen értelmezhető „összefüggésre”, hogy mit gondolnak „konkrétan” és „általában” erről a dologról. (Közbevetőleg jegyzem meg: célszerűbb lenne azt tudakolni, hogy adott esetben egy nő hány gyermek világra hozatalát tervezi, s mit gondol arról, hogy ezt környezetében ugyanígy tervezi-e a családok, szülőpárok többsége, vagy sem.) Az ideális gyermekszám-fogalom tartalmának, szerkezetének ugyanis meghatározó jellemzője, hogy abban a *közvélemény* állásfoglalása tükröződik, egyfajta „kollektív elgondolás”, közfelfogás a családok kívánatos, elfogadható gyermekszámáról. „Magánvéleményként” történő kezelésének sérülékenysége egy 40 évvel ezelőtti munkájában

már *R. Pressat* is rámutatott, azt vizsgálva: „mi lenne, ha a nők annyi gyermeket szülnének, amennyit ideálisnak tartanak”. Számításai szerint a francia nők, ha saját ideáljaikat követték volna, akkor az egy esztendő összes házasságaiból származó utódaik száma jelentősen csökkent volna – az eltérések az „alultervezésből”, illetve a sikertelen védekezésből adódtak (vö. *R. Pressat, 1962*).

Az ideális gyermekszám-fogalom magánvéleményként kezelése amiatt sem problémamentes, hogy az emberek egy része – míg azt közelítő pontossággal meg tudja mondani, hogy személy szerint hány gyermeket kíván – véleményét általánosságban nem mindig tudja metrizált formában kifejezni (pl. ideális az, „amennyit az Isten ad”, stb.), vagy pedig nem tudnak egyetlen számot megjelölni (pl. ideális „a két-három gyermek”, stb.). A kérdezőbiztosok ilyen esetekben – sokszor a kitöltési utasítás követelményét betartva – valahogyan mégis kierőltetik a pontos, egyetlen számjeggyel kifejezhető választ, ami az átlagok nem ellenőrizhető torzulásához vezet. De torzulást eredményez az is, hogy az ún. kvalitatív válaszok egyszerűen csak kimaradnak a mátrixokból. Közvélemény-fogalomként értelmezve azonban számos módszertani lehetőség van/lenne arra, hogy a kvalitatív válaszok kezelhetővé váljanak; többnyire átalakíthatók a nagyobb gyermekszámot helyeslő, támogató, vagy azt elutasító attitűdöt kifejező változókká.

Nézetem szerint az ideálisnak tartott gyermekszám-átlag, mint sajátos *szubjektív, makrostrukturális mutató* nem arra alkalmas, hogy „színezzé”, „gazdagítsa” a gyermekszámról alkotott egyéni vélekedések tárházát (sok családtervezéssel foglalkozó interpretáció egyszerűen csak így ír erről), hanem arra, hogy a lakosság gyermekvállalás iránti affinitásának természetét általánosságban jellemezze. Erre mutat például *A. Girard és L. Roussel* egy korábbi közleménye (vö. *A. Girard–L. Roussel, 1982*). Kilenc nyugat-európai országra vonatkozóan vetették egybe a *teljes termékenységi arányszám* (TFR) értékeit és az adott ország 15 éves és idősebb lakossága köréből, vagyis reprezentatív mintáktól közvélemény-kutatás útján kapott *ideális gyermekszám-átlagokat*. Az ideális gyermekszám-átlagok természetesen magasabbak a TFR-nél. A két mutató egymáshoz viszonyított aránya azt fejezi ki, hogy mekkora a távolság a tényleges gyakorlat és az eszmények, ideák között; az így kapott index értéke minél inkább meghaladja a 100-at, annál nagyobb az esély arra, hogy a tényleges termékenységi gyakorlat a közvélemény szerint kívánatosnak, követendőnek tartott mérce alatt valósuljon meg. A túlságosan nagy távolság – az idézett elemzésben ezt Dánia, Luxemburg, Németország reprezentálta 140 feletti index-értékkel – bizonyosfajta frusztráltságra, „zavarra” utal: a fiatal párok meghatározó hányada különböző okokból nem valósítja meg azt, amit a közvélemény jónak, normálisnak, kívánatosnak talál. A két megközelítésmód közötti összhangot 103-as index-értékkel Írország reprezentálta, amelyben a 20 évvel korábban még magas termékenységgű ír népesség és az ír lakosság által preferált családonkénti gyermekszám között szinte teljes volt az összhang (a TFR 3,50,

az ideális gyermekszám-átlag 3,62 volt). A két mutató (TFR és ideális gyermekszám) közötti kapcsolat vélhetően mindkét irányban működik. A gyermekvállalásból idővel kiöregedő, de a tradíciókat jobban őrző generációkat újabb, fiatalabb generációk váltják fel, amelyek termékenységi gyakorlata is alacsonyabb a korábbiakénál. Ez a közvéleményre, a „normatívák” alakulására nézve sem hatástalan, így idővel az ideális gyermekszám-átlag értéke is – jöllehet, a tényleges gyakorlatot meghaladja – az idő múlásával alacsonyabb értékeket vesz fel.

Ha a magyarországi adatokat tekintjük át, (sajnálatos módon csak azon, kevésszámú évre vonatkozóan, amelyekben lakossági közvélemény-kutatások is voltak), az alábbi mutatókat kapjuk:

1. A teljes termékenységi arányszám (TFR) és az ideális gyermekszám-átlag alakulása Magyarországon 1974–1997 között
Total Fertility Rate (TFR) and the ideal average number of children in Hungary during 1974–1997

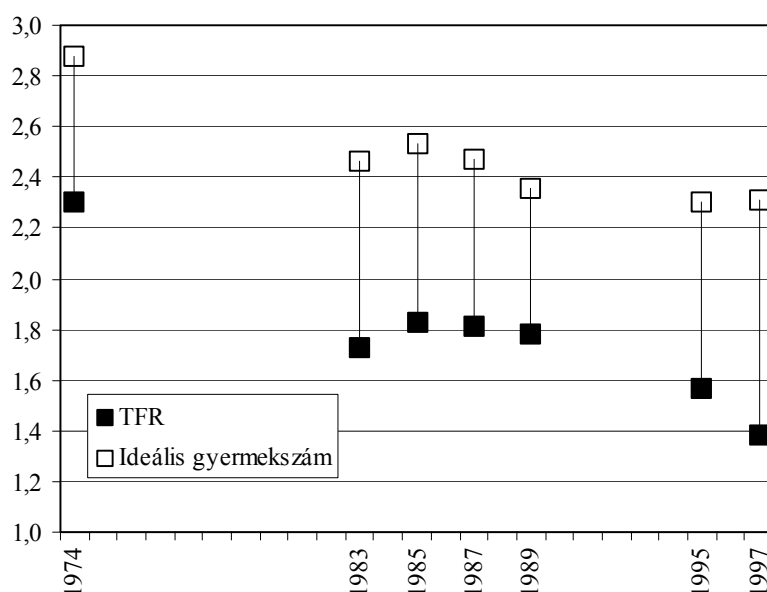
Év	TFR	Ideális gyermekszám-átlag	A 3. és 2. oszlop aránya
(1)	(2)	(3)	(4)
1974	2,30	2,88	125
1983	1,73	2,46	142
1985	1,83	2,53	138
1987	1,81	2,47	136
1989	1,78	2,36	133
1995	1,57	2,30*	146
1997	1,38	2,31*	167

*Az 1995. és 1997. évi értékeket az előző évekhez képest másféle kérdésmegfogalmazással nyertük, ezeket becslésként kell értelmezni. A másfajta kérdésmegfogalmazásról lásd később.

Mint látható, az ideális gyermekszám-átlag mindig jelentősen meghaladta a TFR-ét (hasonlóan *Girard* és *Roussel* 9 európai országra vonatkozó adataihoz). Ez 1974-ben még nem volt különösebben drámai; a mutató hasonlít Belgium vagy Olaszország 1979. évi értékeihez. Ettől kezdve azonban mind a TFR, mind az ideális gyermekszám-átlag egyre alacsonyabb értékeket vesz fel, bár ez utóbbinál a csökkenés dinamikája lassúbb (a közvélemény nehezebben, lassabban változik, mint a tényleges termékenységi gyakorlat). Ebből adódik, hogy a kettő közötti távolság – kisebb ingadozásokkal – egyre növekszik, míg a legutolsó közvélemény-kutatás évében már szokatlanul magasba szökken. 1997-re már nagyon jelentős távolság alakult ki a közvélemény által helyeseltnek, kívánatosnak tartott, ám az 1974. évinél jóval alacsonyabb ideális gyermekszám és

a fiatal párok gyermekvállalási gyakorlata között. Más kutatások arra vallanak, hogy a '90-es években egyre többen voltak, akik különböző okokból annyi gyermekre sem vállalkoztak, amennyit eredetileg saját maguk számára terveztek.

A mutatók időbeli alakulására nézve érdemes felfigyelni a „kisebb ingadozásokra”. Ezeket 1985–87 között észlelhetjük: a teljes termékenységi arányszám ezekben az években némileg magasabb volt, mint 1983-ban, bár 1985 után lassú csökkenésnek, majd a '90-es években zuhanásnak indult. Ám azt a meglepő dolgot is tapasztalhatjuk, hogy a közvélemény élénken reagált erre az ingadozásra: 1985-ben az ideális gyermekszám átlaga is emelkedik, majd lassú csökkenésnek indul. Honnan tudják az emberek – fiatalok és öregek, férfiak és nők, házasok és nem házasok – hogy 1985-ben „magasabb számot kell, hogy ideálisnak tartsanak, mint két évvel korábban”? Mi az oka, hogy a közvélemény – a növekvő távolság ellenére is – de valamiképpen együtt mozog a tényleges termékenységi gyakorlattal? Az összefüggés számomra azt bizonyítja, hogy a két jelenség kölcsönösen hat egymásra. Ezt az „együtt mozgást” még szemléletesebben mutatja az alábbi grafikon:

I. A teljes termékenységi arányszám (TFR) és az ideális gyermekszám-átlag alakulása Magyarországon 1974–1997 között
Total Fertility Rate (TFR) and the ideal average number of children in Hungary during 1974–1997

Többé-kevésbé joggal merülhet fel az a kérdés, hogy a közvélemény és a termékenységi gyakorlat egybevetésénél nem lenne-e célszerűbb a TFR helyett az élveszületési sorrend átlagát használni, vagyis az ideális gyermekszám átlagát az élveszületési sorrend átlagához viszonyítani. Emellett szólna, hogy az élveszületések sorrendje egy egyszerűbb mutató, és tartalmilag talán közelebb áll a mindennapi gondolkodáshoz: az emberek tapasztalataikat annak alapján szűrik le, hogy környezetükben, a közelebből-távolabbról ismert családokban „hányadik gyermekek” születnek meg. Ha a számításokat ily módon is elvégezzük, kisebb eltérésekkel, de tendenciájában hasonló értékeket kapunk. Az elemzések számára azonban mégis „tisztább” mutatónak tűnik a TFR. Az élveszületési sorrend átlaga ugyanis némileg csalóka mutató. Az első gyermekszülések, illetve a házasságkötések elhalasztása miatt értéke akár meg is növekedhet, anélkül, hogy a harmadik (és további) sorszámú gyermekszülések számában változás következne be.

De térjünk még vissza egy kérdezés-metodikai problémához! Alig találni olyan makrostrukturális mutatót, amelynek értéke az elmúlt években – a nem jelentéktelen csökkenés ellenére is – oly lassan, oly keveset változott volna, mint az ideálisnak vélt gyermekszám átlaga; a legtöbb ember ezt évtizedek óta *két gyermekben* jelöli meg. Módszertani szempontból mégsem feledhető, hogy a megkérdezettek gyakran nem tudnak egyetlen értéket választani. Valószínűleg azért, mert a közvélemény nem kezeli mereven ezt a kérdést. Az „egy-két gyermek” ideálisként megjelölése azonban valamiképpen mégis inkább *korlátozó* attitűdről árulkodik, míg a „két-három gyermek” inkább *nyitottságra* vall az iránt, hogy egy normális, egészséges család akár kettőnél több gyermeket is felnevelhetne. Végül pedig a „három-négy gyermek”-válasz már kifejezetten erős gyermekcentrikus attitűdöt tükröz. A közvélemény árnyaltságát igyekszik megragadni az a nemzetközi gyakorlatban ugyancsak alkalmazott kérdés-csomag, amely a gyermektelenségtől a négy vagy több gyermekig terjedően külön-külön tudakolja, mennyire tartják „jónak”, „megfelelőnek” az emberek, ha a családokra az adott gyermekszám jellemző. Az ötfokú skálán megadott válaszok megoszlása egy hazai közvélemény-kutatásban a következő:

2. Vélemények a különböző gyermekszámú családok helyzetéről
Opinions about the situation of families including various number of children

Ha egy házaspárnak...	százalék			
	Nagyon jó, vagy jó	Közepes, jó is, rossz is	Rossz, vagy nagyon rossz	Összesen
– nincs gyermeke	3,7	13,9	82,4	100,0
– egy gyermeke van	32,2	36,6	32,7	100,0
– két gyermeke van	77,2	18,0	4,8	100,0
– három gyermeke van	61,5	18,9	4,8	100,0
– négy, vagy több gyermeke van	27,7	19,6	52,7	100,0

Forrás: KSH NKI 1997. évi közvélemény-kutatása, Lakossági minta, N=1000 fő.

Jóllehet, a gyermektelenség elítélése és a kétgyermekes család „idealizálása” elsöprő, a közvélemény eléggé nyitott az iránt, hogy ezt a gyermekszámot a családok akár meg is haladhatják. Négy vagy több gyermek azonban a nagy többség szemében már nem tekinthető az optimális családlétszám jellemzőjének. Más kutatásaink azt valószínűsítik, hogy az ekkora gyermekszámú családokat a közvélemény már hajlamos negatívan, előítéletesen kezelni; a sokgyermekes lét anyagi hátrányai mellett a családtervekre nézve ez a fajta *társadalmi presszió* is visszatartó erejű lehet (vö. *S. Molnár, 2001*).

Életcélok – gyermekszám-preferenciák. Az ideális gyermekszám egy másfajta megközelítésben

A születendő gyermekek számának meghatározása természetesen nem független attól, hogy a szülők milyen – egyéb – életcélokat szeretnének megvalósítani. Ebben a tekintetben Európa-szerte a legjelentősebb változás a női munkavállalás elterjedése, a nők iskolázottságának, szakképzettségének növekedése. A gyermekek számának korlátozása mellett nemcsak eltartásuk gazdasági terhei, valamint az anyaság és a munkavégzés összeegyeztetésének nehézségei szólnak. A fiatal szülők egyre inkább élni kívánnak azokkal a lehetőségekkel, amelyek egyéni életcéljaik, karrierjük megvalósítását ígérnek. E törekvések értelemszerűen életmódbeli változásokat is magukkal hoznak: több egyénileg felhasználható szabad időt, a társas kapcsolatok ápolását igénylik, vagyis nagy nyitottságot a külvilág felé. Mindez ugyancsak a több gyermekkel együtt járó, nagyobb családi leköötöttség vállalása ellen motívál.

Vajon mennyire elfogadott a közgondolkodásban ezeknek az újfajta – az individualizálódás irányába ható – életcéloknak a megjelenése? Olyan életcélok-e ezek, amelyek ma már hozzá tartoznak a „rendes”, „normális” családról alkotott közfelfogáshoz, amelyekhez az emberek saját életvezetési stratégiáikat is bátran hozzáilleszthetik – anélkül, hogy környezetük elítélné őket? Az egyéni

érvényesülés, a karrier, az életcélok előtérbe kerülése a helyesnek, illendőnek tartott családi magatartások normatívái közé tartozik-e? S ha igen, működik-e olyasfajta *társadalmi presszió*, amely a fontosnak tartott célok megvalósítása érdekében jóváhagyólag nyugtázza a gyermekszám korlátozását, esetleg magát a gyermektelenséget is? Vagy ellenkezőleg: éppenséggel abba az irányba fejtí ki hatását, hogy az optimálisnak remélt gyermekszámot az életcélokról való bizonyos fokú lemondás árán is érdemes vállalni?

Megjegyzendő, hogy e problémával összefüggésben korábbi vizsgálatunk a véleménymegoszlások bizonyosfajta ambivalenciáját tükrözte. Kisebbségben – jóllehet, elég jelentős arányú kisebbségben – maradtak, akik szerint a gyermeknevelés kizárólag lemondásokkal jár, illetve akik szerint saját, egyéni életcéljaink jobban megvalósíthatók gyermek nélkül. A többség ezekkel a nézetekkel legfeljebb részben tudott egyetérteni, vagy pedig teljes mértékben elutasította őket. A mérleg másik oldalát – úgy tűnik fel – az jelenti ugyanis, hogy a gyermek olyan örömet jelent, amely képes az áldozatokat, a lemondást kompenzálni.

*3. A vélemények megoszlásai a gyermekek miatti lemondás,
illetve a gyermekek nyújtotta örömök kérdésében**
*Various opinions concerning problems of renuncements required or joys
brought by having children*

	százalék			
	Egyetért	Részben egyetért	Nem ért egyet	Összesen
– A gyerekekkel túl sok a gond, baj, lekötöttség, aki erre vállalkozik, annak mindenről le kell mondania	18	21	61	100
– Az emberek jobban meg tudják valószínűsíteni életcéljaikat, ha nincs gyermekük	28	22	50	100
– Bármilyen nehéz a gyermekek felnevelése, az az öröm, amit nyújtanak, mindenért kárpótol	92	7	1	100

*Lakossági minta, N=1500 fő. A KSH NKI 1997. évi kutatása. Az idézett itemek a kérdőív különböző helyein találhatóak.

Hogy miről *kell*, vagy miről *érdemes* lemondani a gyermekvállalás, illetve az ún. „egyéb” értékek, célok alternatívái közül, az vizsgálható az egyének szemszögéből. Az ún. családtervezési vizsgálatok kérdőívei valóban részletesen kiterjednek annak tudakolására, hogy az érintett fiatal nők (vagy párok) miért éppen az adott gyermekszám mellett döntenek. Ekkor a különböző életkorú, családi állapotú, foglalkozású, iskolai végzettségű egyének személyes családtervezési motívumairól kapunk képet. De fordulhatunk a fent jelzett probléma-

körrel kapcsolatban ún. lakossági mintákhoz, amelyekben fiatal, középkorú és idős generációk, különböző családi állapotú férfiak és nők arányosan vannak képviselve. A válaszok összesített eredménye ekkor arról tájékoztat, hogy *milyen normatívákat sugall a közvélemény a helyeselt, illendőnek tartott életcélok családi életbe, gyermekvállalásba illesztéséről.*

A „fontos”, „követendő” életcélok rangsorának megállapítása, s azok összekapcsolása az egyes célok elérését még reálissá tevő gyermekszámmal – az empirikus kutatás nem könnyű feladata. Egy kérdőíven felsorolható életcélok számának korlátokat szab a „kérdézhetőség”, valamint a gazdaságosság követelménye. Tartalmilag pedig kizárólag olyan megfogalmazásokat érdemes a válaszadók elé tárni, amelyek többé-kevésbé lefedik a mindennapi élet főbb területeit, s amelyek többé-kevésbé érthető és fontos szempontok lehetnek mind a műveltebb, iskolázottabb, mind pedig a szerényebb kondíciók között élők életvezetésében. Az a nemzetközi kutatás, amelynek 2000 őszén a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet is egyik résztvevője volt, kísérletet tett egy ilyen lista összeállítására. A kérdőív szerkesztőinek tehát arra is ügyelniük kellett, hogy a lista egyes itemjei élő, aktuális – és többé-kevésbé azonosan értelmezhető – alternatívákat jelentsenek valamennyi résztvevő ország lakossága számára. A továbbiakban ennek a kérdéskörnek a magyarországi eredményeiről lesz szó.

A kérdés módszere mindegyik országban az volt, hogy a lakossági mintától (ez nálunk 3057 fő) első lépésben 12 ún. mindennapi értékkel, életcéllal kapcsolatban azt kérdezték: mennyire tartják azt *fontosnak* (5 = nagyon fontos, 1 = egyáltalán nem fontos). A válaszmegoszlásokat 100 fokú skálára átszámítva az alábbi megoszlást kaptuk:

4. A mindennapi értékek, életcélok fontossági rangsora*
Ranking the importance of every-day values and aims

Rang-sor	Mindennapi értékek, célok	Fontosság 100 fokú skálán
1	Elegendő jövedelem	94
2	<i>Biztonságnövelés a közelállók számára</i>	93
3	<i>Harmóniában élni a társal, partnerrel</i>	90
4	Szép, tágas lakásban lakni	83
5	Elismerés, tisztelet kivívása a családon kívül	81
6	<i>Sikeresség a munkában</i>	81
7	Évente legalább egyszer szabadságra menni	74
8	Lehetőség egyéni célok megvalósítására	74
9	Egy házasságban a férjnek és a feleségnek egyaránt legyen jövedelme	72
10	<i>Elég időt szakítani barátokra</i>	60
11	Elég idő legyen sajátmagunkra, hobbijainkra	57
12	Havonta egyszer-kétszer szórakozni menni	55

*Forrás: A KSH NKI 2000-ben készített felmérése országos reprezentatív mintán (N = 3057 fő), egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat részeként. KSH NKI Adattár.

Mint látható, a felsorolt életcélok „fontossága” elég magas tartományban helyezkedik el, még a rangsor utolsó elemei is 50 pont feletti értéket kaptak. Egyéni életvezetésünk során persze ezekben a választásokban nagyon is különbözünk egymástól. Egyikünk a munkasikert, másikunk a barátokra fordított időt részesíti előnyben. Egyikünknek meghatározó módon fontos, hogy szép lakásban éljen, másikunk többre becsüli, ha szabad idejét hobbijának áldozhatja stb. Ám az egyéni ízlések, választások kereteit többé-kevésbé kijelöli, hogy mit gondolunk „helyesnek”, „normálisnak”, olyannak, amely nem ütközik a környezet vélekedésével, a többségnek tulajdonított elvárással. Ebből a szempontból tanulságos a kapott rangsor. Az *elegendő jövedelem* élre kerülése magától értetődő. A *biztonságnövelés* és a *harmóniában élés a társsal* – az intim szférához kapcsolódó, pszichikus igények, előkelő helyezésük akár meglepő is lehetne. A mindennapi életből azonban jól tudjuk, hogy a környezet – a rokonság, a munkatársak, az ismerősök, a szomszédok – mennyire kitüntetően pozitív jelzőkkel illetik az ún. „szépen élő”, békés, nyugodt családi miliőt árasztó, a gyermekeket szinte erőn felüli áldozatok árán is gondosan nevelő családokat, azt az üzenetet küldve, hogy a privát élet megfelelő szintű működése a közvélemény szemében meghatározó jelentőségű – ily módon ezek megvalósítása nemcsak igény, hanem „elváras”, normatíva, követelmény is egyben. A rangsor utolsó negyedébe kerülő értékek, életcélok fontossága ugyanakkor az össz-átlag alá kerül. A *barátokra*, a *sajátmagunkra*, *hobbijainkra*, a *szórakozásra fordított idő* fontossági értékei némiképp azt deklarálják, hogy ezeknek az élvezeteknek a „hajszolása” sokak szemében már a nem illendő kategóriába tartozik. Az előítéletes gondolkodás számára pedig – amelytől a közvélemény ugyancsak nem mentes – ezek akár „elítélendő, önző céloknak” minősülhetnek, olyanoknak, amelyek pénzt, időt vesznek el a családtól, vagy akár devianciához vezethetnek. A rangsor egyik legérdekesebb pontja a családon kívüli *elismerés*, *tisztelet* kivívásának és a *munkában való sikeresség* elérésének előkelő helyezése. Felteszem, hogy a rendszerváltozás elmúlt 10 évének tapasztalatai – részben az érvényesülés megnyíló lehetőségei, részben annak tudatosulása, hogy a munkapiacra siker, elismerés nélkül könnyen kihullhat az ember a versenyből – erősítik a közvéleményben ezek átlagon felüli fontosságát. Úgy tűnik, ma a közvélemény kifejezetten honorálja az ilyen irányú egyéni ambíciókat. (Korábbi időszakról hasonló adatunk nincsen. Egy közel 20 évvel ezelőtti vizsgálat azonban azt mutatta, hogy a munkával, munkasikerrel, külső elismeréssel kapcsolatos igények, kívánságok csak rendkívül gyéren és egysíkúan kaptak hangot a vélemény-nyilvánításokban (vö. *Pataki–S. Molnár, 1987*).

Célunk ezúttal azonban nem a felsorolt életcélok tartalmának, a választások megoszlásának elemzése. Lépünk tehát tovább! A kérdéses következő lépésében ugyanis azt tudakolták: van-e véleménye az embereknek arról, hogy ezek-

nek a vizsgált életcéloknak a megvalósulási esélyét növeli, vagy csökkenti a gyermekek száma. Indokoltnak tartja-e a közvélemény, hogy bizonyos – fontos – életcéloknál érthető, sőt egyenesen szükségszerű a gyermekszám korlátozása, míg más – fontos, vagy kevésbé fontos – célok esetében megengedhető, sőt éppenhogy kívánatos a nyitottság akár több gyermek elfogadása iránt is.

A kérdéses módszere az volt, hogy mindegyik életcéllal kapcsolatban – függetlenül attól, hogy a válaszadó azt fontosnak tartotta-e, vagy sem – megkérdezték, az hány gyermek mellett valósítható meg: 0 – gyermek nélkül, 1 – legfeljebb egy gyermek mellett, 2 – legfeljebb két gyermek mellett, 3 – három, vagy több gyermek mellett is megvalósítható, vagy pedig 4 – mindegy, hogy hány gyermek van, nem függ a gyermekek számától. Be kell vallani, hogy az utolsó válaszalternatíva felkínálása nem felel meg saját, hazai kérdezői gyakorlatunknak; ízlésünk szerint ennek ún. „egyéb válasz” kategóriába kellene tartoznia, amit csak akkor kell jelölni, ha a válaszadó kifejezetten ezt mondja. Tény, hogy a szövegszerűen felkínált válaszalternatívát igen szívesen jelölték meg az emberek; átlagosan 55%-os arányban, egyes esetekben (egyes témaköröknél) pedig akár 70%-nál is többen. Értelmezése nem problémamentes. Kifejezhet egyfajta „kényelmességet” a válaszadók részéről, mivel ezt választva megszabadulnak a pontos gyermekszám mérlegelésétől. De kifejezhet határozott állásfoglalást is: „mindenképpen legyen gyermek – de már az, hogy hány gyermek legyen, az egyének, a szülők elhatározásától függjön”. Talán nem áll távol a valóságtól, hogy a „mindegy, hány gyermek mellett, nem a gyermekszámtól függ” – vélemény *a gyermekes lét melletti állásfoglalást* fejez ki.

*5. A vizsgált mindennapi életcélok és a hozzájuk kapcsolódó
gyermekszám-preferenciák
Every-day objects of life studied and preferences linked to them*

Hány gyermek mellett valósítható meg a(z) ...	százalék					
	Nem függ a gyer- mek- számtól, mindegy, hány gyermek van	Három vagy több gyer- mekkel	Legfel- jebb két gyer- mekkel	Legfel- jebb egy gyer- mekkel	Gyermek nélkül	Összesen
Elegendő jövedelem	41	5	30	14	10	100
Biztonságnyújtás a közelál- lókknak	56	6	28	8	2	100
Harmóniában élni a társsal, partnerral	72	5	17	4	2	100
Szép, tágas lakás	49	6	27	10	8	100
Elismerés, tisztelet kivívása	79	4	13	3	1	100
Sikeresség a munkában	65	4	19	8	4	100
Évente egyszer szabadság	59	4	23	9	5	100
Egyéni célok megvalósítása	48	5	26	12	9	100
Férjnek is, feleségnek is saját jövedelem	52	6	29	9	4	100
Idő a barátokra	48	6	27	10	9	100
Idő sajátmagunkra	48	6	27	10	9	100
Havi egy-két szórakozás	41	6	28	14	11	100
Átlag:	55	5	24	9	7	100

Mint látható, a *gyermektelenség* megjelölése igen alacsony arányt – átlagosan mindössze 7%-ot – képvisel. Leginkább a szórakozás, a magunkra fordított idő, a hobbik preferálása kapcsolódik össze azzal a nézettel, hogy ezek megvalósítása gyermek nélkül a legkönnyebb. (A harmadik kiemelt tényező a jövedelem; némi fanyar humor is lehet amögött, hogy a kérdezettek 10%-a szerint akkor megfelelő szintű a jövedelem, ha belőle nem kell eltartani senkit.)

A pontos gyermekszámot is megjelölők zömmel a „*legfeljebb két gyermekkel*”- választ részesítik előnyben, erről az oldalról is alátámasztva a kétgyermekes családösszetétel idealizálását. Igen kevés – átlagosan 5% – azok aránya, akik a 12 vizsgált életcélt három vagy több gyermek mellett is megvalósíthatónak gondolják. Ez azt sejteti, hogy három vagy több gyermek vállalása ellen nem kizárólag anyagi megfontolások szólnak. A közvélemény nem anyagi természetű életcélokat is helyesel, elfogadva, hogy azokat nagyobb gyermekszám mellett nehéz megvalósítani.

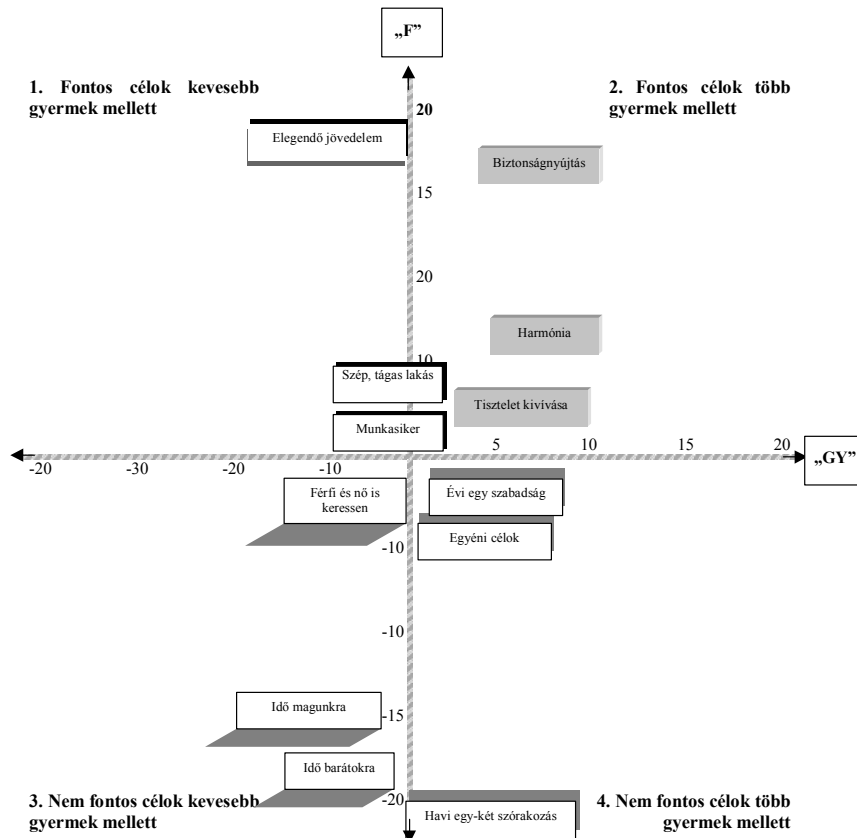
Gondoljunk vissza a fejtegetés elején exponált kérdezésmetodikai problémára! Egyelőre nem ismerjük a többi résztvevő ország interpretációit. A kérdőív-kérdés, pontosabban a válaszlehetőségek ízlésünknek nem teljesen megfelelő

megfogalmazás-módja mögött mégis azt a szerkesztői hipotézist érzékeljük, amely szerint „*az embereknek kell, hogy legyenek – a környezet, a társadalom által is jóváhagyott – életcéljaik, törekvéseik, és majd ezekhez mérten fogják meghatározni utódaik számát.*” Magyarországon azonban – úgy találom – nem teljesen ez a helyzet, legalábbis ma még. A közvélemény állásfoglalása mintha bizonyos mértékig fordítva működne, mégpedig így: „*egy normális, egészséges családban feltétlenül nevelkedjék (valamennyi) gyermek, és az a helyes, ha a szülők emiatt a kevésbé fontos, kevésbé illendő céljaikat háttérbe szorítják.*” Az 5. táblázat ezt látszik alátámasztani. A minta egyik – nagyobbik – fele nem képes, vagy nem hajlandó mérlegelni, hogy a különböző céloknál megjelölhető-e a megvalósítást lehetővé tevő pontos gyermekszámok; csupán a *gyermekes lét* fontossága az, amit hangsúlyoznak, míg a másik fele megkísérli az egyes életcélok e szempontból történő differenciálását is. Foglalkozunk most ez utóbbi sokasággal.

Jóllehet, a modális „legfeljebb két gyermekkel” – válasznál kevesebb (0, 1), vagy több (3 vagy több) gyermeket megjelölők aránya elég csekély, mégsem érdektelen, hogy az átlagtól való eltérések inkább a *fontos*, vagy pedig inkább a *kevésbé fontos* (nem fontos) értékekhez, életcélokhoz kapcsolódnak-e. Más szóval, az emberek által szinte normatíva-értékkel bíró, helyeselt életcéloknak a követése vajon elfogadhatóvá teszi-e a közvélemény szemében a gyermekszám korlátozását vagy sem. Elemzésünk eredményét érzékletesen mutatja a *II. ábra*. A függőleges tengelyen a 12 érték *fontosságának*, a vízszintes tengelyen a hozzájuk kapcsolódó *konkrét gyermekszámoknak* az össz-átlagtól való eltérései helyezkednek el.

Az ábrán négy kritérium-csoport található:

1. Azon, fontos életcélok csoportja, amelyek inkább kevesebb gyermekkel valósíthatók meg; ilyennek minősül meghatározó módon az elegendő jövedelem, továbbá a szép, tágas lakás, illetve a munkában való sikeresség elérése.
2. A fontos életcélok másik csoportja, ezek inkább több gyermek mellett valósíthatók meg; kiemelten a hozzánk közel állóknak való biztonságnyújtás, a társsal, partnerrel harmóniában élés, valamint a családon kívüli tisztelet, elismerés kivívása – összefoglalóan nevezzük egyelőre ezeket pszichikus igényeknek, céloknak.
3. A nem fontos életcélok azon csoportja, amelyek inkább kevesebb gyermekkel valósíthatók meg; ilyen annak értékelése, hogy a házaspár mindkét tagjának legyen saját jövedelme, s meghatározó módon a magunkra, hobbijainkra, valamint a barátokra fordított idő.
4. Végül az olyan, nem fontos életcélok, amelyek akár több gyermek mellett is kivitelezhetők; ilyen az évi egy szabadság, a havi egy-két szórakozás, illetve a lehetőség egyéni célok megvalósítására.

*II. A mindennapi életcélok négy kritérium-csoportja fontosságuk és a megvalósítható gyermekszám szerint („A” variáció)
(az átlagtól való eltérések alapján)*

Four groups of criteria in ever-day objects of life according to their importance and the number of children that can be realized (Variant „A”) on the basis of differences from the total average

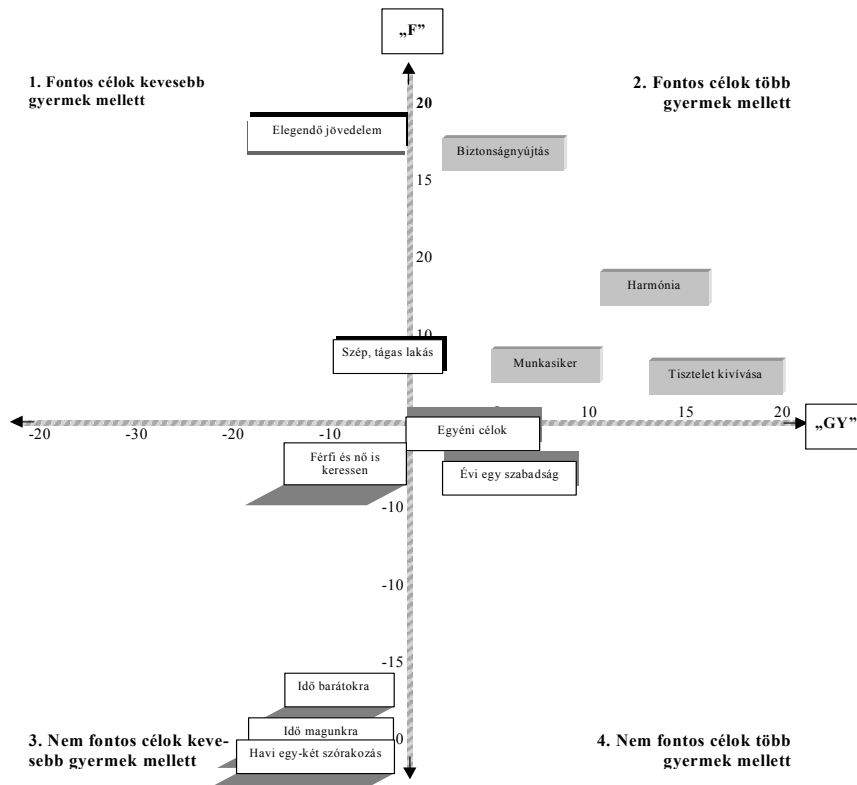
A fontos célok két csoportja esetében könnyen értelmezhető beállítódásokról beszélhetünk. Az anyagi lehetőségek (jövedelem, lakás), a komoly munkásiker követelménye inkább a gyermekszám korlátozása felé húznak. Úgy is fogalmazhatnánk: a közvélemény megértően fogadja a korlátozó magatartást, ha azt olyan indok támasztja alá a fiatal generáció részéről, hogy legyen a családnak elegendő jövedelme, jó lakása, a szülők legyenek sikeresek a munkájukban. A biztonságnújtás, a családi harmónia követelményét azonban a vélemények szerint egy, a gyermekszámot kevésbé korlátozó magatartással lehet

összekapcsolni. Érdekes, hogy a tisztelet, elismerés kivívása is ez utóbbihoz tartozik. Régebbi vizsgálatainknál már tapasztaltunk hasonló összefüggést: a több (3 vagy több) gyermekes szülőknél a gyermekvállalás valóságos, élő motívuma az elismerés, tisztelet kivívásának igénye. Magyarázata az lehet, hogy e családok számottevő része olyan társadalmi csoportok tagja, amelyek jövedelem, pozíció révén kevésbé tudnak sikert, elismerést elérni; társadalmi egzisztenciájukat így főképp az nyújtja, hogy „szép, nagy családjuk van”. (Ebben természetesen a hazai közvéleményre jellemző általános családközpontú beállítódás is szerepet játszhat.) Mindenesetre elmondható, hogy *a szükséges anyagiak (jövedelem, lakás, munka) és az érzelmi, pszichikus igények diszharmóniáját* – amely fiatal párok esetében a tervezett, kívánt gyermekszámról való lemondásban, a gyermekvállalás késleltetésében nyilvánul meg – a közvélemény is érzékeli, s a normatívák szintjén is tolerálandónak, tolerálhatónak tartja.

Nehezebb az értelmező dolga a „nem fontos” célok esetében. A gyermekszám-preferenciák itt némileg ötletszerűen alakulnak. Kevésbé lehet magyarázatot találni arra, hogy a magunkra, vagy a barátokra fordított idő miért jár együtt inkább *gyermekszám-korlátozó*, ugyanakkor a havi 1–2 szórakozás, az évi egy szabadság pedig inkább *nem korlátozó* beállítódással. Ami azt az igényt illeti, hogy a férjnek is, feleségnek is legyen saját jövedelme, már érthető, ha az inkább a gyermekszám-korlátozó beállítódáshoz kapcsolódik. Hiszen a feleségnek akkor lehet saját jövedelme, ha munkát vállal, és ezt több gyermek nevelésével már nehezebb összeegyeztetni. De – minthogy ez egyben „kevésbé fontos életcél” is, azt az üzenetet sugallja, hogy a közvéleményben élő, létező motívum az a fajta tradicionális felfogásmód, amely szerint „nem annyira fontos, hogy egy anya dolgozzék”. Hasonlóképpen elgondolkasztató az „egyéni célok megvalósítása” mint életcél elhelyezkedése az ábrán. Logikánk szerint az egyéni célok megvalósítására törekvésnek inkább gyermekszám-korlátozó beállítódással kellene együtt járnia. Adataink szerint azonban ez nem így van. A közvélemény szerint az ilyesfajta igények miatt nem kell (vagy nem érdemes?) korlátozni a gyermekek számát. Annál is inkább nem, mert az egyéni célok „hajszolása” inkább az élet kevésbé fontos dolgai közé tartozik, vagyis semmiképpen sem olyan súlyú, amely 1–2 gyermek felnevelését gátolhatja. Elmondható, hogy a *női munkavállalás*, illetve az *egyéni célok* vonatkozásában a közvélemény jellegzetes vonása a hagyományos, illetve a család érdekében az egyéni ambíciókról lemondó, áldozatot vállaló attitűd továbbélése.

A *II. ábra* a kérdezett mintának arra a részére (mintegy felére) vonatkozik, akik véleményüket pontos gyermekszámmal fogalmazták meg. A teljesség kedvéért készült el az ábra „B” variációja (*III. ábra*), amely a teljes mintasokaságot magában foglalja, azokat is, akik azt a választ adták: az adott életcél megvalósítása nem függ a gyermekszámtól, mindegy hány gyermek van. Most már tudjuk, ennek a válasznak az interpretációja nem problémamentes, mivel kérdőív-effektust, illetve az egyedi válaszadói stratégiák effektusát is magában

rejtheti. A nagy szám (az egész mintának átlagosan 55%-a) miatt azonban fel lehet tételezni, hogy ebben a véleményben a meghatározó sajátosság inkább a *gyermekes lét preferálása*, egyfajta nyitottság a tetszőleges – akár az átlagosnál nagyobb – gyermekszám elfogadása iránt is. A *III. ábra* azt mutatja meg, hogy a gyermekszám-korlátozó, illetve nem korlátozó mellett e harmadik beállítódás-típus változtat-e a kritérium-csoportok eloszlásán. Természetesen a „nem függ a gyermekszámtól”-véleményt nem tekinthetjük a 0-tól 3 vagy több gyermekig terjedő skála valamely fokozatának, ezért az ábránál – némiképp önkényesen és korántsem vitathatatlan módon – a „többiek” által mondott konkrét gyermekszámok átlagával vesszük figyelembe.

*III. A mindennapi életcélok négy kritérium-csoportja fontosságuk és a megvalósítható gyermekszám szerint („B” variáció)
(az összátlagtól való eltérések alapján)*

Four groups of criteria in ever-day objects of life according to their importance and the number of children that can be realized (Variant „B”) on the basis of differences from the total average

Főbb megállapítások, következtetések

Az egy (vagy száz) családra jutó ideális gyermekszám átlaga olyan szubjektív, makro-strukturális mutató, amely a lakosság gyermekvállalás iránti affinitását jellemzi. A kialakítását szolgáló kérdőív-kérdésben, illetve a válaszmegosztások értelmezésében és a mutató felhasználásában nincs egységes gyakorlat. A dolgozatban megfogalmazottak ezekre kísérlelnek meg egyfajta ajánlást bemutatni.

A mutató értéke nem független a termékenység változásaitól; a kettő közötti távolság azt jelzi, hogy a fiatal generáció gyermekvállalási magatartása mennyire van összhangban a közvélemény által helyesnek, normálisnak tartott magatartással. Speciális alnépessegek (pl. fiatal nők, első gyermekszülés előtt álló párok, stb.) mintáin akkor célszerű az ideális gyermekszám kérdőív-kérdését alkalmazni, ha a válaszokat viszonyítani tudjuk a közvélemény átlagához is.

Az ideális gyermekszám-átlag mutatójának időről-időre történő előállítására révén megfigyelhető, mekkora esélye van annak, hogy – számos európai országhoz hasonlóan – Magyarországon is megindul-e az a folyamat, amely szerint a közvélemény elfogadhatónak, tolerálhatónak tartja az akaratlagos gyermektelenséget is. E vélemény megjelenését számszerűen az 1980-as évek végétől lehet kimutatni: 1989-ben a lakosság 3%-a tartotta ideálisnak a gyermektelenséget. 1997-ben – másfajta kérdésmegfogalmazással – a közvélemény egészében 3,7% volt azok aránya, akik szerint „jó” vagy „nagyon jó”, ha egy házaspárnak nincs gyermeke. A gyermekvállalás végleges elkerülésének terjedése, illetve e gyakorlat közgondolkodásba való beépülése (ez utóbbiról csak az időről-időre készülő lakossági véleménykutatások tudósíthatnak) a hazai termékenység egyik legnagyobb változását jelentené.

A gyermekszám-ideálok más megközelítéssel történő kontrollálása e makrostrukturális mutató tartalmának megismerését segíti elő. A dolgozatban erre történik kísérlet egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat magyarországi eredményeinek áttekintése alapján. Az alkalmazott kérdőív-kérdések – a dolog természetéből adódóan – jelen formájukban meglehetősen sérülékenyek; tartalmilag egysíkúak, nem teljesen felelnek meg a hazai gondolkodásmódnak, és kérdészetimodikai szempontból is kifogásolhatók. A válaszok elemzése mégis felvillant valamit annak lehetőségéről, hogy a közvélemény gyermekszám-preferenciáit többféle megközelítéssel is lehet vizsgálni.

Kimutatható, hogy az ideálisnak tartott gyermekszám nem teljesen független attól: a közgondolkodás milyen életcélok megvalósítását tartja helyesnek, tolerálhatónak, s melyek azok, amelyeket kevésbé fontosnak tart, olyanoknak, amelyekről le lehet mondani. A közvélemény is érzékeli azt a disszonanciát, amely a megfelelő anyagi kondíciók (úm. jövedelem, lakás, munka) megteremtése, valamint a biztonságot nyújtó, harmonikus intimszféra iránti igény között áll fenn: míg az előbbi „fontos célok” esetében elfogadhatónak tartják a gyer-

mekszám korlátozását a fiatal párok részéről, az utóbbi, ugyancsak fontos célokat, értékeket az egynél több gyermek vállalásával látják elérhetőnek.

Az életcélok rangsorát tekintve ma még relatíve háttérbe szorulnak az individuális természetűek, mint amilyen pl. az egyéni célok megvalósítására törekvés, a saját magunkra, hobbijainkra, vagy a barátokra fordított idő, a szórakozás. Nem kell azonban különösebb jóstehetség ahhoz, hogy e célok szerepének, jelentőségének növekedésére számítsunk. A közvéleményben az idő múlásával egyre kisebb lesz a súlya annak a generációnak, amely ma még őrzi a tradicionális, az áldozatvállalásra, a szigorú családi együttélési szabályokra épülő normákat. Helyüket egyre inkább az a generáció veszi át, amelynek társadalmi szocializációja (iskolai végzettség, szakképzettség, kemény munkahelyi követelmények stb.) szükségszerűen követeli meg az individuális értékek, célok előtérbe kerülését. Az anyagi kondíciók és a pszichikus értékek disszonanciája lassan az ún. individuális életcélok és a jól, harmonikusan működő intimszféra szembekerülésére tevődhet át. Ez a disszonancia úgy enyhíthető, ha a családalapításban, gyermekvállalásban érintett korosztály nemcsak rövidtávú, a gyermek megszületése körüli évekre szóló társadalmi segítségben részesül, hanem hosszabb távú biztosítékokra is számíthat: saját, egyéni jövőjét, a későbbiekben elérhető jövedelmét, egzisztenciáját, karrierjét hosszabb távra is tervezheti. Ekkor remélhető, hogy a közgondolkodás által helyeselt családonkénti ideális gyermekszám nem csökken lényegesen, s nem növekszik túlságosan az ideális gyermekszám-átlag, valamint a termékenység közötti távolság sem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf*, 1987. Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat Könyvkiadó.
- Angelusz Róbert*, 2000. A láthatóság görbe tükrei. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Blake, J.*, 1967. Reproductive Ideals and Educational Attainment among White Americans 1943–1960., *Population Studies*, XXI. 159–174., és Ideal Family Size among White Americans: A Quarter of Century's Evidence, *Demography*, 1967. 3.
- Erdei Ferenc*, 1932. Magyar falu.
- Girard A.-Roussel, L.*, 1982. Ideal Family Size, Fertility and Population Policy in Western Europe. *Population and Development Review*, No. 2.: 323–347.
- Lesthaghe, R.-Moors, G.*, 2000. Életpályaváltások és értékorientáció. *Demográfia*, 4: 405–444.
- Márkus István*, 1979. Nagykőrös. Magyarország felfedezése, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit*: Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: *Emberi viszonyok*. Szerk. *Spéder-Tóth*, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. Századvég Kiadó: 52–80.
- S. Molnár Edit-Dobossy Imre*: Tradíciókövető és modernizálódó szemléletmód a rendszerváltozás után jelentkező családi problémák érzékelésében. In: *Emberi viszonyok*. Szerk. *Spéder-Tóth*, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég.

- S. Molnár Edit*, 2001. Hány gyerek a sok gyerek? Korfa, Népesedési Hírlevél, KSH NKI 1.
- Pataki Judit–S. Molnár Edit*, 1987. Gondolkodási sémák az elégedettségéről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, XIX. 6.
- Rainwater, L.*, 1965. Family Design, Aldin Publishing Company, Chicago, 118–138.
- Pressat, R.*, 1962. A gyermekek tényleges és ideális száma. Demográfia, 10.
- Ware, H.*, 1974. Ideal Family Size. ISI, Occasional Papers, No. 13.

Tárgyszavak:

Családszociológia
Családdemográfia

**PREFERENCES IN THE PUBLIC OPINION
ON THE NUMBER OF CHILDREN**

EGYENSÚLYT TEREMTENI A FIZETETT MUNKA ÉS A CSALÁDI ÉLET KÖZÖTT

FREY MÁRIA

A közelmúltban az OECD és az Európai Unió is végzett olyan kutatásokat, ill. a tagállamoktól összegyűjtött és feldolgozott információkat, amelyek a munka és a családi élet összehangolásának a problémáját munkaerő-piaci nézőpontból vizsgálták, mégpedig azzal a szándékkal, hogy ösztönözzék a nők nagyobb arányú részvételét a fizetett munkák világában. Ezt egyfelől az indokolja, hogy a nők képesek legyenek megőrizni munkaerő-piaci ismereteiket és többlet bevételi forráshoz juttatni a családjaikat. Másfelől az anyákra szükség van a munkaerőpiacon amiatt is, mert a legtöbb fejlett ipari államban csökken a munkavállalási korú népesség. Fordítva is igaz: a munka/család egyensúlya nélkülözhetetlen a nők foglalkoztatottságának a bővítéséhez, de a születési arányszámok növeléséhez is.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az elmúlt 15 évben a fejlett piacgazdaságokban folyamatosan gyarapodik az ún. kis háztartások – 60 éven aluli egyedülállók, gyermeküket egyedül nevelő szülők, akik zömében ugyancsak nők, stb. – száma és aránya. A kormányok ezért annak is nagy jelentőséget tulajdonítanak, hogy a nők képesek legyenek az önfenntartásra, azaz megőrizték, vagy teremtsék meg gazdasági függetlenségüket.

Sokféle kormányzati politika ösztönzi a nők munkaerő-piaci részvételét, továbbá azt, hogy a férfiak is vállaljanak többet a családi feladatokból. Ezeket két nagy téma mentén tárgyalja a tanulmány, amelyek mindegyike meghatározó fontossággal bír a munka/család egyensúlyának a megteremtése szempontjából. Ezek: 1) az adózási és támogatás-politikának az átlagkeresetekre gyakorolt hatása, valamint 2) a gyermekgondozási és szülési/szülői szabadságok rendszere, amelyeket a szülőknek biztosítanak ahhoz, hogy saját maguk neveljék gyermekeiket.

1. A szülők foglalkoztatási viszonyai

Az 1. sz. táblázat a szülők, s közülük is főleg az anyák foglalkoztatási rátáinak változásait mutatja be a két-szülős és az egyedülálló szülők családjaira vonatkozóan.

1. Foglalkoztatási ráták a 6 éven aluli gyerekekkel rendelkező családokban^{a)}, 1989–1999
Employment rates in families including children aged 6 years or less, 1989–1999

Ország	Év	Foglalkoztatási ráták a kétszülős családokban					Egyedülálló szülők		Százalék	
		szülők átlaga	anyák isk. végzettsége ^{b)}			anyák	foglalk. rátái	aránya	20-60 éves gyermektelen nők foglalkoztatási rátái	
			magas	közepes	alacsony					
Észak Amerika										
Kanada ^c	1999	78,1	80,7	72,9	48,4	70,0	68,3	12,7	..	
	1989	76,1	77,3	65,5	46,7	64,3	64,6	10,4	..	
USA	1999	77,4	60,6	67,7	24,6	85,2	
	1989	74,6	55,7	47,5	21,6	79,9	
Japán^d	2000	33,3	
	1990	35,9	
Európa										
Ausztria	1999	78,9	72,6	65,7	54,5	65,7	76,1	9,0	62,0	
Belgium	1999	68,9	84,7	70,2	42,6	71,8	49,2	9,1	58,3	
	1989	75,8	73,0	65,0	38,9	57,8	40,9	5,9	43,8	
Egyesült Királyság	1999	75,1	70,3	60,3	32,2	61,3	36,8	21,8	74,3	
	1989	66,5	58,9	46,0	39,2	45,3	27,5	13,3	70,8	
Finnország	1998	74,2	57,7	64,9	16,8	..	
	1995	68,4	53,8	32,9	18,7	..	
Franciaország	1999	72,9	72,2	54,9	29,0	56,8	51,6	8,7	64,7	
	1989	71,9	52,2	60,8	7,0	60,6	
Görögország	1999	71,3	69,4	41,0	33,4	48,4	63,2	2,9	43,2	
	1989	68,3	59,1	34,2	32,0	41,4	66,5	2,9	40,4	
Hollandia	1999	77,8	71,0	62,8	40,8	62,3	38,7	6,6	67,9	
	1989	61,8	32,5	22,7	6,7	52,9	
Írország	1997	64,5	62,3	47,5	23,8	45,5	35,2	10,0	58,3	
	1989	52,4	46,1	29,4	13,1	25,8	20,6	5,9	50,6	
Lengyelország	1999	68,2	49,5	33,3	4,6	63,0	
	1994	67,5	47,5	37,2	5,1	58,1	
Luxemburg	1999	70,4	55,3	44,5	42,1	46,1	74,1	5,7	59,5	
	1989	66,7	42,6	35,1	34,5	35,9	59,1	3,9	43,9	
Németország	1999	70,9	62,4	50,1	28,7	51,4	49,7	10,3	67,3	
	1991	69,3	56,7	48,7	37,2	49,4	62,0	10,6	65,0	
Norvégia ^c	1999	..	82,6	69,8	45,7	
	1991	..	80,8	63,1	43,3	
Olaszország	1999	68,0	69,4	52,8	26,1	44,9	72,2	3,9	43,1	
	1989	67,6	40,7	65,5	3,6	38,0	
Portugália	1999	80,6	92,5	85,8	63,7	70,2	82,9	5,1	62,0	
	1989	75,1	90,3	74,8	56,3	59,1	68,1	4,3	49,2	
Spanyolország	1999	65,9	59,6	40,7	26,8	41,5	64,9	2,2	41,4	
	1989	58,7	53,4	33,7	23,3	29,2	62,8	1,9	30,6	

Forrás: OECD Employment Outlook 2001, p. 134 (A Titkárság számításai, az EUROSTAT és a nemzeti statisztikai hivatalok által rendelkezésre bocsátott adatok alapján.)

Megjegyzések: a) Az információk olyan családokra vonatkoznak, amelyekben az egyik szülő sem idősebb 60 évnél. A gyerekek a 20 év alattiak, felnőttek a 20 éven felüliek számítotak. b) A „magas” a felsőfokú, a „közepes” a középfokú, az „alacsony” az alatti végzettséget jelöli. c) Gyerekes és gyermektelen párokra egyaránt vonatkozó adatok. d) 25–54 éves anyák, 7 éven aluli gyerekek. Az adatok az adott év februárjára vonatkoznak. e) Az iskolai végzettség szerinti adatok valamennyi, 6 éven aluli gyerekekkel rendelkező anyára vonatkoznak.

Az információk a 6 éven aluli gyerekekkel rendelkező családok adatait tartalmazzák, aminek több oka is van. Jóllehet sok 6 éven aluli gyermeket nevelő anya nem akar, vagy nem tud fizető munkát vállalni, mégis meglehetősen magas foglalkoztatási ráták jellemzik ezt a csoportot, a munkaerőpiaccal való kapcsolat elvesztésétől és az emberi tőke elértéktelenedésétől való félelem miatt. Bár ebből a táblázatból nem látszik, jó néhány országban a 6 éven aluli gyermeket nevelő anyák foglalkoztatási rátája hasonló az idősebb gyerekekkel rendelkező anyákéhoz, sőt magasabb azokénál. Ez azzal magyarázható, hogy ezek az anyák fiatalabbak, és a fiatalabb korosztályok nagyobb arányban vállalnak fizetett munkát.

Míg az anyák foglalkoztatási rátái sokkal alacsonyabbak, mint az apáké (a felsorolt országok esetében az átlagosan 54%, áll szemben a több mint 90%-kal), az olló gyorsan zárul, éves szinten átlagosan egy százalékkal. A növekedés a felső- és középfokú végzettségűekre korlátozódik. Miközben a felsőfokú végzettségűek csoportjában a foglalkoztatottak aránya 70%-ra emelkedett, az alacsony iskolai végzettségűek körében 40% körül stagnál. Az egyedülálló szülők (akiknek a többsége nő) esetében a ráta kissé magasabb, mint a két-szülős családban élő anyáké. Ugyanakkor nagy a szórás a tagállamok körében: Írország, Hollandia és az Egyesült Királyság az előbbieket alacsony mutatóival tűnik ki, míg Portugália a gyermeküket egyedül nevelő anyák magas foglalkoztatási rátájával.

A 2. sz. táblázat két családtípus foglalkoztatási jellemzőit mutatja be: a két-szülős, legalább egy, 6 éven aluli gyerekekkel rendelkezőt, valamint a 6 évnél fiatalabb gyermeket nevelő egyedülálló szülőét. Az adatok azt mutatják, hogy 1989–1999 között jelentősen csökkent az „egy kenyérkeresős” családok aránya. Ennek oka a két, teljes munkaidőben dolgozó szülővel rendelkező családok térnyerése, ill. sok országban emellett egyre gyakoribbak a teljes+részmunkaidős keresővel rendelkező családok is. Az előző táblázathoz hasonlóan ezekből az adatokból is az szűrhető le, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülők esetében elenyésző a változás. Ugyanakkor pont ebben a csoportban 1999-ben azt lehetett tapasztalni, hogy az egy-keresős családok tették ki az összes vizsgált két-szülős családnak majdnem a felét.

Az egyedülálló szülők esetében is viszonylag kicsi a változás: a 6 éven aluli gyerekekkel rendelkezők több mint a fele végzett fizetett (többnyire teljes idős) munkát.

Több felmérés is készült a *családok munkaidő-preferenciáiról*. Megfelelő fenntartásokkal ezek eredményei hasznos információval szolgálhatnak annak megítéléséről, hogy a családok miképp szeretnék leginkább megvalósítani a család és munka egyensúlyát. A legújabb és legrészletesebb adatokat a Jövő Foglalkoztatási Változatai (Employment Options of the Future=EOF) c. kutatás szolgáltatja, melyet az EU tagállamaiban bonyolítottak le 1998-ban (Atkinson, 2000).

A 3. sz. táblázat az OECD Titkárságának a 6 éven aluli két-szülős családokra vonatkozó számításait mutatja be, amelyeket ennek a felmérésnek a mikroadataiból végeztek el. Bár nagy különbség van az egyes országok között, mégis mindegyikről elmondható, hogy *amennyiben a preferenciák valóra válnának, határozott elmozdulás következne be az egy-keresős családoktól a két-keresősök felé*. A két teljes munkaidős keresővel, valamint az egy teljes- és egy részmunkaidős keresővel rendelkezők családok aránya együtt átlagosan a másfélszeresére növekedne. Vannak azonban országok, amelyekben a párok tíz vagy annál több százaléka továbbra is a „férfi kenyérkereső” modellt favorizálja. Figyelemre méltó, hogy a növekvő részmunkaidős foglalkoztatás iránti igények meglehetősen alacsonyak Svédországban és Dél-Európa államaiban.

2. A főbb családtípusok foglalkoztatási jellemzőinek változási iránya
Changing tendencies of employment characteristics in main family types

Két-szülős családok legalább egy 6 éven aluli gyerekkel
Two-parents families including at least one child aged younger than 6 years

Százalék

Ország	Az összes vizsgált családon belüli arányok															
	Teljes munkaidős férfi, teljes munkaidős nő				Teljes munkaidős férfi, rész-munkaidős nő				Teljes munkaidős férfi, nem dolgozó nő				Se a férfi, se a nő nem dolgozik			
	1984	1989	1994	1999	1984	1989	1994	1999	1984	1989	1994	1999	1984	1989	1994	1999
Ausztria	38,6	29,0	21,6	30,7	30,7	30,1	2,8	3,5
Belgium	37,0	37,3	37,1	26,6	10,9	18,7	22,2	27,7	43,4	37,1	31,1	19,0	5,8	5,0	5,6	4,8
Egy.Áll.	26,3	32,3	33,7	36,3	15,6	18,3	19,2	18,6	44,3	38,8	33,5	35,2	5,4	3,7	5,0	2,6
Egy. Kir.	7,3	13,2	15,7	19,5	22,5	30,7	33,1	38,4	54,8	44,5	33,8	29,4	13,1	8,0	12,4	7,0
Franciao.	35,9	41,9	33,4	31,3	11,9	16,1	16,7	19,7	44,2	35,8	36,5	35,1	4,1	2,0	6,6	6,6
Görögo.	26,3	34,5	37,6	41,4	4,5	4,9	3,2	4,2	61,0	55,7	52,6	47,3	5,4	2,6	3,5	3,4
Hollandia	3,0	..	3,5	4,2	15,1	..	37,9	47,8	67,4	..	41,5	31,5	8,2	..	6,9	3,5
Írország	11,4	16,9	25,4	29,6	3,6	5,3	9,6	11,4	67,0	56,6	43,1	41,8	15,1	16,5	14,8	10,9
Lengyelo.	35,7	36,0	4,6	5,9	43,2	39,8	7,3	8,2
Luxemb.	24,2	22,9	26,7	26,5	8,4	10,4	13,0	16,6	64,5	63,2	54,4	51,6	1,8	1,4	2,9	2,4
Németo.	..	23,3	20,6	20,9	..	19,4	21,6	26,3	..	44,4	47,1	41,6	..	3,4	5,4	5,9
Olaszo.	33,3	33,9	31,3	32,6	3,7	4,7	6,3	9,5	57,9	53,7	51,7	47,5	2,6	4,0	6,5	6,3
Portugália	..	56,0	54,3	60,7	..	3,5	5,3	5,9	..	35,1	30,1	25,9	..	2,0	3,7	2,4
Spanyolo.	..	24,8	24,3	31,0	..	3,3	4,0	6,9	..	63,2	53,4	52,1	..	5,7	12,8	5,8

Egyedülálló anyák 6 éven aluli gyerekekkel
Single mothers having a child(ren) younger than 6 years

Ország	Teljes munkaidőben dolgozó nők				Részmunkaidőben dolgozó nők				Nem dolgozó nők			
	1984	1989	1994	1999	1984	1989	1994	1999	1984	1989	1994	1999
Ausztria	55,6	43,5	22,7	31,2	21,7	25,2
Belgium	30,7	24,9	26,4	22,1	16,1	9,9	15,9	24,4	53,2	65,3	57,7	53,5
Egy.Áll.	33,8	36,0	33,8	48,9	10,3	9,5	10,3	16,8	55,9	54,6	55,9	34,4
Egy. Kir.	5,9	7,2	9,1	12,5	12,6	16,4	16,8	21,7	81,4	76,4	74,0	65,8
Franciao.	51,3	55,8	37,7	34,9	11,0	11,8	13,8	14,1	37,7	32,4	48,4	51,0
Görögo.	43,5	41,7	45,2	50,9	8,0	4,9	3,8	8,4	48,6	53,4	51,0	40,7
Hollandia	3,2	..	4,4	6,0	9,9	..	21,9	31,5	86,9	..	73,6	62,5
Írország	6,7	13,3	12,9	15,5	4,0	4,1	6,2	18,6	89,3	82,6	81,0	65,9
Lengyelo.	29,4	27,8	9,4	5,6	61,2	66,7
Luxemb.	63,8	56,1	49,0	52,3	11,5	2,4	6,7	19,7	24,8	46,0	44,4	27,9
Németo.	..	39,1	27,4	24,0	..	20,3	20,3	23,9	..	40,6	52,3	52,1
Olaszo.	53,5	52,8	47,1	58,7	5,3	6,4	12,2	10,8	41,1	40,8	40,6	30,5
Portugália	..	56,4	56,1	75,7	..	4,4	8,0	5,7	..	39,2	35,9	18,6
Spanyolo.	..	56,4	39,7	50,2	..	4,7	8,9	11,4	..	38,9	51,4	38,5

Forrás: OECD Employment Outlook 2001, p. 135 (A Titkárság számításai, az Európai Munkaerő-felmérés és a nemzeti statisztikai hivatalok által rendelkezésre bocsátott adatok alapján.)

Míg Svédország a részmunkaidőn keresztül vált a női foglalkoztatottság éllovasává, ma már nagy az érdeklődés az anyák részéről a részmunkaidő teljes munkaidővel való felváltása iránt. Ez a beáramlási adatokból derül ki, jóllehet ezt a táblázat nem mutatja.

3. A 6 éven aluli gyerekekkel rendelkező két-szülős családok tényleges és preferált foglalkoztatási típusai az EU tagállamaiban és Norvégiában
Actual and preferred employment types of two-parents families having children younger than 6 years in the member states of the EU and in Norway

Ország	Férfi és nő is teljes munkaidőben	Férfi teljes munkaidőben, nő részmunkaidőben	Férfi teljes munkaidőben, nő nem dolgozik	Százalék	
				Egyéb	Teljes minta
Finnország					
Tényleges	49,3	6,4	32,8	11,5	100,0
Preferált	80,3	8,6	10,2	0,8	100,0
Svédország					
Tényleges	51,1	13,3	24,9	10,7	100,0
Preferált	65,6	10,6	9,4	14,4	100,0
Görögország					
Tényleges	42,2	7,9	36,1	13,8	100,0
Preferált	65,6	10,6	9,4	14,4	100,0
Olaszország					
Tényleges	34,9	11,8	43,3	10,0	100,0
Preferált	50,4	27,7	10,7	11,2	100,0
Portugália					
Tényleges	74,5	4,7	18,7	2,2	100,0
Preferált	84,4	8,0	4,0	3,6	100,0
Spanyolország					
Tényleges	25,6	6,3	56,9	11,2	100,0
Preferált	59,7	11,6	19,7	9,0	100,0
Írország					
Tényleges	30,8	18,7	37,0	13,5	100,0
Preferált	31,1	42,3	8,1	18,5	100,0
Egyesült Királyság					
Tényleges	24,9	31,9	32,8	10,4	100,0
Preferált	21,3	41,8	13,3	23,6	100,0
Ausztria					
Tényleges	19,1	28,2	48,1	4,5	100,0
Preferált	35,6	39,9	3,9	20,7	100,0

3. táblázat folytatása

Ország	Férfi és nő is teljes munkaidőben	Férfi teljes munkaidőben, nő részmunkaidőben	Férfi teljes munkaidőben, nő nem dolgozik	Egyéb	százalék
					Teljes minta
Németország					
Tényleges	15,7	23,1	52,3	8,9	100,0
Preferált	32,0	42,9	5,7	19,4	100,0
Hollandia					
Tényleges	4,8	54,8	33,7	6,7	100,0
Preferált	5,6	69,9	10,7	13,8	100,0
Belgium					
Tényleges	46,0	19,4	27,3	7,3	100,0
Preferált	54,8	28,8	13,4	3,0	100,0
Franciaország					
Tényleges	38,8	14,4	38,3	8,4	100,0
Preferált	52,4	21,9	14,1	11,7	100,0
Luxemburg					
Tényleges	23,5	27,0	49,1	0,4	100,0
Preferált	27,5	29,9	12,4	30,2	100,0
Súlyozatlan átlag					
Tényleges	34,4	19,1	37,9	8,5	100,0
Preferált	47,7	29,0	10,2	13,2	100,0

Forrás: Az OECD Titkárságának számításai az Employment Options of the Future vizsgálat mikroadataiból, OECD, Employment Outlook, p. 136.

A jelen preferenciái mellett az EOF felmérés rákérdezett a *6 éven aluli, két-szülős családok 5 év múlva kívánatosnak tartott foglalkoztatási modelljére* is. A válaszokból növekvő érdeklődést tapasztaltak az anyák részéről a részmunkaidő iránt. Amennyiben ezek az igények valóra válnak, *a dolgozó anyák aránya az Európai Unió átlagában 85%-ra emelkedne*. Számukra az ideális munkaidő-hossz heti 20–25 óra lenne (Atkinson, 2000).

A *várható kereset* a munkaerőpiacra való visszatérést befolyásoló döntés fontos eleme. A nők átlagkeresete az OECD valamennyi tagállamában alacsonyabb, mint a férfiaké, bár a különbség a legtöbb országban csökkenni látszik. A kisgyermekes anyák keresete az átlagosnál jobban elmarad az apákétól, aminek sok oka van. 1. Az anyák főleg részmunkaidőben dolgoznak, ahol a keresetek alacsonyabbak. 2. Az apák rendszeresen túlórának, s emiatt relatíve többet is keresnek. 3. Sok munkáltató hátrányosan megkülönbözteti az anyákat, mert azt tartják róluk, hogy kisebb odaadással dolgoznak.

Sok szakíró *a nők és férfiak foglalkoztatási rátái és keresete közti különbséget a háztartásra és gondozásra fordított idővel hozza összefüggésbe*. Az ala-

csony munkaerő-piaci keresetek kevésbé teszik érdekeltté a nőket, hogy fizetett munkát vállaljanak, ami a nem-fizetett munkában való részvételük növekedéséhez vezet.

Időmérleg-vizsgálatokból kimutatható, hogy az 5 éven aluli gyerekekkel rendelkező szülők munkaideje hogyan oszlik meg a fizetett és nem fizetett munka között. Ebből az alábbi következtetések vonhatók le:

- A teljes munkaidőben dolgozó anyák kétszer annyi időt fordítanak gyermekgondozásra, mint a férfiak (a háztartásbeli nők több mint háromszorosát).
- A teljes munkaidőben dolgozó anyák ugyancsak kétszer annyi időt fordítanak egyéb nem fizetett munkákra, mint a férfiak (a háztartásbeli nők kb. két- és félszeresét).
- Átlagát tekintve a teljes munkaidőben dolgozó anyák fizetett és nem fizetett munkaideje a leghosszabb, kb. 10 óra naponta, ami egy órával több az apákénál. A legkisebb teher a háztartásbeli anyákon nyugszik. A részmunkaidőben dolgozó nők átlagos leterheltsége napi 9,5 óra.

2. Adózási és támogatás-politikák

Bár a keresetek fontos szerepet játszanak a nők munkavállalási szándékának a befolyásolásában, ezt a hatást mérsékelhetik az adózási és segélyezési politikák.

Az adózás egységének a megválasztása kulcselem. Minden más tényezőt azonosnak véve, *az egyéni adózás nagyobb érdekeltséget teremt a már dolgozó párok munkában maradására, mint a családi.* A gyermekes családoknak nyújtott különböző támogatások és adókedvezmények azonban keresztezhetik ezt a hatást.

Az elmúlt 30 évben az adórendszerek határozottan elmozdultak az együtt élő párok elkülönült adóztatása felé. Ezt a folyamatot időnként megszakította egy-egy periódus, amikor a családokra bízták, hogy milyen adózási formát választanak. A 4. sz. táblázat szerint a 70-es évek elején Kanada, Japán, Görögország, Ausztrália és Új-Zéland tartozott az elkülönülten adóztató országok körébe. 1990-re ez kiterjedt a skandináv államokra, továbbá Európa számos más régiójára is. 1999-re az összevontan adóztató országok körébe – ide számítva azokat is, amelyekben az átlagkeresetű családok nagy valószínűséggel az összevont adóztatást választják – már csak az USA, Portugália, Lengyelország, Írország, Németország, Franciaország, Luxemburg (továbbá a nagyon alacsony jövedelemszintű Törökország) tartozott.

4. Változások a személyi jövedelemadó-rendszerekben 1970–1999 között, ill. a különböző foglalkoztatási típusba sorolható két-keresős párok relatív jövedelmei 1997-ben

Changes of income-tax systems of persons between 1970 and 1999, income of couples with two earners belonging to various employment types in 1997

Ország	Az adórendszer típusa ^a			Jövedelemszint az APW-hez ^b viszonyítva a különböző foglalkoztatási típusú családokban ^c		
	1970	1990	1999	Teljes m.idős kereső/nem dolgozó (100/0)	Teljes m.idős+rész-munka-idős kereső (100/40)	Két teljes m.idős kereső (100/100)
Észak Amerika						
Kanada	Elkülönült	Elkülönült	Elkülönült	100	145	177
Mexikó	Elkülönült	100
USA	Összevont	Összevont	Választható/összevont	100	143	199
Ázsia						
Japán	Elkülönült	Elkülönült	Elkülönült	100	140	197
Korea	Elkülönült			
Európa						
Dánia	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	130	172
Finnország	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	142	186
Izland	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	117	154
Norvégia	Választható	Választható	Választható	100	127	163
Svédország	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	131	183
Görögország	Elkülönült	Elkülönült	Elkülönült	100	133	183
Olaszország	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	10	137	183
Portugália	Változó	Összevont	Összevont	100	139	188
Spanyolorsz.	Összevont	Választható	Elkülönült (összevont)	100	137	188
Csehország	Elkülönült	100	142	187
Magyarorsz.	Elkülönült	100	140	180
Lengyelorsz.	Választható	100	136	189
Írország	Összevont	Összevont	Választható/összevont	100	135	179
Egy. Kir.	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	141	192
Ausztria	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	135	178
Németorsz.	Összevont	Összevont	Összevont	100	126	163
Hollandia	Összevont	Elkülönült	Elkülönült	100	132	179
Svájc	Összevont	Összevont	Összevont	100	132	176
Belgium	Összevont	Összevont	Elkülönült	100	120	154
Franciaorsz.	Összevont	Összevont	Összevont	100	127	179
Luxemburg	Összevont	Összevont	Összevont	100	135	172
Törökorsz.	Elkülönült/összevont	Elkülönült/összevont	Elkülönült/összevont	100
Óceánia						
Ausztrália	Elkülönült	Elkülönült	Elkülönült	100	40	183
Új-Zéland	Elkülönült	Elkülönült	Elkülönült	100

Forrás: Employment Outlook 2001, p. 142

a) Bár Görögország, Olaszország, Ausztria és Hollandia adórendszereit legjobban az elkülönült adóztatással lehet jellemezni, ezekben egy sor jelentős családpolitikai adókedvezmény is található. Azt is meg kell jegyezni, hogy sok elkülönült adórendszert működtető országban extra adókedvezményt biztosítanak a nem, vagy csak keveset dolgozó feleségek után. b) APW= Ipari munkás átlagkeresete. c) A 100/0 arra az esetre vonatkozik, melyben a két-szülős család egyik tagja teljes munkaidőben dolgozik, a másik pedig egyáltalán nem végez fizetett munkát. A 100/40 pedig arra, amikor a teljes munkaidőben dolgozó tag mellett van egy részmunkaidős is, akinek a keresete az APW 40%-a.

Franciaországban kvótás rendszer van, amely figyelembe veszi a gyerekek jövedelmét is.

Németországban ugyan lehetőség van arra, hogy a párok elkülönülten adózzanak, de ebből semmilyen anyagi előnyük nem származik.

Norvégiában a legtöbb pár elkülönülten adózik, de néhány esetben (ha egyiküknek nincs állása, vagy csak keveset keres) a családi adózás előnyösebb.

Lengyelországban a „splitting” módszert alkalmazzák, így az összevont adózás kedvezőbb.

Spanyolországban is dönthetnek a párok a családi adózás mellett, de ez csak azoknak előnyös, akiknél a fő kenyérkereső jövedelme nagyon alacsony és a második kereset sem több a minimálbérnél.

Egyesült Királyság: A házaspárok adókedvezményét 2000-ben eltörölték.

Egyesült Államok: A házaspárok számára az az előnyös, ha családi adózás mellett döntenek.

Maga az adózási rendszer azonban csak az egyike a párok munkára ösztönzését befolyásoló tényezőknek. Emellett nagy jelentőséggel bírnak a családi adókedvezmények és támogatások is. A 4. sz. táblázat második fele azt mutatja, hogyan változik a nettó jövedelem, ha egy két-szülős család megváltoztatja foglalkoztatási modelljét. Ez a számítás figyelembe veszi az adókedvezmények és támogatások együttes hatását, beleértve a családi pótlékot is.¹

A 4. sz. táblázatban alapesetnek az egykeresős család számít, ahol a családfele teljes munkaidőben dolgozik és egy átlagos ipari munkás bérének megfelelő keresettel (APW) rendelkezik. A második oszlop azt mutatja, hogy mennyi nettó jövedelem-többletet ér el ehhez képest az a család, amely emellett egy második, részmunkaidős keresővel is rendelkezik, akinek a bére az APW 40%-a. A 3. oszlop pedig azt a nettó jövedelem-többletet láttatja, amit két APW szinten kereső, teljes munkaidőben dolgozó pár ér el az alapesethez képest.

Ha nem lenne adókedvezmény és támogatás, ill. az adórendszer valamennyi jövedelemnél (beleértve a támogatásokat) azonos effektív adókulcsot alkalmazna, a második oszlopban 140-nek, a 3. oszlopban pedig 200-nak kellene állnia. *A családok érdekeltsége abban, hogy a második kereső részmunkaidős foglalkoztatása révén növelje a ledolgozott összmunkaidőt, akkor áll fenn ebben a leszűkített értelmezésben, ha a 2. oszlopban 140 körüli értéket találunk. Ugyanehhez a 3. oszlopban 200-nak kellene állnia.*

Sok országnál látható 140-hez közeli érték az első esetben: Kanadában, az USA-ban, Japánban, az EK-ban és Ausztráliában. Tegyük hozzá, hogy *Magyarország* is ebbe a körbe tartozik. A legtöbb európai államot azonban ennél

¹ Ugyanakkor az adatok nem tartalmazzák a munkanélküli segélyre való jogosultságot, amely nagyobb értéket képvisel az egyéni adórendszert alkalmazó államokban (pl. a skandináv országokban), mint a családi jövedelemadó működtetőknél (pl. Ausztrália). De nem szerepelnek az adatokban az anyasági és gyermeknevelési támogatások sem, amelyekkel a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

alacsonyabb mutatók jellemzik. A második esetben viszont csak kevés országban fordul elő 200-hoz közeli arányszám, az európai országok értékei pedig jóval ez alatt maradnak. Úgy tűnik, hogy Magyarországon sem ösztönzi az adórendszer a két, teljes munkaidős keresőre épülő családok terjedését. A 4. sz. táblázat adatai is alátámasztják, hogy az adórendszer *típusa* nem feltétlenül meghatározó a munkára ösztönzés szempontjából, az átlagértékek ugyanis hasonlóak az egyéni és családi adózást alkalmazó országokban.

3. A munkavállalás és a családi élet összeegyeztetését segítő politikák

A családbarát környezet első és legfontosabb eleme, hogy legyen elegendő számú és magas színvonalú *gyermekintézményi férőhely*, az egyéni igényekhez igazodó, rugalmas nyitvatartási idővel. Emellett a *munkaviszony megszakításával, a szülési/szülői szabadsággal, a részmunkaidős foglalkoztatással és a rugalmas munkaidő-beosztással* kapcsolatos intézkedések is nagy fontossággal bírnak a munka és a családi élet harmonizálása szempontjából, mind a férfiak, mind pedig a nők számára. A megfelelő gyermekgondozási szolgáltatásokon kívül az *ápolásra szoruló egyéb hozzátartozók gondozásának intézményes lehetőségét* is biztosítani kell ahhoz, hogy a nők és férfiak egyaránt beléphessenek a munkaerőpiacra, s folyamatosan ott is tudjanak maradni. A *családi kötelezettségek egyenlő elosztása* ugyancsak fontos követelmény.

3.1 Gyermekintézmények

Az 5. sz. táblázat a gyermekgondozó intézmények elérhetőségét mutatja be két korcsoportra osztva: a 3 éven aluliakra és a 3 évnél idősebbekre, de a kötelező iskoláskornál fiatalabbakra. A gyermekintézmények közül elsősorban a formális ellátást nyújtók szerepelnek az adatok között, ide sorolva a következőket:

- csoportos gondozás gyermekintézményekben (bölcsőde, játszóiskola); ezek esetenként az iskolarendszeren belül működnek,
- bentlakásos gondozás, beleértve a speciális szolgáltatást nyújtó bentlakásos otthonokat, mint pl. a fogyatékos gyermekek intézeti gondozását,
- családi napközi, ami a gondozó saját lakásán működik és egy vagy több gyermeknek nyújt ellátást,
- otthoni segítő gyermekfelügyeletét, aki nem családtag, de gyakran a családdal együtt lakik.

Azokban az országokban, ahol magas a közfinanszírozás aránya, a közpénzek többségét az első két gondozási formára fordítják. Ugyanakkor a legtöbb ország speciális intézményi gondozást biztosít azoknak a gyerekeknek, akik a

bántalmazás vagy a szegénység veszélyeztettségében élnek, továbbá az egy-
szülős családokban és a speciális munkaidő-rendszerben dolgozó szülők család-
jaiban élő gyerekeknek. Sok országban az állam szabályozza a gyermekgond-
zási egyéb formáinak a feltételeit is. Ausztriában és Franciaországban pl. köte-
lező a családi napközik regisztráltatása. Franciaországban támogatást nyújtanak
azoknak a szülőknek, akik vállalják mások gyerekének otthoni gondozását.
Ennek egyik módja a munkáltatói járulékok állami átvállalása, a másik pedig a
gondozói díj egy részének leírhatósága az adóból.

A rendelkezésre álló információk szerint a 3 éven aluli gyerekek a legna-
gyobb arányban (több mint 40%) Kanadában, Dániában, Svédországban, Nor-
végiában, a Szlovák Köztársaságban, az USA-ban és Új-Zélandon részesülnek
intézményi ellátásban. Nagyon alacsony ez az arány Dél- és Közép-Európában,
köztük Magyarországon is. Az idősebb korosztályokban az intézményi ellátott-
ság jóval magasabb, számos országban eléri, vagy meghaladja a 90%-ot, és a
különbség is sokkal kisebb az egyes országok között.

Míg az óvodai ellátás költségeit általában közpénzekből fedezik, a 3 éven
aluliak ellátásának finanszírozásában nagy a változatosság. A bölcsődéket is
többnyire közpénzekből tartják fenn (bár nem feltétlenül állami intézményként
működtetik) a skandináv államokban és számos más európai országban. A nem
európai államokban, valamint Írországból, az EK-ban, Svájcban és Hollandiá-
ban főleg a magánszektorba tartozó intézmények nyújtanak formális szolgálta-
tásokat a 3 éven aluli gyerekeknek. A gyermekintézményeket azonban fenn-
tarthatják vagy támogathatják magánvállalatok is. Ennek a korosztálynak az
alacsony intézményi ellátottságát részben az magyarázza, hogy a 3 éven aluli
gyermekek gondozása nagyon drága.

Azokban az országokban, amelyekben ezt a szolgáltatást közpénzből finan-
szírozzák, a 3 éven aluliak nagyobb arányban részesülnek intézményes gond-
zásban. A különbség azonban nem feltétlenül kiugró (pl. az USA-ban és Kana-
dában, ahol ezek az intézmények a privát szférába tartoznak, az arányok ugyan-
csak magasak). Ennek az az oka, hogy a családok nem pusztán az elérhetőség-
ből indulnak ki a szolgáltatások igénybevételénél, hanem a költségből és a mi-
nőségből. Azokban az országokban, amelyekben magánintézmények működ-
nek, ezek díja magas lehet. Pl. az USA-ban, ahol a gyermekgondozás finanszí-
rozása 76%-ban a szülők díjbefizetéseiből valósul meg, az alacsony jövedelmű
családok a családi jövedelem 25%-át fordítják gyermekgondozói szolgáltatás
igénybevételére.

5. A formális gyermekintézményi ellátottság és a szülési/gyermekgondozási szabadságok főbb jellemzői
Supply (provision) of formal institutions for children and the main characteristics of child birth and child-care leave

Ország	Gyermekintézményben elhelyezett gyerekek aránya a korcsoportból (%) ^a			Szülési/gyermekgondozási szabadsá- gok, 1999–2001		
	Év	3 éven aluliak	3 év és az iskoláskor közöttiek	A szülési szabadság hossza, hét	Járadék az átlagkere- set %- ában ^b	Szülési és gyermek- gond- szabadság együtt, hét
Észak-Amerika						
Kanada	1999	45	50	15	55	50
Mexikó	12	100	12
USA	1995	54	70	0	0	12
Ázsia						
Japán	1998	13	34	14	60	58
Korea ^c	2000	7	26	8,5	100	60,5
Európa						
Dánia	1998	64	91	30	100	82
Finnország	1998	22	66	52	70	164
Izland	26
Norvégia	1997	40	80	42	100	116 ^d
Svédország	1998	48	80	64	63	85
Görögország	2000	3	46	16	50	42
Olaszország	1998	6	95	21,5	80	64,5
Portugália	1999	12	75	24,3	100	128,3
Spanyolország	2000	5	84	16	100	164
Csehország	2000	1	85	28	69	28
Magyarország	2000	10	87	24	100	180
Lengyelország	18	100	122
Szlovákia	1999	46	90	28	90	184
Írország ^e	1998	38	56	14	70	42
Egy. Királys.	2000	34 ^f	60 ^f	18	44	44
Ausztria	1998	4	68	16	100	112
Németország	2000	10	78	14	100	162
Hollandia	1998	6	98	16	100	68
Svájc	16	..	16
Belgium	2000	30	97	15	77	67
Franciaország	1998	29	99	16	100	162
Luxemburg	16	100	68
Törökország	12	66	12
Óceánia						
Ausztrália	1999	15	60	0	0	52
Új-Zéland	1998	45	90	0	0	52

Forrás: Employment Outlook 2001, p. 144

a)Az adatok a gyermekgondozás mind a négy intézményes formáját magukban foglalják, de nem tartalmazzák az általános iskola keretében történő felkészítést, jóllehet ennek jelentős szerepe van a 4 éves és idősebb gyerekek esetében Írországban, az 5 éveseknél Ausztráliában, Hollandiában, az Egyesült Királyságban és Új-Zélandon. A három év alatti csoportnál Kanadában 5 éven aluliakat kell érteni, Szlovákiában 0–2 éveseket, az EK-ban pedig 0–4 éveseket. b) Ahol a járadék fix összegű, ott az átlagkeresethez viszonyított arányt számítások alapján határozták meg. c) Koreában folyamatban van a törvény felülvizsgálata, aminek eredményeként a 8,5 hét 13 hétre nő. d) Előzetes adat. e) Az 5 éven aluli, díjazott gondozásban részesülő gyerekek aránya. f) Az adat csak Angliára vonatkozik.

3.2. Anyasági, apasági, szülői és gyermekgondozási szabadságok

Ahol a kétkeresős családmodell dominál, azokban az országokban régóta létezik egy viszonylag rövid *szülési* (anyasági) szabadság. Ez a munkaviszony védelmével és általában teljes keresetpótlással jár. Új keletű fejlemény, hogy emellé egyre több országban bevezették az apáknak járó szülési szabadságot is, ami így egy anyasági és egy *apasági* részre oszlik.

A szülési szabadságot kiegészíti a *szülői*(*gyermekgondozási*) *szabadságok* rendszere, ami lehetővé teszi a szülők számára, hogy maguk gondozzák kisgyermeküket. Ezt az anyák és apák egyaránt igénybe vehetik, de az is egyre gyakoribb, hogy ebből is elkülönítenek egy, *kizárólag az apák által felhasználható* részt. A szülési szabadságok idejére több-kevesebb díjazás jár, bár ennek az ellenkezője is előfordul (pl. az USA, Ausztrália, Új-Zéland esetében). A díjazás összege attól függ, hogy a szülési/gyermekgondozási szabadságok igénybevétele része-e a társadalombiztosításnak. Ha nem, akkor ez alatt valamilyenféle segélyösszeget folyósítanak a gyesen lévő szülőknek. Amennyiben igen, akkor a jogosultság meghatározott foglalkozási előzményhez van kötve, és a díjazás keresetarányos. A munkaviszonynak folyamatosan, teljes munkaidőben fenn kell állnia, legalább egy évig. Ez alól kivételt képeznek a skandináv országok (ahol a nem biztosított női többsége is igénybe veheti e támogatásokat), Hollandia (ahol a részmunkaidősök és kölcsönmunkások egy részére is kiterjed a jogosultság), továbbá Németország (ahol a képzésben részt vevő és munkanélküli nők is a jogosultak közé tartoznak). A dél-európai államokban a jogosultság általában attól függ, hogy van-e az igénylőnek határozatlan időre szóló munkaszerződése.

Amikor az 5. sz. táblázatban a „szülési/gyermekgondozási szabadságok” fogalommal találkozunk, azok átfogják az összes említett népesedéspolitikai intézkedést. Ezek tanulmányozása alapján megállapítható, hogy a *legátfogóbb törvényes kedvezményeket Szlovákia és Magyarország* biztosítja, s mellettük meglehetősen nagyvonalúnak mondhatók a skandináv államok támogatásai is.

Az *apák jogosultsága az apasági szabadságra* meglehetősen ritka, s ha van is rá lehetőség, rövid az időtartama. Három naptól (Görögország, Portugália, Spanyolország, Hollandia, Belgium, Franciaország) 10 napig terjed Svédországban, 14 napig Norvégiában, Izlandon és 18 napig Finnországban. Erre az időre teljes fizetés jár (kivéve Svédországot, ahol a díjazás az átlagkereset 80%-a). Emellett a szülői szabadságok keretében is biztosítanak az apák számára fizetett szabadságot, ami vagy „*apai hányadban*” jelenik meg, vagy úgy, hogy a szülői szabadság egy meghatározott időtartama csak az apának jár, s ha ő ezzel nem él, a ráeső rész elvész. (EC, 1998)

Eddig az apák nemigen mentek gyermekgondozási vagy szülési szabadságra. 1995-ben pl. az EU átlagában az apák 5%-a használta ki ezt a lehetőséget.

Ahol a gyermekgondozási szabadságot mindkét szülő igénybe veheti, az apák ott is csak nagy ritkán élnek vele. Mindazonáltal a skandináv államokban változóban van a férfiak hozzáállása. Mint említettük, az apák 57%-a ment apasági szabadságra Dániában (a közszektorban, ahol ez alatt 100% kereset jár, mindenki), 64%-a Svédországban és 80%-a Norvégiában. (EC, 1998) Emellett itt egyre nagyobb mértékben veszik igénybe a kizárólag az apáknak fenntartott gyermekgondozási szabadságrészt is: Dániában az apák 10%-a, Svédországban a 36%-a, Norvégiában pedig a 80%-a. A finnek 2000-re vonatkozóan 60%-os arányt közöltek magukról. (CEC, 2001)

Az apák és anyák képzettségétől, ill. az anyák hozzáállásától is függ, hogy a férfiak élnek-e a gyes igénybevételével. Svédországban a képzetten és fiatalabb férfiak használják ki ezt a lehetőséget, akiknek a felesége is jól képzett, továbbá egy-két gyermekkel rendelkeznek.

Újabbban egyre több országban vezetnek be olyan szabályokat, amelyek *nagyobb rugalmasságot biztosítanak a szülőknek a gyermekgondozási szabadság felhasználásában*. Ennek az a lényege, hogy ezt az időt nem csak a szülési szabadságot követve lehet igénybe venni néhány hónapig, teljes munkahelyi távollét formájában, hanem több blokkban, vagy részmunkaidős foglalkoztatással párosítva mindaddig, amíg a kisgyermek az általános iskola első osztályát el nem végzi. Ezt először Svédországban alkalmazták, majd később Dániában, Finnországban, Hollandiában és Ausztriában is.

Svédországban a szülői szabadságot jelenleg teljes távollét formájában, a fele munkaidőt és a munkaidő negyedét érintve egyaránt fel lehet használni. 2002-től ezt kibővíti azzal, hogy a kisgyermekes szülők mindegyike egy-egy órával lerövidítheti napi munkaidejét. Az emiatt kieső keresetét a szülői szabadság idejére járó járadékkal (az átlagkereset 80%-ának időarányos része) pótolják. Ezzel a gyermekgondozási szabadság igénybevétele a nyolcad munkaidő terhére is megoldható lesz. A töredék időben felhasznált gyes időarányosan megnöveli annak időtartamát. (Ha pl. az egy évre járó szülői szabadságból a szülők naponta csak egynolcadot használnak fel, annak időtartama 4 évre hosszabbodik.)

Összességében megállapítható, hogy a gazdag jóléti államokat tömörítő Skandináviában a munkavállalás és a gyermeknevelés összehangolásának széles eszköztára van, ami meg is látszik a magas női foglalkoztatási rátáikon. Ezzel szemben a déli államokban a családi kötelezettségeket a magánszféra részének tekintik, amiért legfeljebb szabadidő jár, fizetség nem. Holott számos kutatás bizonyítja, hogy a gyermekintézményi ellátottság javítása – akár közvetlen formában, vagy állami hatóságok támogatásával – elősegíti az anyák foglalkoztatottságának a bővülését. A munkaviszony fennmaradásának garanciájával védett anyasági szabadság ugyanezt biztosítja. Ha azonban hosszú ennek (és a gyesnek) az időtartama, az lazítja a munkaerő-piaci kötődést és hosszú távon csökkenti a foglalkoztatási rátát, valamint a nők keresetét. Végül azok a

támogatások, amelyeket azért folyósítanak a szülőknek, hogy otthon gondozza gyermekeit, anélkül, hogy garantálnák a munkaviszony védelmét vagy az újrafoglalkoztatást, ugyancsak a munkaerőpiactól való távolmaradásra ösztönöznek, különösen akkor, ha a szabadság hosszú ideig vehető igénybe.

4. A vállalatok hozzájárulása a munka és a családi élet összehangjának megteremtéséhez

Bármilyen országos intézkedést vezetnek be a családi élet és a munkahelyi kötelezettségek összehangolására, ezek kevésbé hatékonyak, ha a cégek azt csak kényszerből alkalmazzák. Ugyanakkor néhány országban – akár üzleti megfontolásból, akár értékválasztás okán – sok cég nemcsak a kötelező előírásoknak tesz eleget, hanem ezeket kiegészíti saját családbarát intézkedéseivel.

Ezek 4 fő típusba sorolhatók:

- a) munkahelyi távollét családi okból,
- b) munkaidő-beosztás megváltoztatása családi okból,
- c) gyakorlati segítség a gyermek- és idősgondozásban,
- d) képzés és információk nyújtása.

A munkahelyi távollét lehet extra anyasági, apasági és szülői szabadság, karrier megszakítás, szabadság idős hozzátartozók gondozására, rendkívüli szabadság beteg gyermek ápolására, vagy váratlan családi esemény bekövetkezése miatt.

A munkaidő-beosztás megváltoztatására sor kerülhet úgy, hogy biztosítja a cég a teljes munkaidőről a részmunkaidőre való áttérés lehetőségét, az otthoni munkavégzést, vagy az egyén igényének megfelelő rugalmas munkaidőt.

4.1. Családbarát intézkedések az Ausztráliában Japánban és az USA-ban működő vállalatoknál

Az európai országokhoz képest a vizsgált államokban hagyományosan alacsony a közintézményi ellátottság és kevés a kötelező anyasági, apasági és szülői szabadság, már ha van egyáltalán. A munka és a családi élet összehangolásának felelőssége így a munkáltatóra hárul.

Vállalati felmérések (Adema, megjelenés alatt) azt mutatják, hogy ezek az intézkedések a közszektorban a gyakoribbak. Ennek az az oka, hogy itt nagy arányban dolgoznak nők és kisebb a piaci kényszer. Emellett a nagy magánvállalkozások is meglehetősen nagyvonalúak, különösen Japánban. Ha az ennek nyomán bekövetkező munkahelyi változásokra irányítjuk a figyelmünket, az eredmények csekélynek tűnnek, mert a kisebb cégek a formális helyett az informális megoldásokat részesítik előnyben.

A rugalmas munkaidő és az önkéntes részmunkaidő előfordulása elég gyakori az USA-ban és Ausztráliában. Bár a pontos összehasonlítás nehéz, úgy tűnik, hogy az önkéntes részmunkaidő nagyobb szerepet játszik Ausztráliában és Japánban is, mint az USA-ban, ahol ezt kevesebben veszik igénybe.

Csak néhány esetben fordul elő, hogy a cégek rendelkeznek munkahelyi óvodával vagy bölcsődével.

4.2. Családbarát intézkedések az Európai Unió vállalatainál

Az Európai Unióban két felmérést végeztek a vállalatok körében, amelyek többek között a kötelezőn túli kedvezményekről is szolgáltatnak információkat. Emellett az Európai Munkaerő-felmérésből is meríteni lehet adatokat a vizsgált témához. Ezek a 6. sz. táblázatban láthatók.

Ennek első négy oszlopa a 15 éven aluli gyerekekkel rendelkező női alkalmazottaknak azt az arányát mutatja, akik úgy nyilatkoztak a felmérés során, hogy vállalatuknál igénybe vehető a törvényest meghaladó gyermekgondozási szabadság vagy saját gyermekintézmény. Ha a három oszlop adatait összesítjük, a legmagasabb arányt Ausztria és Németország esetében kapjuk, melyeket 3 dél-európai állam követ. A skandináv országok, Írország és az Egyesült Királyság a sor alján helyezkednek el. Hollandia és Portugália abban tűnik ki, hogy cégeik nagy arányban kínálnak napközbeni gondozást a gyermekeknek, amellet, hogy a kötelezőt meghaladó gyermekgondozási szabadság tekintetében is jó eredményt mutatnak. A jó holland mutatók mögött a szülők, a vállalatok és a kormány közötti partnerség követésre méltó modellje áll, amelynek keretében a cégek helyeket vásárolnak magán gyermekintézményekben és ezeket csökkentett díjazás ellenében felajánlják dolgozóik gyerekeinek. (NAP, The Netherland)

A 6. sz. táblázat a rugalmas munkaidőről és az önkéntes részmunkaidőről is közöl adatokat. A rugalmas munkaidő tekintetében nincsenek nagy különbségek az európai államok között. Az önkéntes részmunkaidősök aránya a női foglalkoztatottakhoz viszonyítva a legmagasabb Hollandiában és az EK-ban: 30%, ill. annál több. Dél-Európára alacsony értékek jellemzők.

6. Családbarát intézkedések és rugalmas munkaidő-rendszerek a vállalatoknál
1995–1996

*Family-friendly measures and pliable systems of work time at the firms,
1995–1996*

Országok	A 15 éven aluli gyerekekkel rendelkező női alkalmazottak közül pozitívan nyilatkozók aránya, %				Rugalmas munkaidőben dolgozó alkalmazottak aránya	A dolgozó nők közül önkéntes részmunka-időben foglalkoztatottak aránya
	A munkáltató a kötelezőt meghaladó kedvezményt biztosít					
	beteg gyermek ápolására	szülési szabadságra	szülői szabadságra	gyermek nappali gondozására		
Észak-Amerika						
Kanada	23	17
USA (1997)	50 ^a	50 ^a	--	13–24	45	10
Ázsia						
Japán	8–15	10	..	1–10	19	37
Európa						
Dánia	38	40	38	7	25	18
Finnország	37	36	34	8	22	6
Svédország	6	7	7	1	32	20
Görögország	65	81	69	18	23	2
Olaszország	72	81	69	5	19	11
Portugália	48	49	43	22	19	5
Spanyolország	63	69	55	8	20	8
Írország	24	68	22	7	19	17
Egy.Királyság	41	61	28	10	32	30
Ausztria	74	85	87	19	22	21
Németország ^b	65	92	87	16	33	27
Hollandia	40	75	53	25	36	45
Belgium	62	65	43	14	26	21
Franciaország	47	58	51	12	26	15
Luxemburg	35	82	41	11	18	25
Óceánia						
Ausztrália	>58	>34	50	26

Észak-

Amerika

Kanada

USA (1997)

Ázsia

Japán

Európa

Dánia

Finnország

Svédország

Görögország

Olaszország

Portugália

Spanyolország

Írország

Egy.Királyság

Ausztria

Németország^b

Hollandia

Belgium

Franciaország

Luxemburg

Óceánia

Ausztrália

Forrás: Employment Outlook 2001, p. 149

a) Részleges információkon alapuló becslés.

b) Az első 5 oszlop adatai csak a nyugat-német tartományokra vonatkoznak.

Több országban a *kisgyermekes szülőknek alanyi joguk van arra, hogy részmunkaidőben dolgozzanak*. Svédországban a gyermek 12 éves koráig illeti meg a szülőket ez a jog, Finnországban pedig egészen addig, amíg a gyerek be nem fejezi az általános iskola első osztályának a felét. Ma már ez a munkavállalók nagyobb körére is kiterjed. Németországban például 2001. január elsején lépett hatályba az a törvény, amely először teremtett alanyi jogot a részmunkaidőre, s ez érvényes a vezető állású alkalmazottakra is.

Annak ellenére, hogy komoly reményeket fűznek az otthoni munkavégzés terjedéséhez, ez egyelőre ritkán fordul elő és trendje sem növekvő. 1992-ben – az Európai Munkaerő-felmérés adatai szerint – az EU tagállamaiban a foglalkoztatott nők és férfiak 4,5%-a dolgozott otthon, 1997-ben pedig a 4,4%-a.

Összegezve: a cégek ott nyújtanak jelentős arányban többlet kedvezményeket, ahol a törvényes lehetőségek szűkmarkúak. Az összefüggés nem feltétlenül áll fenn fordítva is.

5. A nemzetközi indikátorok összefoglaló értékelése

A 7. sz. táblázat összekapcsolja az állami és magánintézkedéseket a 30–34 éves nők foglalkoztatási rátájával azon 19 ország esetében, amelyekből ehhez kellően teljes körű információk állnak rendelkezésre.

7. A család/munkahely összehangolását segítő intézkedések és a rugalmas munkaidő-rendszerek elterjedtségének összevont értékelése^a
Summarizing evaluation of the spreading of measures aimed at harmonizing family and working place as well as pliable systems of working time

Ország	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Kanada	1,1	-1,2	-0,7	-0,8	-0,5	0,2	0,2	71,8	
USA	1,6	-0,1	-1,4	-1,6	-0,8	2,0	-0,5	1,2	72,0
Japán	-0,6	-2,1	-0,7	-0,6	-2,1	-0,9	0,3	-2,9	52,6
Dánia	2,1	1,0	1,3	-0,1	-0,4	-0,3	-0,1	2,9	78,8
Finnország	-0,1	-0,3	1,9	1,6	-0,6	-0,6	-1,2	-0,3	70,7
Svédország	1,3	0,4	2,3	0,0	-1,9	0,6	0,2	3,3	76,7
Görögország	-1,1	-1,4	-0,7	-0,9	1,1	-0,5	-1,6	-3,4	57,1
Olaszország	-1,0	1,2	0,2	-0,5	1,2	-0,9	-0,7	-1,9	52,6
Portugália	-0,7	0,1	0,8	0,9	-0,1	-0,9	-1,3	-2,2	75,7
Spanyolország	-1,0	0,6	0,0	1,6	0,6	-0,8	-1,0	-2,5	49,3
Írország	0,7	-0,9	-0,5	-0,9	-0,5	-0,9	-0,2	-1,1	69,1
Egy. Kír.	0,5	-0,7	-0,7	-0,9	-0,2	0,5	1,1	1,3	69,4
Ausztria	-1,1	-0,2	0,0	0,5	1,5	-0,6	0,3	-0,6	72,6
Németország	-0,8	0,3	-0,1	1,6	1,5	0,7	0,8	1,3	68,6
Hollandia	-1,0	1,3	0,0	-0,4	0,3	1,0	2,5	2,7	71,5
Belgium	0,3	1,3	-0,4	-0,4	0,4	-0,1	0,2	0,2	70,8
Franciaország	0,3	1,4	0,0	1,6	0,2	-0,2	-0,3	-0,1	65,6
Ausztrália	-0,5	-0,7	-1,4	-0,7	-0,1	2,6	1,3	1,9	64,2
Korreláció a 30-34 éves nők fogl. rátájával	0,59	0,20	0,36	-0,04	-0,18	0,26	0,25	0,68	

1. A három éven felüliek gyermekintézményi ellátottsága. 2. A 3 év és a kötelező iskoláskor közöttiek gyermekintézményi ellátottsága. 3. Anyasági segély-jogosultság (a segélyezési idő és a bérpótlási ráta szorzata). 4. Az anyasági és gyermekgondozási szabadság teljes időtartama. 5. A vállalatok által önként biztosított családi szabaddidő-kedvezmények átlagos hossza. 6. Rugalmas munkaidőben foglalkoztatottak aránya. 7. Önkéntes részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya. 8. Komplex index= az (1), (3), (6) és (7) indikátor összege, + az (5). indikátor fele. 9. A 30-34 éves nők foglalkoztatási rátája.

Az összes indikátor egy közös skála különböző fokain helyezkedik el. A zéró érték azt jelenti, hogy a vizsgált ország mutatója azonos a táblázatban szereplő országok átlagértékével.

Forrás: Employment Outlook 2001, p. 152

A táblázat alsó sora azt mutatja, hogy viszonylag szoros a korreláció a 3 éven aluli gyerekek intézményi ellátottsága és a 30–34 éves nők foglalkoztatási rátája között. Gyenge a kapcsolat, vagy nem is létezik az anyasági/gyermekgondozási szabadságok, ill. a munkaidő-rendszerek tekintetében. A kötelezőn túl engedélyezett munkahelyi távollétek pedig egyenesen negatív kapcsolatban állnak a 30–34 éves nők munkavállalásával.

A táblázat tartalmaz egy összefoglaló indexet is, amely a komplex mérőszáma a 3 éven aluliak gyermekintézményi ellátottságának, az anyasági szabadságnak, a rugalmas és önkéntes részmunkaidő elterjedtségének, továbbá a munkáltatók által nyújtott, kötelezőn túli családi kedvezményeknek. (Az utóbbit a számításnál csak 50%-ban vették figyelembe, tekintettel arra, hogy ezek kevésbé elterjedtek, mint a kötelező érvényű intézkedések.) A többi mutató elhagyását nemcsak a gyenge kapcsolat indokolta, hanem az is, hogy pl. a 3 éven felüliek intézményi ellátottsági aránya figyelmen kívül hagyta az oktatási rendszer keretében történő felkészítést, továbbá nem ismert, hogy az anyasági és gyermekgondozási szabadság teljes időtartamából a jogosultak mekkora hányadot vesznek igénybe.

Az ily módon kiszámított közös index viszonylag erős, közel 70%-os kapcsolatot jelez a foglalkoztatási rátával. Ez arra utal, hogy fontosak a családi élet és a munkavállalás összehangolását segítő intézkedések. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ezek „csokorba szedve” hatásosabbak, mint egyedileg. Az észak-amerikai, valamint a skandináv országokat egyaránt magas indexek jellemzik. A mutatók Japánban és Dél-Európában a legalacsonyabbak. A különböző index-értékkel rendelkező országok eltérő stratégiát követnek a családi élet és a munkahelyi kötelezettsége összehangolása tekintetében. Hollandiában pl. hasonló nagyságot jelez a mutató, mint Dániában, holott az előbbiben sokkal elterjedtebb a rugalmas és részmunkaidő, de jóval alacsonyabb a gyermekintézményi ellátottság és rövidebb az anyasági szabadság, mint az utóbbiban.

6. Következtetések

Ez a nemzetközi összehasonlító tanulmány a munka/család egyensúlyát abból a szempontból vizsgálta, hogy az mennyiben befolyásolja a szülők, különösen az anyák munkaerő-piaci részvételét, hangsúlyozva ennek fontosságát a születésszám pozitív befolyásolása szempontjából is. Számos fontos összefüggés tárult fel.

1. *Azokban az országokban, ahol a munka/család összhangját segítő nemzeti politikák jól fejlett rendszere jött létre, a 30-as éveikben járó nők (akiknek a foglalkoztatását leginkább befolyásolja a szülés és a gyermekgondozás) az átlagnál nagyobb arányban dolgoznak. A kisgyer-*

mekek intézményes gondozásának és a fizetett szülési szabadságnak ebből a szempontból egyaránt nagy jelentősége van. Az ok-okozati összefüggés azonban nem egyértelmű. Lehet, hogy azokban az országokban, amelyekben a nők nagyobb arányban végeznek fizetett munkát, ugyanők jobban ki tudják kényszeríteni a munkavállalás és a családi élet összehangolását segítő intézkedéseket. Valószínűtlen azonban, hogy a kapcsolat kizárólag ebbe az egy irányba mutasson. Történelmi perspektívából nézve sok, magas női foglalkoztatással jellemezhető ország – különösen a skandináv államok – úttörő szerepet játszott olyan intézkedések bevezetésében, amelyek a munka/család egyensúlyának megőrzését szolgálták, s egyben a nők nagyobb munkaerő-piaci részvételét ösztönözték. Ez hasonló kedvezmények biztosítására hívja fel azokat az országokat a figyelmét, amelyekben ezek a támogatási formák alulfejlettek, és a nők foglalkoztatottsága is alacsony.

2. A második megállapítás a foglalkoztatási és szülési ráták történelmi és jelen viszonyára vonatkozik. Az idő távlatából a foglalkoztatás és a gyermeknevelés egymást helyettesítő elfoglaltságnak tűnik. A legtöbb fejlett piacgazdaságban egymást követő női korosztályok, elérvén a munkavállalási és szülési kort, egyre magasabb foglalkoztatási és alacsonyabb szülési rátákat produkáltak. Sőt, a közelmúlt kohorszait az jellemezte, hogy minél jobban nőtt a foglalkoztatottságuk, annál jobban csökkent a szülési rátájuk. Jelenleg azonban sok OECD tagállamban, különösen az USA-ban és a skandináv országokban megfordult a trend. Az ő példájuk azt mutatja, hogy a magas női foglalkoztatási ráták nem összeegyeztethetetlenek a magas szülési arányszámokkal. Paradox módon *manapság OECD-szerte pozitív korreláció áll fenn a női foglalkoztatási ráták és a szülési arányszámok között.*
3. *A vállalatok nagymértékben hozzájárulhatnak a munka/család egyensúlyának megteremtéséhez.* Számos tanulmány bizonyítja a rugalmasság megfelelő formáinak fontosságát mind a családi okból történő rendkívüli távollét, mind a rugalmas munkaidő-beosztás, mind pedig a részmunkaidő tekintetében. A tanulmányok rávilágítanak arra, hogy azokban az országokban, amelyekben a törvényes kedvezmények nagyvonalúak, a vállalatok szinte kizárólag ezek alkalmazására szorítkoznak és keveset tesznek hozzá ehhez saját maguk. Ugyanakkor ott, ahol országos szinten hagyományosan szűkös kedvezményeket rögzítenek a törvények, kevés jele van annak, hogy a vállalatok e hiányt pótolni akarnák. Kutatások arra utalnak, hogy néhány esetben a cégek hasznot húzhatnak abból, ha több figyelmet fordítanak dolgozóik munkájának és családi életének összehangolására, különösen a stressz oldása, a morál javulása, a női alkalmazottak vállalati kötődésének erősítése területén. Mások viszont azt sugallják, hogy a vállalatok képtelenek profitálni a potenciális

haszonból. A kormányoknak ezért szerepet kellene vállalniuk olyan kutatások szponzorálásában, amelyek azt vizsgálják, hogy mely kedvezmények látszanak megtérülni, továbbá szakmai segítséget nyújthatnának annak megismertetéséhez, hogy milyen formában kell sikerrel kecsesítő módon bevezetni család-barát intézkedéseket.

4. Az elemzés számos, több országot érintő jelenségre is rávilágított. Ezek egyike az *anyák foglalkoztatásának polarizációja*. A közép- és felsőfokú végzettségű anyák esetében a lemaradás az apáktól évente átlagban 1%-kal csökken. Az alacsony képzettségű nők esetében ugyanakkor az olló nem zárul. Ennek egyik oka lehet, hogy a munkavállalásból származó haszon az ő esetükben nem elég vonzó. Munkaerő-piaci távollétük egyben azt is jelenti, hogy válás esetén nem tudnak gondoskodni magukról, továbbá veszélyeztetetteivé válnak a szociális kirekesztődésnek. Politikai akciókra van szükség munkaerő-piaci kötődésük fenntartásához, lehetőleg részmunkaidős formában, megfelelő képzési lehetőséggel párosítva.
5. *A részmunkaidő sok kisgyermekes anya preferált foglalkoztatási formája számos fejlett piacgazdaságban. Emellett ugyan jóval kisebb, de mostanában növekvő arányban igénylik ezt az apák is.* A részmunkaidő általában kisebb jövedelmet és karrierlehetőséget biztosít a teljes munkaidős munkaviszonynál, és a legtöbb országban nem problémamentes a visszatérés a részidőről a teljes munkaidőre sem. Svédország azonban jó példát szolgáltat az utóbbira, mert lehetővé teszi az anyák számára, hogy *átmenetileg* részmunkaidőben dolgozzanak, amíg kicsi a gyermekük. A közelmúltban más országokban (Németország, Hollandia) is követték ezt a megoldást.
6. *A háztartási munkák és a gyermeknevelési teendők ellátása területén fennálló egyenlőtlenség a férfiak és nők között szinte valamennyi fejlett piacgazdaságban fennmaradt.* A nők továbbra is sokkal nagyobb terhet visznek a vállukon, mint a férfiak és ez kétségtelenül az egyik oka a fizetett munkában való alacsonyabb részvételüknek és kisebb keretüknek. Vannak ugyan pozitív elmozdulások a két-szülős családoknál, ezt azonban többé-kevésbé semlegesíti az a körülmény, hogy az egyszülős családok zömében nő a családfő. Az apasági szabadság, továbbá olyan gyermekgondozási szabadság bevezetése, amelynek egy bizonyos hányadát csak az apa veheti igénybe, járt ugyan némi sikerrel, de alaposan meg kell vizsgálni, melyik megoldás ígér az eddiginél nagyobb eredményt. További intézkedést igényel a *munkáltatók attitűdjének a megváltoztatása* is, mert sok apa hivatkozott úgy vállalatára, mint amely korlátozza intenzívebb bekapcsolódását a családi életbe.

Összegezve: *az eredmények azt mutatják, hogy a munka/család egyensúlyának a megteremtése pozitív hatást gyakorolhat a nők foglalkoztatására.* A kulcs

ehhez a nagyobb rugalmasság biztosítása a munkavégzésben, mégpedig úgy, hogy ezáltal lehetővé váljék a nők nagyobb arányú és teljes értékű részvétele a fizetett munka világában. Ez az egyik út lehet a nemek kiegyensúlyozottabb munkaerő-piaci jelenléte felé. Adottságnak véve, hogy a nők továbbra is több időt kívánnak fordítani a háztartásra és a gyermeknevelésre, mégpedig olyan időszakban, amely a karrierépítés szempontjából is kiemelt jelentőséggel bír, elengedhetetlen az elmozdulás a nagyobb rugalmasság felé az életpálya egészét tekintve, lazítva a korrelációt az életkor és az előmenetel ütemezése között, továbbá a foglalkoztatási modellek széles körét kínálva férfiaknak és nőknek egyaránt.

Biztató, hogy a munkahelyi kötelezettségek és a családi élet összehangolását segítő kormányzati intézkedések, valamint a szülői felelősséget leginkább hordozó női korosztályok foglalkoztatottsága között meglehetősen erős, 70%-os korreláció áll fenn a vizsgált országokban. Ez arra utal, hogy van esély a nők foglalkoztatásának és a születési rátáknak az együttes javítására, de csak akkor, ha ezért a kormány, a szociális partnerek és az egyes állampolgárok közösen vállalnak felelősséget. A nemzetközi tapasztalatok arra is felhívják a figyelmet, hogy a kedvezmények csak csokorba szedve hatásosak, vagy legalább is így nagyobb eredményt ígérnek, mint az egyedi intézkedések.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adema, W. (megjelenés alatt): Family-friendly policies: The reconciliation of work and family life, Labour Market and Social Policy Occasional Papers, OECD, Paris
- Atkinson, J., 2000.: Employment options and labour market participation, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin
- Bundesrepublik Deutschland, 2001.: Nationaler Aktionsplan zur Bekämpfung von Armut und sozialer Ausgrenzung (NAPincl) 2001-2003, Berlin
- Commission of the European Communities, 2001.: Draft Employment Report 2001, Brussels
- European Commission, 1998.: Men within Family and Work, European Network on Family and Work, No. 2/98.
- European Communities, 2001.: Employment in Europe 2001, Recent Trends and Prospects, Brussels
- OECD, 2001.: Employment Outlook, Paris
- Republik of Austria, 2000.: Implementation Report 2000 on the National Action Plan for Employment, May 2000, Wien
- Sweden's Action Plan for Employment, Stockholm, May 2001. 10. 24.

The Dutch Government, 2000.: The Dutch National Action Plan for Employment, The Hague, May 2000.

Tárgyszavak:

Foglalkoztatottság
Adópolitika
Gyermekintézmény

COUNTER BALANCING PAID WORK AND FAMILY LIFE

KÖZLEMÉNYEK

ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI

Az NKI Társadalmi és Demográfiai Panelfelvételének (TDPA) kutatási koncepciója és kérdőívének vázlatos ismertetése

SPÉDER ZSOLT

Ismertetésünk célja, hogy bemutassa az *Életünk fordulópontjai* című kutatás főbb jellegzetességeit, hogy vázolja az alapvető kutatási kérdéseket, a kutatási programban használni kívánt főbb módszerek tulajdonságait¹. A módszerek rövid áttekintését követően az az elsődleges célunk, hogy bemutassuk, mely kutatási kérdések során, milyen módszerek kecségetnek érdekesebb válaszokkal. Elképzeléseink szerint e bevezető egyben útmutatóul is szolgál a kérdőívben való eligazodásban. Ismertetőnknek tehát inkább *gyakorlati* a haszna, hiszen elsősorban az érdeklődő kutatók, a későbbi adatfelhasználók, az adatfelvételben együttműködő szakemberek részére kíván segítséget adni a kérdőívben való, illetve a változók közötti eligazodáshoz. Mivel kiadványunk gyakorlati célt szolgál, semmiképpen nem lehetett célunk a kutatási kérdésekhez tartozó szakirodalom áttekintése. A kiadványban szereplő válogatott szakirodalom áttekintést nyújt a kutatási tematika kidolgozásához felhasznált legfontosabb írásokról.

A kutatás alapkérdése

A népesség demográfiai magatartásában az elmúlt évtizedben, Magyarországon radikális változások mentek végbe. A házasságkötés helyett egyre többen élnek élettársi kapcsolatban; radikálisan csökkent a születések száma; a születéseken belül erőteljesen megnőtt a házasságon kívüli születések aránya; nőtt az anyák első gyermekvállalás kori életkora; továbbra is magas szinten áll a válások számaránya; erőteljesen megnőtt a nyugdíjasok létszáma – hogy csak néhányat említsünk a legjelentősebb változások közül. E folyamatok nemzetközi összehasonlításban sem egyedülállóak. 1990 után a volt szocialista országokban hasonló irányú radikális változások mentek végbe, noha némileg eltérő ütemben. A nyugat-európai országok többségében pedig már jóval a 90-as évek előtt elkezdődtek a magatartásváltozások, és a fenti folyamatok leírására *van de Kaa és Lesthage* a „második demográfiai átmenet” terminust alakították ki.

Kutatási koncepciónk itteni bemutatása nem tekinti céljának a vonatkozó elméletek és hipotézisek elemző bemutatását. Megkerülhetetlen azonban, hogy itt nagyvonalakban és leegyszerűsítve, a későbbiekben pedig, az egyes kutatási kérdések részletezésénél ne jelezzük a főbb megközelítéseket. Mint ismeretes a családfómálódás (nyugat- és) kelet-európai

¹ A kutatás programjának kialakításában, a kutatási kérdések tisztázásában részt vett *Dobossy Imre, Gödri Irén, Hablicsek László, Kamarás Ferenc, Kapitány Balázs, S. Molnár Edit, Pongrácz Tiborné és Virágh Eszter*. A kutatási kérdések és a kérdőív további változatainak megvitatásában hazai és külföldi szakemberek is részt vettek, akik javaslataiért köszönettel tartozunk. Az alábbi tanulmányért a szerző természetesen egy személyben vállalja a felelősséget.

társadalmakban végbemenő radikális átalakulásának magyarázatára a megközelítések három nagyobb iskoláját különböztethetjük meg:

1. A *második demográfiai átmenet* képviselői a kulturális rendszer átalakulásában, az individualizálódás felerősödésében, a családokat és nemi szerepeket érintő értékek átalakulásában látják a radikális átalakulás legfőbb okát. (*Lesthage*) Nem hagyják figyelmen kívül a környezeti feltételek; így a munkapiac és szociálpolitika átformálódását sem, ám a hangsúly mégis a kulturális rendszer, az egyéni cselekvések motivációs viszonyainak átalakulására helyeződik.
2. A magyarázatok másik nagy csoportja – általában a *gazdasági megközelítések*nek nevezik őket – a környezeti feltételek megváltozásán, azon belül is főképpen a gazdasági szerkezet (munkapiac, lakáspiac), illetve a nagy ellátórendszerek (oktatás) átszerveződésére helyezik a hangsúlyt. A kelet-európai viszonyokat illetően ide kapcsolódik a *Macuráék* által kidolgozott *krízis hipotézis*. E közelítés szerint a transzformáció a mindennapok viszonyainak olyan erőteljes átalakulásával és azon belül az anyagi viszonyoknak radikális romlásával járt, hogy az érintett országok lakossága a még nagyobb romlás elkerülése érdekében elhalasztotta a(z újabb) gyermekvállalást, illetve lemondott a gyermekvállalásról.
3. A volt-szocialista társadalmak viszonyaira kidolgozott harmadik irányzat egy újabb szempontot hangsúlyoz (*Philipov*, 2001). Elfogadja, hogy mind az egyéni értékviszontozások, mind pedig a gazdasági szerkezetváltozások szerepet játszanak a családformálódás jellegetességeinek megváltozásában, ám központi jelentőséget tulajdonítanak a *társadalom integráltságának*. Nagyon leegyszerűsítve: a társadalomban elterjedt anómia, az egyéni életutak nem-tervezhetősége döntő szerepet játszik abban, hogy az egyének hosszú távra nem kötelezik el magukat. Azaz nem kötnek tartós párkapcsolatot, nem vállalnak gyermeket.

Mint látható, az egyes magyarázó közelítéseket itt csak jelezni tudtuk. A kutatási koncepció kidolgozása és operacionalizálása során éppen az volt a célunk, hogy adatfelvételünkben elégséges információkkal rendelkezünk a fenti elképzelések teszteléséhez, a hatótényezők súlyának méréséhez, a magyarázó sémák esetleges kiegészítéséhez. A rendelkezésre álló *népmozgalmi adatok* pontosan dokumentálják a változások természetét, a makroszintű strukturális változások jellemző irányait. A 2001-ben felvett *népszámlálási adatok* pedig lehetővé teszik majd a kohorsz-specifikus magatartásváltozások részletes feltérképezését. Ugyanakkor csak korlátozottan teszik lehetővé az ok-okozati összefüggések feltárását, a demográfiai magatartásváltozásra kialakított elméletek ellenőrzését, azaz a feltételezett ok-okozati összefüggések tesztelését. A Demográfiai Panelfelvétel kutatási koncepciója szerint végrehajtott adatfelvétel révén tehát egy olyan adatbázis jön létre, amely lehetőséget teremt a jelzett demográfiai folyamatok mögött meghúzódó individuális, csoportszintű (kohorsz-specifikus, réteghez-, településhez kötött) és makroszintű tényezők megragadására, egymásra hatásának feltérképezésére. Továbbá részletes képet kapunk majd a demográfiai folyamatok hatásairól és jóléti következményeiről. Összefoglalóan: tesztelhetjük és módosíthatjuk a demográfiai folyamatokról kialakított elméleteket és elképzeléseket.

Kutatási kérdéseink, amelyekről a koncepciónk későbbi fejezetében részletesebben is szó lesz, az alábbi problémakörök köré csoportosíthatók:

- élettársi kapcsolat és/vagy házasság
- a válás (szétköltözés) körülményei és következményei
- az újraházasodás körülményei és következményei
- a gyermekvállalás körülményei és következményei (45 év alattiak)
- felkészülés a nyugdíjas korra (45 év feletti aktívak)
- a nyugdíjasok életkörülményei (45 év feletti nyugdíjasok)

- a „leválás” folyamata a kibocsátó családról
- generációs kapcsolatok és egyenlegek.

Kutatásunk középpontjában tehát a családalapítás és felbomlás körülményei és következményei állnak. Mielőtt kutatási kérdéseinket részleteznénk, szükségesnek látszik a kutatás alapvető közelítéseinek (perspektíváinak és módszereinek) rövid bemutatása.

A kutatás módszerei: a követéses vizsgálatok előnyei.

A társadalmi és demográfiai változások mérése és nyomon követése többféle módszerrel is lehetséges. Jelen kutatási programunkban mi háromféle módszer előnyeit kívántuk ötvözni (vö. I. ábra). Az individuális szintű magatartásváltozások mérésében, az időben bekövetkező eredmények okainak és következményeinek feltárásában különösen előnyös a követéses, többszörös kikérdezéses *panel-módszer*. Ennek alkalmazása ugyanis lehetővé teszi, hogy a demográfiai események (párválasztás, házasság, gyermekvállalás, válás és újrَاهázasodás, leválás a szülői házról) előtti és utáni időszakról is rendelkezünk objektív és szubjektív változókkal. Az *Életünk fordulópontjai* kutatás is ezt a módszert tüntette ki, hiszen a demográfiai magatartásváltozások magyarázatára kialakított elméletek és elképzelések ezen megközelítés segítségével tesztelhetők a legátfogóbban.² Ugyanakkor fontosnak tartottuk, hogy lehetővé tegyünk más módszerek alkalmazhatóságát is. Itt elsősorban az *élettörténeti* módszerre és az *idősoros* elemzés lehetőségeire utalunk. A fenti három módszer ötvözésének konkrét formája minden egyes kutatási kérdés esetében a hipotézisek megvitatása, és annak mérlegelése révén történt, hogy melyik közelítés ad nagyobb esélyt a felvetett kérdés tisztázásához, részletes körüljárásához.

Vizsgáljuk meg az előbb említett módszereket picit közelebbről! Először a panel-módszer és az élettörténeti módszer néhány jellemzőjét emeljük ki és hasonlítjuk össze. Ha az emberek életük eseményeire – és itt nem csak a házasságkötések időpontjára, e kitüntetett esemény idején tulajdonukban lévő vagyontárgyaikra, de korábbi jövedelmeikre, elégedettségeikre, gondoljakra, értékeikre is gondolunk – pontosan emlékeznének, akkor az egy meghatározott időpontban felvett élettörténet pontosan és jól helyettesíthetné a követéses panel-módszert, és nem lenne szükség az érintettek többszöri megkérdezésére.

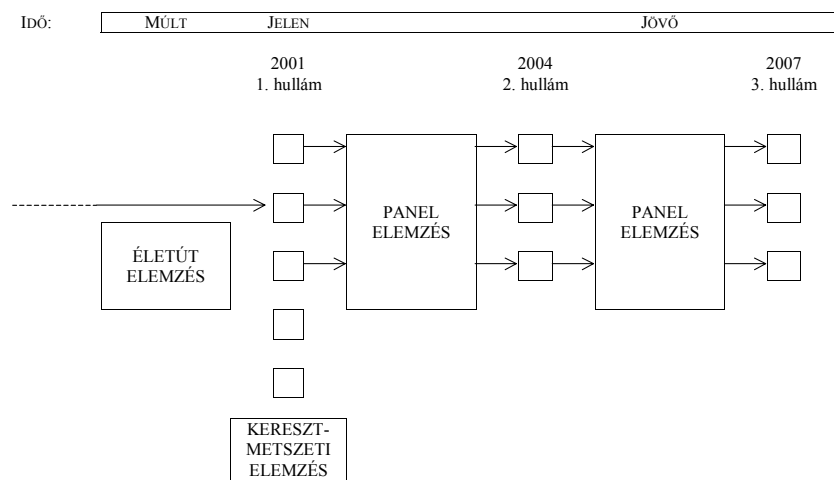
Tudjuk, hogy az érintettek viszonylag jól emlékeznek az olyan eseményekre, amelyek pontosan köthetők dátumokhoz, életkorhoz (születés, házasságkötés, válás, munkahelyváltás, lakóhelyváltás). Ugyanakkor az is ismeretes számunkra, hogy a kérdezettek nehezen emlékeznek vissza korábbi jövedelmi helyzetükre, és egyáltalán nem tudunk retrospektív adatokat gyűjteni az emberi magatartást egy korábbi időpontban jellemző szubjektív elemeiről: így az értékekről, a tervekről, a motívumokról, az elégedettségről.³

A demográfiai magatartás megváltozására kialakított legelfogadottabb elképzelések ugyanakkor éppen ezeknek a tényezőknél tulajdonítanak központi jelentőséget. Gondoljunk a „második demográfiai átmenet” hipotézisére, amely az értékváltozásokat helyezi a közép-pontba, vagy a társadalom dezintegráltságának az elképzelésére. Ez az alapvető indoka, hogy a tudományos hipotézisek tesztelhetőségét elsősorban a követéses vizsgálat lehetőségei mentén gondoltuk végig.

² A panel-módszer használhatóságát a demográfiai folyamatok elemzésében hosszan taglalja *Lesthage, Moors*, 2000. cikke.

³ Pontosabban: a szubjektív tudatállapotokról csak olyan információkat gyűjthetünk, hogy ma mit gondolunk arról, hogy régen mit éreztünk, gondoltunk valamilyen eseménnyel kapcsolatban. Ekkor viszont mindig a mai perspektíva, a „jelenbeli racionalizálások” döntenek.

Alábbi leegyszerűsített ábránk tehát a vizsgálatban kitüntetett panel-módszer segítségével ábrázolja a demográfiai események lehetséges magyarázó sémáját. Célunk a demográfiai események (házasság, válás, gyermekvállalás) megértése. E demográfiai események leegyszerűsítve a *jelenbeli* (1. hullám időpontja) objektív körülmények (anyagi helyzet, lakáshelyzet), beállítódások (azonosság-tudat, értékek, tervek) a partnerkapcsolatok milyenségének (minőség), továbbá a *szinkron* módon végbemenő társadalmi-gazdasági státuszváltások (munkapiaci helyzetváltás, iskolázottság, lakásváltozás) eredményeként értelmezhetők.

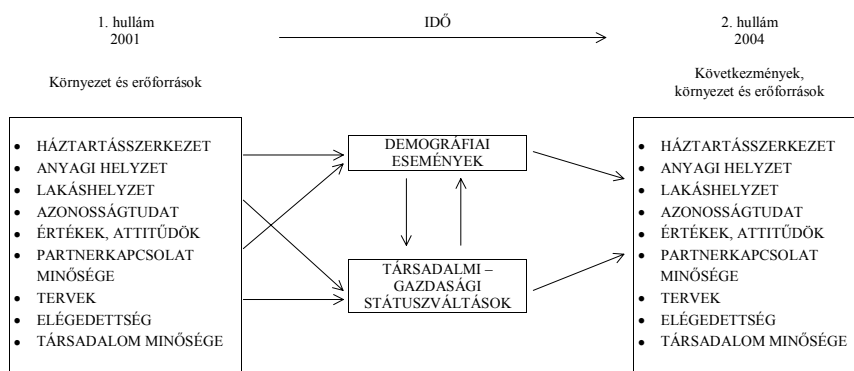

I. A felvétel elemzési eszköztára
Analysis measures of the panel

E logika figyelembe veszi a demográfiai változások magyarázatára kialakított elképzelések alapvető elemeit. Azt, hogy az egyének előtt különböző opciók állnak, hogy egyre inkább csökken a cselekvések kötöttsége, hogy a demográfiai események egyre inkább individuális döntések következményei, hogy ugyanakkor a rendelkezésre álló opciókat a társadalmi szerkezet strukturálja. *Lesthage* és *Moors* az értékek szerepét kiemelve azt állítja, hogy az értékek kiválasztják (szelektálják) a demográfiai magatartásokat. A II. ábránk a demográfiai eseményeket társadalmi kontextusba helyezi. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a demográfiai események és folyamatok hatással járnak a már említett szinkron társadalmi-gazdasági státuszváltásokra (kilépés a munkapiacról, elszegényedés, lakásváltozás) és előre kiszámítható és váratlan következményekkel (szegénység, boldogság, elégedettség) járnak. A kutatás a demográfiai státuszváltások jóléti következményeit is vizsgálni kívánja. Visszatérve a már említett *Lesthage*-i gondolathoz: a demográfiai változások következtében az értékrendszer is idomul, átalakul (adaptálódik). A fenti megfontolásokat és elemzési logikát a későbbiekben a kutatást vezető kérdések vázolója során újra felidézzük és taglalni fogjuk. Itt most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy fenti elemzéseinket csak a második hullám – illetve későbbi hullámok – lekérdezése után tudjuk elvégezni. Az adatfelvétel első hullámát követően csak a szokásos keresztmetszeti, illetve élettörténeti módszer szempontjából kidolgozott kérdések és változók elemzésére kerülhet sor.

A hagyományos *keresztmetszeti elemzések*re, többféle kérdéstípust is kidolgoztunk (vö. I. ábra). Egyrészt az intézet korábbi kutatásaiból átvettünk néhány olyan kérdéstípust, ame-

lyek idősoros elemzéseket tesznek lehetővé. Másrészt elemezhetjük a lakosság demográfiai értékeinek, családszerkezetének társadalmi tagolódásbeli kötődését. (Ekkor a panelkutatás számára kidolgozott változókat keresztmetszeti jelzőszámként értelmezzük.) Harmadrészt feltettünk nem egy olyan kérdést is, amelyekben a kérdeztettek adnak választ, hogy miért döntöttek egy demográfiai magatartás mellett (pl. miért nem akarnak több gyermeket). Ekkor értelmezhetjük és elemezhetjük a kérdeztettek által racionalizált okokat. Végül vannak olyan kérdéskörök – pl. a középkorúak „szendvicsgeneráció” hipotézise –, amelyek elsősorban keresztmetszeti elemzések tárgyai lehetnek, ám panel-szerűen is értelmezhetők.

II. A demográfiai események panelmódszerrel történő elemzésének leegyszerűsített sémája

Simplified pattern of analysis in panel method of demographic events

Úgyszintén már az adatfelvétel első hulláma után elemezhetők az *élettörténeti* adatok. A felvétel adottságai nem tették lehetővé, hogy az egyéni élettörténeteket minden lényeges dimenzióban végigkövessük. A teljesség ui. azt jelentette volna, hogy minden egyes kérdeztetről részletes párkapcsolat és a gyermekvállalás-történettel, lakástörténettel, aktivitás- és munkahelytörténettel és iskolatörténettel rendelkezünk. A kérdéses időkorlátai, és az a tény, hogy a panel-módszert tartottuk a legalkalmasabbnak a demográfiai magatartás-változás kutatásához, nem tette lehetővé az élettörténetek teljes körű lekérdésését. Ugyanakkor egy olyan korlátozott élettörténeti modult alakítottunk ki, amely sokféle demográfiai jellemző vizsgálatát teszi majd lehetővé. E modul a következő két tematikus részből áll:

1. Teljes és részletes felvételt végzünk minden érintett párkapcsolatáról és gyermekvállalásának történetéről. Ezen belül a párkapcsolatok kezdetéről és végéről, típusáról, a saját-, mostoha- és örökbefogadott gyermekekről, azok együttéléséről a kérdeztett háztartásában.
2. Felveszünk minden szükséges információt a szülői családról való leválás jellegzetességeiről és ütemezéséről. Ezek: iskola befejezése, első munkahely, első elköltözés, első önálló lakás, első partnerkapcsolat, első gyermek születése.

Már itt jelezzük, hogy a második hullámban, amikor a párkapcsolatok alakulását és gyermekvállalás-történetet csak 2001-től kell továbbvinni, tervezzük a teljes gazdasági akti-

vitás és munkahelytörténet lekérdezését. Nyilvánvaló, hogy a panel jellegű kérdéssel a 2001 és 2004 közötti időszakban az élettörténeteket a maguk teljességében követni tudjuk.

JELEN 2001 1. hullám	VÁRHATÓ ESEMÉNYEK/ FOLYAMATOK	JÖVŐ 2004 2. hullám
HÁZTARTÁS- SZERKEZET	DEMOGRÁFIAI ESEMÉNYEK <ul style="list-style-type: none"> • partnerkapcsolat megkötése/szétválás • házasság/válás • gyermekvállalás • felnőtt gyermek kirepülése • összeköltözés • özvegyülés 	HÁZTARTÁS- SZERKEZET
<i>Anyagi helyzet</i> – lakáshelyzet – depriváltság – jövedelem – transzferek	SZOCIO-ÖKONOMIAI ESEMÉNYEK <ul style="list-style-type: none"> • lakásváltoztatás/bővítés • gazdagodás/szegényedés 	
<i>Iskola/munkapiac</i> – képzettség – aktivitás – státusz	<ul style="list-style-type: none"> • Munkanélküliség • GYED/GYES • Vállalkozás alapítás • Mobilitás 	
<i>Értékek, attitűdök</i> – nemi szerepelvárások – általános (Inglehard) – aggodalom <i>Partnerkapcsolat minősége</i> <i>Elégedettség</i> <i>Tervek/célok</i> – párkapcsolat – gyermekvállalás <i>Azonosság tudat</i> – vallásosság – etnicitás <i>Társadalmi együttélés minőségének érzékelése</i> – bizalom – anomia – magányosság	SZELEKCIÓ/ADAPTÁCIÓ	

*III. A demográfiai magatartás panel-módszerrel történő elemzésének
leglényegesebb dimenziói és változói
Most important dimensions and variables of analysing demographic behaviour
by panel method*

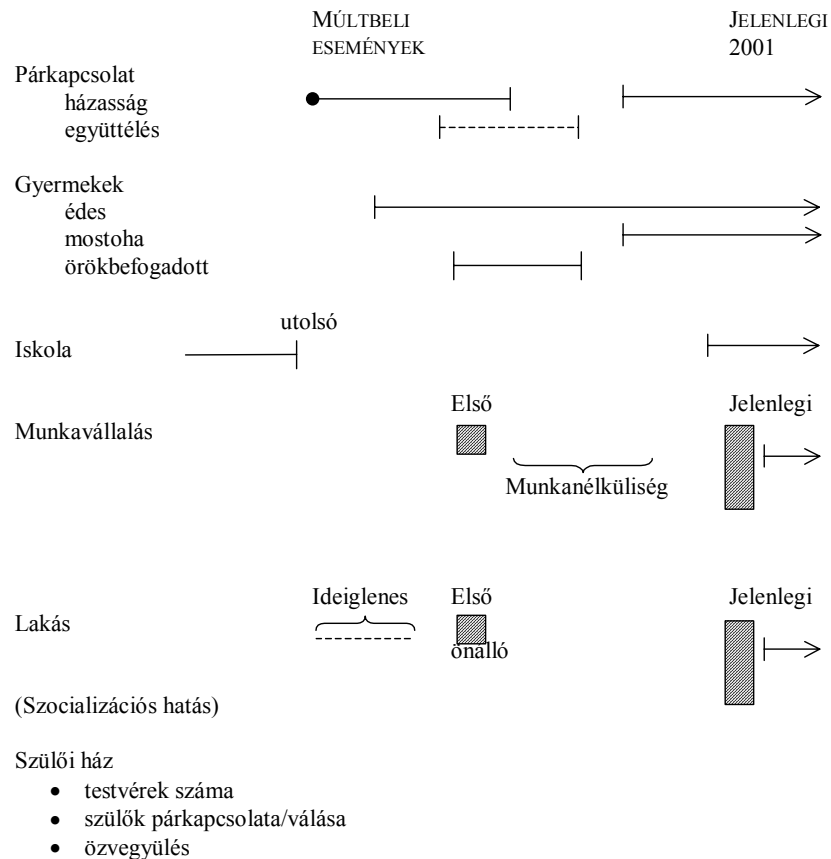
A kérdőív tartalmát meghatározó kutatás kérdései

Ahogy már jeleztük, kutatásunk célja, hogy részletes képet adjunk a családformálódás magyarországi jellegzetességeiről, teszteljük a demográfiai változások értelmezéséhez kialakított elméleteket és megközelítéseket, végül magyarázatokat alakítsunk ki az elmúlt tíz évben végbement demográfiai változásokról. E cél eléréséhez áttekintettük a nemzetközi és hazai szakirodalmat. Mivel a demográfiai változások is több részfolyamatból állnak össze, így előnyösnek tűnt, hogy a kutatáson belül altémákat alakítsunk ki, és minden egyes altémát tekintve külön vizsgáljuk meg, hogy az egyes kérdések mely módszertani apparátussal vizsgálhatók leginkább. A következőkben a kutatás ezen altémáit mutatjuk be nagyon röviden. Nem lehet célunk az adott témához tartozó szakirodalom még oly rövid bemutatása sem, hiszen egy-egy témának külön tanulmányt kellene szentelni. Itteni célunk az egyes problémákban felmerült kérdések vázolása, illetve annak jelzése, hogy a problémák vizsgálatához az általunk alkalmazott három módszer – panelkutatás, élettörténeti módszer, hagyományos keresztmetszeti elemzés – melyik használható leginkább. Pontosabban: az egyes, a kutatásban használt módszerekkel milyen kérdésekre kaphatunk választ.

Együttélés és/vagy házasságkötés

Kutatásunk egyik alapkérdése, hogy az együttélés illetve a házasság mennyiben jelentenek *alternatív* életformát, illetve mennyiben tekinthetők az egyén életében *egymást követő* együttélési mintának. Vajon a párkapcsolatok alakulását illetően a magyarországi gyakorlat a skandináv típust követi-e (az élettársi kapcsolat a házasság alternatívája) vagy a német mintát, amikor is az élettársi kapcsolatok többsége, különösen gyermekszületés esetén házassággá válik.

E problémakört a párkapcsolatokra vonatkozó „élettörténeti modullal” vizsgálva egyértelműen kiderül az egymásutánosság léte vagy nem léte. Az adatokat korcsoportokra és rétegekre bontva képünk lesz arról, hogy mely rétegekben és melyik történeti időben indult el az élettársi kapcsolatok terjedése. A jelenbeli (2001) élettársi és házastársi kapcsolatokat összehasonlítva képet kapunk azok rétegekötöttségéről, az egyéni preferenciákról, és hogy mennyiben tér el a két kapcsolattípusba tartozók együttélésének minősége.

*IV. Az élettörténeti módszer a Demográfiai Panel kutatásban
Life-history method in the Demographic Panel research*

A panel modul segítségével pedig lehetővé válik annak vizsgálata, hogy milyen objektív körülmények és szubjektív diszpozíciók kedveznek a különböző partnerkapcsolatok létrejöttének, az egyik típusú kapcsolatból a másikba való átmenetnek.

A válás (szétköltözés) körülményei és következményei

A megkötött házasságok instabilitásáról, a válásokról, a demográfiai események közül talán a legkevésbé tudjuk. Ismerjük ugyan a válási arányszámokat, és a mindennapi tapasztalatokból sejtjük, hogy a válásoknak milyen negatív következményei vannak (elszegényedés, egyszülős családok, sérült szocializáltságú gyermekek, hajléktalanok), de nincsenek objektív és szisztematikus ismereteink az okokról és következményekről. A válás okait

például onnan ismerjük, hogy az elváltak milyen okokat adnak meg a bíróságon, továbbá a válási esemény után hogyan „racionalizálják” a korábbi párkapcsolatokat.

E problémakör vizsgálatához a panel módszer különösen előnyös lehetőségeket nyújt. Ismerni fogjuk a válásokat, szétköltözéseket megelőző objektív körülményeket (lakáshelyzet, anyagi helyzet, munkapiaci helyzet), a párkapcsolat minőségét (elvárások és azok teljesülése, viták, elégedettség). Ezzel lehetővé válik annak vizsgálata, milyen előfeltételek, feszültségek valószínűsítik a párkapcsolatok törekenységét. Más oldalról milyen körülmények és beállítódások a zálogai a sikeres párkapcsolatnak. A következményeket illetően pedig arra kapunk választ, hogy az elváltaknak és a szétköltözőknek milyen nehézségekkel kell megküzdeniük. A fenti kérdések természetesen differenciálisan, a társadalmi tagoltság kontextusában is vizsgálhatók.

Az élettörténeti módszer segítségével – hiszen teljes partnerkapcsolati történettel rendelkezünk – a válások kohorsz-specifikus jellegzetességeit tudjuk leírni és vizsgálni.

Újraházasodás, összeköltözés

Noha magas a válások arányszáma, az emberek jelentős része mégsem marad élete végéig egyedül. Erre utal például, hogy nő ugyan a gyermekeket egyedül nevelő háztartások arányszáma, ám nem annyira, amennyire a válások magas számáról indokolná. A szétváltak tehát társat keresnek, összeköltöznek vagy/és újraházasodnak. E folyamatról mind az élettörténeti módszer, mind pedig a panel-módszerek számot tudunk adni. Az élettörténeti módszer segítségével megvizsgálható, hogy az egyes kohorszok életében milyen a mintázata az élettársi kapcsolat/házasság → válás/szétköltözés → együttélés → újraházasodás eseményeinek. Azt is tudni fogjuk, hogy e folyamatban a gyerekek léte és azok száma mennyiben játszik korlátozó, illetve ösztönző szerepet. A panel-módszer segítségével a már jelzett partnerkapcsolati státuszváltások megértéséhez igen részletes magyarázatrendszert alakíthatunk ki. Össze tudjuk majd hasonlítani az újraházasodást választók és nem választók objektív körülményeit és szubjektív diszpozícióit (vö. II., ill. III. ábra). Megvizsgálhatjuk, hogy mennyiben tér el a két csoport lakáshelyzete, anyagi helyzete, iskolázottsága, munkapiaci állapota és státusza, értékei, vágyai, beállítódásuk, magányosságuk, s végül mennyiben másként látják az életüket körülvevő környezetet (bizalom, anómia).

A gyermekvállalás körülményei – ösztönző és gátló tényezők

Kutatásunk másik központi problémája a gyermekvállalási magatartás megértése. Talán e kérdéskörnek a legkiterjedtebb az irodalma, hiszen a születésszám alakulása a demográfia egyik alapkérdése. E problémakörnek a mai Magyarországon és egész Európában az ad külön hangsúlyt, hogy az elmúlt évtizedben eddig nem ismert módon csökkent a teljes termékenységi arányszám. Noha ebben szerepet játszott a gyermekvállaláskor betöltött életkor növekedése is, az a legvalószínűbb, hogy a gyermekszám a rendszerváltást megelőző időszakhoz képest alacsonyabb szinten fog stabilizálódni. Kérdéssorunk kialakítása során figyelembe vettük, hogy a gyermekvállalást, illetve hogy ki hány gyereket vállal, az érintettek anyagi viszonyai, lakáshelyzete munkapiaci pozíciója, értékei (vallásossága), párkapcsolatának minősége, a jövőt illető bizonytalanságérzete, társadalmi elvárásokhoz való viszonya,

tervei⁴ mennyiben befolyásolják. Változóink segítségével tehát sokféle hipotézist tudunk majd tesztelni.

E kutatási kérdés körüljárásában a keresztmetszeti elemzési módnak is jelentős szerepet szánunk. Egyrészt pontos képünk lesz, hogy mennyire egységesek, illetve differenciáltak a gyermekvállalási tervek a különböző anyagi helyzetűek csoportjaiban, korcsoportok, munkapiaci státusz, iskolai végzettség, etnicitás és más társadalmi ismérvek szerint. Másrészt konkrétan rákérdezzünk a gyermekvállalást ösztönző és korlátozó tényezőkre, illetve az állami családpolitika szerepére. Az ösztönző és korlátozó tényezőket tekintve lehetőség lesz a társadalmi különbségek felmérésére, illetve egyes esetekben idősoros elemzésre is.

A panel-módszer segítségével a fenti összefüggéseket aszinkron módon tudjuk elemezni. Vagyis milyen *jelenbeli helyzet* (előnyös vagy hátrányos anyagi helyzet, szűkös vagy tágas lakásviszonyok, előnyös vagy hátrányos munkapiaci státusz, a munkával töltött idő hossza, a párkapcsolat minősége és perspektívája, elégedettség, a családpolitika percepciója stb.) befolyásolja a *jövőbeni gyermekvállalást*, illetve ennek elkerülését. Azt tételezzük ugyanis fel, hogy az aszinkron (megelőző) és szinkron folyamatok egy modellben történő szerepeltetése sokkal pontosabb képet ad majd a gyermekvállalási magatartás „logikájáról”. Végül a panel-módszer segítségével azt is „ellenőrizhető” lesz, hogy mennyiben valósak az érintettek gyermekvállalásról kialakított „indokai”.

Az élettörténeti módszer pedig a 90-es évek gyermekvállalási magatartásáról ad részletes képet. Sajnos a kérdezési idő korlátozott volta miatt nem lesz lehetőségünk egy részletes munkapiaci életút lekérdezésére, pedig azt tételezzük fel, hogy ennek lényeges szerepe lehet a 90-es évekbeli gyermekvállalási magatartás magyarázatában. Tervünk, hogy a második hullámban (2004-ben) részletes munkapiaci történetet kérdezzünk le.

A gyermekvállalás következményei

A demográfiai események/státuszváltások egy része tervezhető (házasság, gyermekszületés) más része nem (válás). Az adatfelvétel lehetővé teszi annak folyamatos követését, hogy milyen körülmények valószínűsítik a státuszváltást és azt is, hogy milyenek a státuszváltás következményei. A gyermekvállalásnál – ceteris paribus – azt feltételezzük, hogy az együtt élő család anyagi helyzete romlik. Ám a kísérleti elemzések szerint ez nem mindig történik meg. Vélhetőleg azért, mert a háztartások aktív alkalmazkodási stratégiát (munkahely-változtatás, túlóra, alkalmi munka) folytatnak. Ám nem csak az anyagi következmények fontosak, de a jólét szubjektív összetevői is! Vajon a gyermekszületés után nem lesznek-e boldogabbak, elégedettebbek a családok? Igaz-e, hogy a nők elégedettsége növekszik, a férfiaké pedig csökken? Kevesebb, vagy több időt töltenek-e együtt a szülők, javul-e vagy sem, sőt romlik a házasság/élettársak kapcsolata? Különösen fontos e problémakör vizsgálata az első gyermek születését követően, hiszen ez jelenti a legélesebb életvezetési változást. E tapasztalatok nem érdektelenek a további gyerekvállalás, és még inkább a párkapcsolatok alakulását illetően!

Felkészülés a nyugdíjas korra

A 45 év feletti foglalkoztatottak többsége számára a jövő egyik leglényegesebb státuszváltása a nyugdíjassá válás. Vajon mennyire foglalkoztatja őket ez a kérdés? Vannak-e tervek arról, hogy mikorra tervezik a nyugdíjba-menetelt, hogy miként fogják tölteni nyugdíjas

⁴ Azt is tervezzük, hogy az adott település ellátottságát (bölcsőde, óvoda), a lokális munkapiac néhány jellegzetességét, mint lehetséges befolyásoló tényezőket az adatfiléhez utólag illesztjük.

éveiket? Vannak-e olyan dolgok, amire aggódva gondolnak, amik szorongással töltik el őket jövőjüket illetően?

A keresztmetszeti közelítés lehetőséget teremt a fenti kérdések differenciális vizsgálatára. Vagyis mennyiben van különbség munkapiaci helyzet, foglalkozási státusz, lakóhely típusa, családi állapot stb. szerint a 45 év feletti foglalkoztatottak között.

A panel-design annak felméréséhez ad különösen jó eszközt, hogy vizsgáljuk a „nyugdíjazódás” közeledtével mennyire változnak a tervek, azok konkretizáltsága, a frusztráció. Továbbá a nyugdíjassá válást követően meg tudnak-e valósulni a kitűzött elképzelések. Úgyszintén a panel-design teszi lehetővé annak elemzését, hogy a nyugdíjazódás, a foglalkozási karrier utáni státuszváltás milyen anyagi és szubjektív jóléti következményekkel jár. Vajon hogyan változik az egyének anyagi helyzete, elégedettsége, boldogsága, magányossága, frusztráltsága, egészségi állapota a nyugdíjassá válás révén és után.

A második hullámban tervezett részletes munkapiaci karriertörténet lekérdezése további lehetőségeket teremt majd arra, hogy megvizsgáljuk a nyugdíjasok anyagi és szubjektív jóléte mennyiben függ a befutott munkapiaci karriertől, a családi életútban bekövetkezett eseményektől.

Az idősök életkörülményei – az öregedés

Meglepő ugyan, de viszonylag kevés ismeretünk van az idősök életkörülményeiről, s még kevesebb az öregedés folyamatáról. Kutatásunk célja, hogy az idős kor jellemzőit figyelembe véve – s ne csak a szokásos életkörülmény-jellemzőket taglalva – adjunk képet az idősök anyagi helyzetéről, családi- és társas kapcsolatairól, munkaképességéről, egészségi állapotáról, mindennapi elfoglaltságaikról, továbbá gondjaikról, frusztráltságukról, elégedettségükről. A leírásnál még sokkal fontosabb az időbeli változás, az öregedés folyamatának vizsgálata. Vajon igaz-e az, hogy az öregedés az élet- és cselekvési tér, a kapcsolatrendszer szűkülésével jár együtt? Ha igaz, akkor lineáris folyamatokról beszélhetünk-e? Vajon nem lehet-e, hogy az idős „megbékél” helyzetével, és egy életkor, élethelyzet elérése után csökken a „kizártság”, a státuszvesztés érzékelése? Vajon rendelkezésre állnak-e az idősök részére a segítő (családi) kapcsolatok, és a szükséghelyzetek fellépése során aktivizálódnak-e?

E kérdések megválaszolására alakítottuk ki a 45 év feletti nyugdíjasoknak szóló blokkot. Az idősök közötti különbségek – családszerkezet, munkapiaci karrier, településtípus szerint –, már az első hullámban vizsgálhatók. Az öregedés individuális folyamatait pedig a második hullám után tudjuk értelmezni és elemezni. Vizsgálható lesz, mennyire változik az egyes idős csoportok munkavégzési aktivitása, tevékenységszerkezete, frusztrációs érzése, elégedettsége. Reményeink szerint a panel-jellegű kérdés ok-okozati összefüggések feltárására is lehetőséget ad.

Fontosnak tartjuk, hogy megismerjük a társadalom egyes nagy csoportjait (generációk, rétegek, nemek) és az érintettek, hogyan tekintenek az idős korra. Vannak-e éles különbségek, vagy homogén kép él az öregek társadalmon belüli helyzetéről és szerepéről.

Leválás a kibocsátó családról

A családformálódás folyamatait tekintve központi kérdés, hogy hogyan, milyen időzítéssel és szinkronitással történik a szülői családról való leválás, az új család megalapításának folyamata. Feltételezésünk szerint ebben is jelentős változások történtek az elmúlt évtizedekben. E témakör feltárásához, a munkavállalás, költséghelyezés, partnerválasztás, gyermekvállalás eseményeinek és folyamatainak kitüntetett fordulópontjait kell megvizsgálnunk. Az

élettörténeti módszer logikáját alkalmazva pontos információk lesz az iskola befejezésének, az első munkavállalásnak az időpontjáról, az első tartós partnerkapcsolat kezdetéről és az első gyermekvállalás időpontjáról (vö. III. ábra). Ezen információk segítségével képet kaphatunk az egyes generációk szülői családról történő leválásának, illetve családalapítás algoritmusának különbségeiről.

A panel-módszer ezt azzal egészíti ki, hogy az éppen családot alapítók anyagi körülményeiről, szubjektív diszpozícióiról, illetve azok formálódásáról is sokféle indikátorral rendelkezünk majd. Ez segít megtalálni azon pontokat, hogy mi akadályozza, illetve segíti leginkább a leválás, az új család alapításának folyamatát.

Generációk közötti transzferek

Mint annyi más területen, itt is szűkös kérdőív-idővel számolhattunk, pedig számtalan megválaszolatlan kérdéssel rendelkezünk. Vajon jellemző-e a középkorúakra a „szendvics-generáció” koncepciója, tehát az, hogy a középkorúaknak mind a fiatalokat (gyerekeiket), mind pedig az időseket (szüleiket) segítenie kell. Ez a segítség-igény pedig éppen akkor esedékes, amikor a középkorúak karrierjük csúcsán állnak (munkájukban nagyon elfoglaltak), amikor elegendő forrással rendelkeznek, hogy „végre utazhassanak”. Vagyis a legnagyobb a segítség-szükséglet, és a legkevesebb idő áll rendelkezésre a segítséghez. Vajon hogyan alkalmazkodnak ehhez az érintettek? A fiatalokat illetően vajon továbbra is fennállnak-e azok a monetáris és munkasegítség transzferek, amelyek a családalapítást segítik. Az időseket tekintve pedig van-e tipikus mintája annak, hogy ki mire számíthat. A vizsgálatban az időkorlátok miatt a *rendszeres* segítségekre fókuszálunk, számba vesszük a pénzügyi és munkasegítséget és az ajándékozást. A kapcsolathálót tekintve a gyerekeket és a szülőket tüntettük ki. Kérdéseink révén nem csak a segítség generációs „egyenlege” számítható ki, de a segítségnyújtás dinamikája is.

Összegzés helyett

Ahogy már a bevezetőben jeleztük, semmiképpen nem törekedtünk a demográfiai státusváltások okainak és következményeinek átfogó bemutatására. Az írásunk végén található felhasznált szakirodalom is inkább csak útmutatóul szolgál. Írásunkkal gyakorlati-elemzési célt kívánunk szolgálni, amennyiben szerettük volna megvilágítani, milyen kutatási kérdések húzódnak meg az „Életünk fordulópontjai” nevet viselő társadalmi-demográfiai panel-felvétel kérdésprogramja mögött⁵, továbbá mely kérdések milyen tudományos problémák elemzésére lehetnek alkalmasak.

⁵ Helyhiány miatt nem lehetséges a teljes kérdőív közzétevése, ám az ismertető mellékletként megjelenő tematika- és változólista képet ad a kérdőívben található kérdésekről.

Az „Életünk fordulópontjai” kutatás kérdőíve tartalmának
vázlatos ismertetése

A) A KÉRDEZETT ALAPADATAI

- nem, kor, családi állapot
- jelenlegi partnerkapcsolata
- a háztartás tagjainak adatai
(kor, nem, kérdezetthez való viszonya, gazdasági aktivitás)
- iskolai végzettsége, jár-e jelenleg iskolába
- gazdasági aktivitási státusa
- foglalkozási státusa, munkahelyének jellemzői
- munkahelyen eltöltött idő
- lakáshelyzet, a lakás minősége
- vallásosság (3 kérdés)
- azonosságtudat
- szubjektív társadalmi státus (jelen, jövő, igazságos)

B) A KÉRDEZETT HÁZASTÁRSÁNAK, PARTNERÉNEK ADATAI

- kor, nem, családi állapot
- iskolai végzettség
- gazdasági aktivitás
- foglalkozási státus
- munkahelyen eltöltött idő

C) ÉLETTÖRTÉNETEK

- párkapcsolat-történet
jellege (élettárs, házastárs)
időpontja (összeköltözés, házasságkötés, válás, különköltözés, halál)
- gyermekvállalás-történet
- első elköltözés, önálló lakás
- iskola befejezése
- első munkavállalás időpontja

D) A KÉRDEZETT JÓLÉTÉNEK JELLEGZETESSÉGEI

- anyagi életkörülmények (10 item)
- az életmód összetevői (13 item)
- egyéni jövedelem
- háztartási jövedelem
- a háztartás jövedelmének forrásai (20 item)
- egészségi állapot
- elégedettség (6 item)
- anómia-skála (5 item)
- magányosság (5 item)
- bizalom

E) ÉRTÉKEK ÉS ATTITŰDÖK

- gyermeknevelési elvek (5 item választása)
- aggodalom, bizonytalanság (10 item)
- Inglehardt-index (rövid)

- házasság vagy partnerkapcsolat előnyei (6 item)
- preferenciák a családi életben (általános)
- preferált családforma
- ideális családforma gyermekvállaláshoz
- ideális házasodási kor
- ideális gyermekszám
- az állam felelőssége (6 item)
- az idősök társadalmi szerepe (13 item)

F) A HÁZASSÁG/PARTNERKAPCSOLAT MINŐSÉGE

- mi fontos a sikeres házassághoz/párkapcsolathoz
- mi jellemzi partnerkapcsolatát (10 item)
- elégedettség
- a viták, konfliktusok területei (10 item)
- a viták megoldásának jellege
- válási hajlandóság

G) A KÉRDEZETT SZOCIALIZÁCIÓS KÖRNYEZETE

- házasság, különélés, válás, újraházasodás a szülői családban
- szülők halálának időpontja

H) GYERMEKVÁLLALÁS (45 év alatti nők, 50 év alatti férfiak)

- gyermekvállalási tervek
- a gyermekvállalást akadályozó tényezők (15 item)
- a családpolitika lehetséges szerepe

I) IDŐSEK (45 év felett)

- aggodalmak (9 item)
- felkészülés a nyugdíjas korra, tervek (6 item)
- a nyugdíjassá válás körülményei
- a transzformáció szerepe a nyugdíjassá válásban
- a nyugdíjasok életmódja, feladatai (8 item)

J) TRANSZFEREK A HÁZTARTÁSOK KÖZÖTT

- a segítségnyújtás típusai (12 funkció)
- a segítségnyújtási reláció (4 típus)
- a segítségkapás típusai (12 funkció)
- a segítség kapásának relációi (4 típus)
- szülői segítség az első önálló lakás megszerzésekor (4 típus)

K) TERVEK

- házasodási tervek
- gyermekvállalás
- munkahely-változtatás
- lakásváltoztatás
- nyugdíjazás után

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf, Spéder Zsolt*: Szegénység. In: Sik, Tóth, szerk.: Egy év után...Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. Hullámának eredményeiről. BKE Szociológia Tanszék – TÁRKI 1993. 97–112. p.
- Arber, S. and Attias-Donfut, C.* (Eds.), 2000: The myth of generational conflict. London: Routledge.
- Cseh-Szombathy László*, 1999: Családi viszonyok. In: Andorka – Kolosi – Vukovich, szerk.: Társadalmi Riport 1990. 487–500. p.
- van den Broek, A., de Moor, R.*, 1993: Eastern Europe after 1998. In: Ester, Halman, de Moor, ed., The Individualising Society. Tilburg University Press, 197–227. p.
- Birg, H., Flöthmann, E.J., – Reiter, I.* 1991: Biographische Theorie der demographischen Reproduktion. Frankfurt: Campus.
- Bumpass, L.L.*, 1984: Children and Marital Disruption: A Replication and Update. *Demography* 21: 71–82. p.
- Bumpass, L.L., Sweet, J.A.*, 1995: Cohabitation, Marriage and Union Stability: Preliminary Findings from NSFH2. Wisconsin – Madison: Center for Demography and Ecology. NSFH. Working Paper No. 65.
- Coleman, D.* 1998. Populations in the UN ECE Region on the eve of the millennium: Trends and issues. Solicited paper for the Regional Population Meeting, Budapest, 7–9 December 1998.
- Corijn, M., Liefbroer, A.C., – De Jong Gierveld, J.* 1996: It takes two to tango, doesn't it? The influence of couple characteristics on the timing of the birth of the first child. *Journal of Marriage and the Family* 58 (Feb): 117–126. p.
- Daróczy Etelka, Spéder Zsolt* (szerk.): A korfa tetején. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet 2000/3. Kutatási Jelentések 64. 180.
- Deven, F., – Bauwens, S.* 1991: Shortcuts as pitfalls? Ways of measuring childbearing preferences and intentions, pp. 74–86. In: Female Labour Market Behaviour and Fertility. (Ed.) J.J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, E. van Imhoff. Berlin: Springer.
- Dövényi, Zoltán* (1995): Spatial Aspects of the Refugee Issue in Hungary, In: Endre Sik and Judit Tóth Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads, Budapest 1995. 17–26. p.
- Gödri Irén* 2001.: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet 2001/1. Kutatási Jelentések 66. 74.
- Hablicsek László, Tóth Pál Péter* (1996): A nemzetközi vándorlás hatása a magyarországi népesség számának alakulására 1994–2010 között. In: Táborlakók, diaszpórák, politikák. Szerk.: Sik Endre–Tóth Judit, Bp. 1996. 161–180. p.
- Hagestad, G.O.*, 2001: Adults intergenerational relationships. In: Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf, p. 125–143. p.
- Hill, M.S., Yeung, W-J.J.*, 2001: Behavior and status of children, adolescents and young adults. In: Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf, p. 1–57. p.
- Hoem, J., Aassve, A., Andersson, G., Baizán, P., Billari, F., Engelhardt, H., Fürnkranz-Prskawetz, A., Hank, K., Huinink, J., Kohler, H-P., Kohlmann, A., Kreyenfeld, M., Neyer, G., Vikat, A.*, 2001: Concepts for a second round of fertility and family surveys in Europe with particular attention paid to persons of reproductive/working age. In: Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf, 59–104. p.
- Kolosi Tamás, Sági Matild*, 1998: Hullámzó háztartások. In: Kolosi, Tóth, Vukovich, ed.: Társadalmi riport, 1998. Budapest: TÁRKI 45–73. p.
- KSH*, 1984: Longitudinal Marriage Surveys in Hungary, 1966–1980. 153 p.

- KSH* (1990): A Magyarországra menekülők főbb demográfiai és foglalkozási adatai (1988–1990. V. 31.) Budapest 1990.
- Lesthaege, R.*, 1983: A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimension. *Population and Development Review*, vol. 9. No. 3. 411–435. p.
- Lesthaege, R.*, – *Moors, G.*: Életpálya váltások és értékorientáció: szelekció és adaptáció. *Demográfia* 2000/4. 405–444. p.
- Macura, M., Y.Mochizuki, S., Garcia, J.L.*, 2000: Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years. Paper presented at the FFS Flagship Conference, Brussels, 29–31 May.
- Merton, R.K.* [1949] (1968) [1980]: *Social Theory and Social Structure*. 3rd ed. Glencoe: Free Press. [hungarian publication]
- Moksony Ferenc*, 1997: Rendszerváltás és deviancia. Kézirat 27 p.
- Mutz, G.* et. al., 1995: *Diskontinuierliche Erwerbsverläufe. Analysen zur postindustriellen Arbeitslosigkeit*. Opladen: Leske + Budrich.
- Róbert, P.*, 1995: Perceived Social Position and Perceived Mobility. In: Zs.Ferge, E.Sik, P.Róbert and F.Albert: *Societies in Transition. International Report on the Social Consequences of the Transition (Soco) Project*. Vienna: Institute for Human Studies.
- S.Molnár Edit-Pongrácz Tiborné-Kamarás Ferenc-Hablicsek László* (1998): Házasságon kívüli szülések. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Kutatási Jelentések* 61. 222.
- S. Molnár Edit*, 1999. Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. *Századvég, Nyár/14. szám.* 31–54. p.
- Schmith, H., Schmidt-Denter, U.*, 1999. Die Nachscheidungsfamilie sechs Jahre nach der elterlichen Trennung. *Zeitschrift für Familienforschung*. 11. Jahrg. Heft 3. 28–55. p.
- Spéder Zsolt*: Ikertestvérek. – A szegénység arcai a mai Magyarországon. *Századvég* 1996/2.
- Spéder, Zs., Paksi, B., Elekes, Zs.* 1999: Anomy and satisfaction. In: Kolosi, Tóth, Vukovich, ed., *Social report 1988*. Budapest: TÁRKI. 490–513. p.
- Sweet, J., Bumpass, L.L., Call, V.*, 1988: The design and content of the National Survey of Families and Households. Wisconsin – Madison: Center for Demography and Ecology. NSF Working Paper No. 1.
- Trost, J.*, 1992: Ehen und andere dyadische Beziehungen. In: Nauk, Onnen-Isemann, Hg. *Familie im Brennpunkt von Wissenschaft und Forschung*. 343–355. p.
- Vaskovics, L. A., Rupp, M., Hofmann, B.*, 1997: Nichteheleiche Lebensgemeinschaften. Eine soziologische Längsschnittstudie. Opladen: Leske + Budrich.
- Zapf, Wolfgang/Mau, Steffen* (1993): Eine demographische Revolution in Ostdeutschland? Dramatischer Rückgang von Geburten, Eheschliessungen und Scheidungen. In: *Informationsdienst Soziale Indikatoren*, 10, S.1–5.

Tárgyszavak:

Panelvizsgálat
Családszociológia

TURNING POINTS OF LIFE COURSE

Research concepts and questionnaire outline of the social and demographic panel research of the Demographic Research Institute (tpda)

NÉPRAJZI TŰNŐDÉSEK A NÉPESEDÉSRŐL (II.)

BALÁZS LAJOS

„Ó, én uram Istenem, csak egy akkora
kis gyermeket adj, mint egy babszem,
holtomig mindig áldalak érte.”

(Babszem Jankó)

Népesedési stratégia a paraszti társadalomban, mai tanulsággal

Sem túlzás és nagyzási hóbort nincs abban, hogy a mostanság divatos stratégia szót használom egy olyan társadalommal és életkörével összefüggésben, mellyel szemben annyi előítélet élt. Komikusnak sem tűnhet, noha a stratégia szót ebben a kontextusban többen összeférhetetlennek vélhetik. Velük szemben megkockáztatom kimondani, hogy a paraszti társadalomban, ugyan nem tételelesen, a stratégia szónak igen sok esetben, élethelyzetben nagyobb a realitása, mint a ráartisággal magasan szervezett, iskolázottak által vezetett élettek némelyikében. Mindezt arra alapozom, hogy az öntörvényű, belső életvitelében magára hagyott, befele forduló, sok vonatkozásban zártnak hitt társadalom a lét és élet működőképesség fenntartásának nemcsak rövid, hanem hosszú távú, ugyanakkor állandó és stabil cselekvési rendszerét, cselekvési modelljét, normatíváit is megfogalmazta, és az egyéni cselekvés és szabadság határait is. Ebből a belső közakarattól és célból alakult ki a paraszti közösség szokáskultúrája, amit én sajátos jogrendszernek is tartok, mely tagjainak csaknem minden tette szabályozza igenlő és tiltó „táblákkal”.

Más szóval, a paraszti társadalomnak, szokásjogi értelemben, volt törvénye, politikai értelemben „belpolitikája”. A vétőket pedig a szokás, illetve törvény, a „politika” sajátosságának megfelelően sajátosan szankcionálta. Miképpen a szokást, törvényt tisztelőket megjutalmazta. Megjutalmazta közösségi szolidaritással, mellyel az egyént „minden bújával, bajával, örömeivel” felkarolta, és ezáltal lelki és anyagi, azaz egzisztenciális biztonságot, fogódzót nyújtott neki. Ezek az elvek képezték (és egyre csökkenő mértékben képezik) a népszaporulat mozgató rugóit is.

Néprajzi szempontú tűnődéseimmel éppen arra próbálok rávilágítani, ami korszerű és hatékony lehet, arra, hogy a paraszti társadalom egy nagyon összetett „gyermekpolitikát”, „demográfiai politikát” dolgozott ki, tartott fenn egész kultúrájában, és nemcsak néhány leszűkített és alkalmasszerűen felbukkanó területen. (Noha ennek én csak néhány vetületét érintettem.) Fontos észrevenni, hogy mindezt hagyománnyá léptette elő, és akként honosította meg, vagyis időtávtába helyezte és ezáltal garantálta működését, mert társadalmilag, gazdaságilag, egzisztenciálisan ebben érdekelve volt. Ami kiemelhetően példaadó, hogy kulturális, erkölcsi és hitbéli ébrentartása által természetes tudati tényezővé is tette a gyermeknemzés, gyermekfogadás és -gondozás ügyét. Olyan létszükségleti kérdéssé, mint a lét bármilyen más mindennapi és állandó szükséglete.

Lényegi és alapkövetkeztetés lehet tehát a mai társadalom számára a parasztszempontú modell, mely a népszaporulat kérdéskörét komplex rendszernek tekinti. Vagyis az a felismerés, hogy a szaporulat lankadatlan, összközösségi (társadalmi), mindenkire érvényes és mindenkit integráló ügy, amihez a közösség egyetlen tagja sem viszonyulhat kívülről, sem távolról.

Két, személyesen megtapasztalt magyarországi mentalitás-példa jut eszembe (nem mint-ha nálunk is nem volna, de az ottaniak hatnak az erdélyi magyarság mentalitására erőteljesebben). Egyik utam alkalmával hallhattam egy 30 év körüli hölgy „értekezését” arról, hogy mostanság „az anya a gyermeket nem igazán a családnak szüli, merthogy az igazából anélkül is meg tud lenni, hanem az államnak”, kifejtve ezzel nemtetszését a kormány családoorientált politikájával, feltételhez kötött családtámogatási törekvéseivel szemben. A TV2 utcai anketájának egyik 20–25 év körül9 hölgy-alanya pedig azon háborgott, hogy az abortusz visszaszorításával „beavatkoznak a testébe”, ami fölött ugyebár „csakis neki van joga rendelkezni”.

Mindkét megnyilvánulást (sok más itteni, ottani hasonlóval együtt) aggasztónak tartom, mert egyik sem egyedi, és mert háttérükben közösségi, társadalmi, történelmi kulturálatlanság, saját távlati értékeit látni nem képes nemzeti érzéketlenség húzódik meg, és nem az, amire igen gyakran, szemrebbenés nélkül, szlogenszerűen hivatkoznak: az ún. „már-már elviselhetetlen nyomor”.

Az első példával kapcsolatosan: az, hogy egy kormány anyagi előnyökkel ösztönzi a népszaporulatot, illetve hogy bizonyos juttatásokat szaporulati feltételhez köt, *történelmi tény*. Például a székelység belső és külső földbirtokhoz való jogára és a szaporulat kölcsönösségére gondolok. De ezt a történelmi realitást tükrözi, ezúttal tágabb régióra érvényesen A szegény halász és a gazdag szomszéd című népmesénk is, mely arról szól, hogy a szegény embert s a szegény asszonyt a király gazdagon megajándékozta, mert „erőst sok gyermekük volt”. A gazdagra pedig megharagudott és megverette, mondván: „Szegény embertől irigyelted, neked meg egy gyermeked sem volt ...”

A népért cselekvő felelősséget vállaló kormánynak igenis történelmi feladata és felelőssége észlelni nemzeti dimenzióban azt, amit egy faluközösség, paraszti közösség észlel a maga arányaiban és dialektikájában: a káros tüneteket. Felelőssége tudatosítani a nemzeti érdekeket, és megoldásokat találni, majd felkínálni azoknak, akik készek társadalmi és nemzeti érzékenységgel, eszmeiséggel viszonyulni mindezekhez. És természetes a királyi keménység megszelídült módozata is, hogy a támogatás kérdésében tartózkodó azokkal szemben, akik semmilyen áldozathozatalra nem mutatnak sem hajlandóságot, sem készséget.

Kétségtelen, hogy a népben, nemzetben gondolkodás sokszor fölötte áll, és nem ritkán éppen ellenében a pillanatnyi egyéni, önös érdekeknek. Az nem állítható, hogy nem bukkantak fel a paraszti társadalomban is ilyen ambíciók. Viszont sohasem válhattak szemlélet-alakító erővé, már csak azért sem, mert másokon élösködni még idős korban is erkölcsstelen volt. A mai értelemben vett aggmenhelyi feladatkör személyi és anyagi feltételeit maga az egyén készítette elő éveken keresztül folyó, gondoskodó, távlatokban gondolkodó munkával, tördéssel: gyermeket, ha nem lett, örököszt nevelt, rokon gyermeket támogatott eltartási alku szerint, illetve birtokot tartalékolta erre a célra. Amellett, hogy végezte a magát, családját, közösségét, államát, nemzetét fenntartó robotját. Mindezeket egy közmondással is összegezhetem: *Okos asszony nem marad gyermek nélkül*.

Kétségtelen, hogy egy stratégia-változat tömör megfogalmazásával állunk szemben, melyre ebben a kultúrában a közmondásba sűrített intelem a legalkalmasabb műfaj. Arra figyelmeztet, hogy nem előrelátó az az asszony (nő), aki nem akar gyermeket.

A közmondás intelme a paraszti társadalom általam már többször említett pragmatizmusát sejteti, amivel a gyermekáldáshoz is viszonyul. Diszkrétan és áttételesen érzékelteti a születésszabályozás ismeretét, de még inkább azt a számtalan előnyt, amit a gyermek jelent társadalmi és egzisztenciális távlatokban.

Budai Ilona és társai

A második példa a szabadság furcsa értelmezését veti fel, amit egy balladatípussal próbálok megvilágítani.

Nem kell föltétlen hagyományos közösségben élni ahhoz, hogy megtapasztaljuk, hogyan módosul a nő társadalmi (társasági, kisközösségi) megítélése annak függvényében, hogy van-e vagy nincs gyermeke. A paraszti társadalomban mindenképpen szempont volt az emberi minőség közösségi, társadalmi megítélésében.

A gyermekét magzatként elutasító nő, a lét későbbi, végső kifejtésében a gyermekeit elhagyó Budai Ilona, Gyönyörű Bán Kata, Szívtelen anya stb. sorsában osztozik. A választás dilemmájában – gyermek vagy pénz, kincs, egy – szabadon döntő Budai Ilona nem egy másik balladai hőssel konfrontálódik, hanem az emberi lét hatalmas helyzetével. Úgy gondolom, Budai Ilona sorshelyzete egzisztenciális kérdés. Nemcsak arról szól, hogy a gyermekeit (bocsait) szarva között mentő bivallyal való találkozása emberi/anyai lényegének, ösztönének alacsonyrendűségére döbenteti rá: „Istenem, Istenem, szerelmes Istenem! / Egy baromállat, én egy lelkes állat”, hanem arról is, hogy belső és külső világa egyaránt kiürül és össze-roppan: „Immár olyan vagyok, mint út mellett a fa: / Aki ott elmenyen, ágaimot rontja, / Ágaimot rontja s a sárba tapodja”.

A balladai szemlélet (ami se nem nemzeti, se nem népi, hanem egyetemesen emberi) szerint a nő testi és emberi szépséglombjai gyümölcsnélküliségükben elvesztik becsüket.

Úgy gondolom, Budai Ilona szabadsága sejthető meg ama felháborodott nő kijelentésében is, aki az abortusztörvényben teste fölötti jogának korlátozását látta csupán. Nem áll messze tőle. Képtelen volt még csak meggondolni is, hogy az abortusztörvény ellen tiltakozva tulajdonképpen egy vele organikus létben levő, de mégis egy más, egy születendő élet meggyilkolása mellett szavazott. Korábban társadalmi kulturálatlanságnak neveztem, az ilyenfajta cinikus, a nagyképűségtől sem mentes kijelentést, ám a szövegműnybe érzelmi és szellemi szegénység is keveredik. Amire rendelkezési jogát, szabadságát fennen hangoztatja – „Én rendelkezem a testemmel” –, az tulajdonképpen más test. Jókai Annával kérdezem: „... De hát rendelkezik-e – még ezen logika alapján is – egy új, ugyan még védekezni képtelen, de már génjeiben meghatározott egzisztenciával?” (Magyar Tudomány, 2000/1.).

Szentdomokosi asszonyaim bűnnek tartották a magzateltevést, még akkor is, ha arra mindjárt a fogamzás után került sor. Logikájuk, akár a japánok hagyományos műveltségében, egyszerű: már az első perc, az első óra, az első nap része a kilenc hónapnak. A magzat első pillanatától önálló életnek számít. Ebben az összefüggésben felmerülhet(ne) (a szentdomokosi asszonytársadalom körében ítélet, illetve vita tárgyát képezte) az antikoncepcionális (ún. fogamzásgátló) szerek, eszközök feltalálójának, az abortuszt gátlástalanul végrehajtóknak a bűnössége. Magyarországon az így kioltott több ezer életért nemrég gyertyás menetet szerveztek. A müncheni, hágai nemzetközi bíróságokon emberiség elleni bűncselekmény vádjával elítélték azokat, akik ártatlan emberek ezreit, millióit ölelték meg. De akik – gyógyszerkutatók, jogászok, abortuszt végrehajtó orvosok és nem orvosok – milliókat fosztanak meg a megszületés jogától, akik akár egy kontinens – Európára gondolok –, akár egy nemzet – a magyarság – potenciális népessége ellen követnek el bűncselekményt, velük szemben még csak fel sem merül a bűnösség gyanúja, sőt, tevékenységük államilag támogatott és széles körben mediatiszál. A cigarettás dobozokra egy idő óta felírják, hogy a dohányzás nagyon káros az egészségre. Az antikoncepcionális szerek káros következményeit, az abortusz által okozott ártalmakat pedig elhallgatják.

Egy szem búzáért nem oldjuk meg a zsákok

Ez is stratégia! Szóltam korábban a minden áron gyerekről, mint kivételes élethelyzetről. A Székelyföld paraszti társadalmában (és nemcsak ott) azonban az egykézés visszautasítása elvi kérdés volt. A közmondás szimbólumai egyértelműek: több gyermeket akarunk, mint egyet.

Ami szentdomokosi négygyermekes, a mesebeli háromgyermekes családmodell reális egyéni, családi, illetve társadalmi szükségletre válaszol: a szülők biztonságára (a motivációk sokaságából láthattuk), a haza, a nemzet szükségletére, amit ma nem kell föltétlen heroikus értelemben vennünk. A hazának ma jó tanítóra, tanárra, papra, orvosra, mérnökre, tudósra, alkotóművészre, államférfiúra, politikusra, kitűnő szakmunkásra van szüksége. Hogy azzá váljon, az „arra való gyermek”-nek, ifjúnak el kell mennie otthonról, a családon túl mutató küldetést kell vállaljon, mint rendszerint a mesebeli harmadik fiú. Missziója: más közösséggel, éppen távoli rokonsággal kapcsolatteremtés, árucseré lebonyolítása, vagyonszerzés, anyagi gyarapodás, tudás- és tapasztalatszerzés, házasságkötés, és végül visszatérés oda, ahonnan elindult, ahol mindezek hasznosíthatók, gyümölcsöztethetők.

A „Navigare necesse est”, az utazás, világtájarás, az elemzés és visszatérés anyagi és szellemi többlettel és ezáltal a közösség működtetése, szóval mindennek a tudata a paraszti gondolkodásban evidencia. (Nem ártana felülvizsgálni ama sommás értékelés abszolútizálását, mely szerint a paraszti társadalom egyértelműen zárt, önmagába forduló.) Hogy mennyire így van, Babszem Jankó, a minden áron akart gyermek példája bizonyítja, aki egy személyben kell ellássa azt az élet- és társadalmi szükséglet-együttest, amit a három fiú együtt látna el. Mert a közösség, a család nem szenvedhet hiányt. És ellátja, mert kiváló gyermeknek születik, ő tulajdonképpen (az egyik változat szerint) a negyedik (!), a sárkány által elrabolt nagyobb testvérek után. Csakhogy vállát többletteleher nyomja, a szülők átmeneti bánatára. Ennek ellenére a léthelyzet érzelmi megközelítése háttérbe szorul a racionálissal szemben.

Egy napon Babszem Jankó így szól édesanyjához: „Látom már, édes szülém, hogy nekem útra kell kelni. Elmegyek hát és országgá-világgá ... Hiába mondta neki az édesanyja: »Ne menj, te, fiam, sehova!« Babszem Jankó csak azt hajtogatta, hogy neki menni kell”. Aztán amikor találkozik egy emberrel, annak kérdésére így válaszol: „*Megyek országot-világot látni.*” (Kiemelés tőlem.)

Más mesékben pedig a szülők a legtermészetesebb módon tudomásul veszik a fiú(k) szándékát, marasztaló szó nélkül élelmet (hamuba sült pogácsát) tesznek a tarisznyába, és útra engedik. Szinte nyoma sincs az érzelmes búcsúnak, nem hangzanak el visszatérésre intő szavak, a végleges távozás még csak gondolatban sem fogalmazódik meg, mert a visszatérés törvényszerű.

Más szóval, a paraszti társadalomszemlélet, mely a szokásokban konkretizálódik, vágyként pedig a mesében, közmondásban stb. fogalmazódik meg, nos, ennek bölcsessége arról szól, hogy a család mint alapközösség biztonságáért valaki(k)nek maradni kell itthon is („a szülők mellett”), de új szerveződések, társadalmi struktúrák, szövetségek, érdek- és szakmai közösségek létrehozataláért, működtetésükért valaki(k)nek el is kell menni otthonról. Az elmenők minősége, szellemi és fizikai ereje (önkéntelenül is a hannoveri Világkiállítás magyar pavilonjának megálmodói, kivitelezői stb. jutnak eszembe) viszont a gyermekínálat, emberkínálat minőségéből, erőtartalékából adódik, annak pedig a záloga nem más, a paraszti szemlélet szerint, mint a kvantitatív gyermekállomány. Csak az a közösség (családi, falusi, nemzeti) tud eredményes, sikeres lenni, ahol lehetőség van a szelekcióra, ahol többen születnek. Ellenkező esetben a kontraszelekció kényszere, az „ez van, ezt kell szeretni” defenzív logikája működik.

Köztudott, hogy tehetséges, ügyes, életre való, kiegyensúlyozott személyiségű gyermek többnyire ott és onnan került ki, ahol, kis túlzással „annyian vannak, mint a resta lika, sőt még annál is több”. A mesében megfogalmazott élethelyzet a túlzás ellenére sem vezetett tönkremenéshez, kétségbeeséshez. Ellenkezőleg. A példákból már korábban idéztem. Inkább két székelyföldi példát említek most, melyek ugyan hipotéziseim, nem általánosíthatók, de realizmusuk folytán sokasíthatók. Ha a csíkszentdomokosi Márton Ágoston, illetve a farkaslaki Tamási családban csak egy-egy gyermek születik, bizonyára az 1939-ben, a kolozsvári Szent Mihály templomban felszentelt erdélyi püspököt nem Márton Áronnak hívják, a 20. század egyik legnagyobb magyar prózaíróját nem Tamási Áron néven jegyzi az irodalomtörténet. Kétségtelen, hogy a gyulafehérvári püspöki szék nem maradt volna üresen, miképpen az is, hogy ebben az időben Erdély adott még prózaírókat a magyar irodalomnak. De az már történelmi realitás, hogy nem a két Áron nevével jelzett csúcson.

Szóval, az is üzenete a népi kultúrának és társadalommodellnek, hogy csak az a nemzet tud megfelelni az egyre bonyolódó világunk kihívásainak, amelyik humán tartalékait kvantitatív és kvalitatív szempontból újratermeli, gyarapítja. Az is, hogy előbb lappangó, de robbanásra kész, előbb az egyéni pszichét nyomasztó, majd társadalmi dimenzióban jelentkező szorongást, feszültséget gerjeszt az az állapot, ha évről évre többen hagyják abba a munkát, mint ahányan elkezdik.

Ennek a tünetegyüttesnek azonban más szövegményei is vannak, melyek nem voltak sajátosak a székelyföldi paraszti társadalomban, így bizonyára fenntartással is fogadják felvetésemet.

Arthur E. Imhof, német történész, néprajzkutató, művészettörténész *Elveszített világok* című könyvének egyik gondolatkörét hozom be.

A német paraszti múltat, társadalmat kutató szerző a szaporulati adatok vizsgálata során felfigyelt arra, hogy „átlagosan minden második temetéskor csecsemőt vagy kisgyermeket tettek a sírba”. A társadalom pedig, állapítja meg a szerző, semmit sem tett ez ellen „nyilvánvalóan azért, mert a pontos felezés után is maradt még elegendő számban felnövekvő utód”. Ez az állapot a 19. század végéig, a 20. század elejéig tartott, amikor „gyors és hirtelen süllyedésnek indult a születések száma”. Akkor kezdtek, állapítja meg *Imhof*, „beruházni az egyszer már világra születettbe”. A kívülről jött intézkedések egyenes következménye pedig az, hogy ma szó sem eshet a fiatalabb korosztály feleslegéről, hogy lehetőleg egyet sem hagynak meghalni belőlük. Milyen hatalmas szemléletváltás alsó és felső szinten, döbbenek rá, ha szentdomokosi adatközlőimre is gondolok: „Nekünk az a kötelességünk, hogy Isten ajándékát elfogadjuk, az Isten pedig megtartja azt, amelyik megtartani való”. Tévedés volna ebből azt hinni, hogy Szentdomokoson könnyen lemondtak a megbetegedett vagy betegen született gyerekekről, hisz ezt épp a népi medicina cáfolja, olykor épp hihetetlennek tűnő bravúrjaival, viszont „az életre nem valót” nem mentették meg minden áron. Nem véletlen, hogy egy falunak átlagosan egy-két koldusa, mozgássérültje, „bolondja” volt.

Imhof arra is felfigyel, hogy az általa vizsgált társadalmi közösségekben az életkori skála két perifériájának orvosi kezelése is aránytalanul megváltozott: megnőtt a törődés a gyermekek iránt, és lényegesen csappant a 65 éven belüli emberekkel szemben. Márpedig egy társadalmat, állapítja meg *Imhof*, „nem önmagában a halál nyugtalanít, hanem a dolgozó emberek halála, a fontos emberek kiesése”.

Én úgy látom, hogy a paraszttársadalom, a székelyföldi mindenképpen demográfiai többlettel kezelte mindazt, amit a mai egészségügyi ellátás próbál megoldani: a társadalom humán tartalékának biztosítása. Ilyen összefüggésben érthető meg a szentdomokosi családtervezési formula: „... egy gyermek kell a halálnak”. Más szóval, a közösség, a társadalom erőnlétét természetes szelekcióval garantálta.

Ez is stratégia!

Kinek gyermeke nincs, öröme sincs, bánata sincs

A gyermekstratégia érzelmi világunkra vonatkozó közmondása. A két, mellérendelt viszonyban álló kijelentő mondat üzenete a két lelkiállapot egyenlő esélyét sugallja: mind a kettőt elfogadja, az érzelmek dialektikáját hitelesíti. Tagadva fogalmazza meg az öröm és bánat reális harmóniáját, de egy olyan érzelmi „egyenlő szárú háromszög”-et is, melynek csúcán a gyermek áll. A közmondás logikai felépítéséből pedig az következik, hogy ha hiányzik a háromszög csúcsa, sem öröm, sem bánat, hanem meghatározhatatlan érzelmi nincstelenség az ember lényege.

Vitatható, persze, a közmondás sarkító igazsága, ám én mégis mellette szavazok és eme kultúra eszmeiségére, mely az ember egyetemes örömigényének egyik forrását a gyermekben jelöli meg.

Idéztem már szentdomokosi adatközlőim szavait, melyek arról vallanak, hogy azért is kell a gyermek, hogy az embernek legyen öröme. De ugyanerről szól Szűz Mária keresztleánya című mesénk egyik alaphelyzete is. Az apává lett királyfi határtalan örömét nem a győztes csata és a megszerzett birodalom jelentette, hanem zsarolással elvett gyermekeinek visszaszerzése. Palotájának tizenkettedik szobájában, ahol gyermekei várták „*olyan világosság csapott szembe vele* (kiemelés tőlem), hogy rögtön hanyatt esett”. Felfokozott örömrészbe nemcsak a pillanat, hanem a szülői egzisztencia távlata keveredik: „Ekkor a két gyermekem rögtön mellém szökött, azonnal felöleltek, és gyémántos díványra tettek, és aranyvízzel megmosdattak ... Már most megnyitottam kastélyom ablakát, és kihajoltam, és vivátot kiáltottam”.

Ugyanígy örvend a molnár, aki kihalásza a vizen úszó koporsót és meglátta, hogy benne „egy szép fiúgyermek van”. Így kiáltott fel: „Jaj, legyen hála az Istennek, hogy nekünk rendelt egy gyermeket. Nekem úgy sem volt soha ...

A gyermekek aztán gondját viselték, nagyon örültek a gyermekeknek, a molnár is, a felesége is” (A koporsóba tett fiú).

Vele szemben a király – mennyire mai figura! – meg van vakulva, mert „az egész épülete, még a tyúkólja is arannyal van megtelve, kerítése, mindene”. És mindenkitől tudakolja vakságának okát.

Az önzésről, kapzsiságról szóló mesei történetek nem öncélú példabeszédek. Noha a tiszta értelmű ember, hatalom hiányában mást nem tehet, mint figyelmeztet, és kiutat keres. Azt vallja és fogalmazza meg, hogy az anyagi javak gyűjtése, hajszolása mellett, talán azok előtt az emberi értékek és a belőlük sugárzó öröm is fontos. A mai modern ember felfokozott örömmohóságával szemben, amit pénzzel és elégít ki, és amely a halmozás arányában válik értéktelenné, tisztavirág életűvé, a paraszti életfilozófia a perszonális, önmagából fakadó és rá visszatekintő tartós örömforrást állítja. A gyermeket.

Nagy Lajosné, szentdomokosi 86 éves (1995) adatközlőm unokáit dorgáló szavait idézem újra, aki a gyermekben éppen az interiorizált, önmagukból rügybe szökken, a teremtés titka révén megtestesült öröm és büszkeség érzés hordozóját, az öröm pillanatának örökös öröme fordítóját látja. „Én szidom az unokáimat is – mert nem lett gyermekik –, hogy utáljátok magatokat?! ... Utáljátok magatokat? – kérdeztem. Nem akarjátok, hogy a tük formátokra szüljete embert a világra?! Hogy lássátok magatokat benne?!

A születési szokásokat vizsgálva tapasztaltam, hogy szülés után, már a szóbeli közlés alkalmával, de a csecsemő látásának minden esetében mennyire központi kérdés és pszichikai reakciókat keltő tény az újszülött hasonlítása. Szubjektív és objektív látásból fakadó véleménykülönbségek, olykor sértődések gyűrűznek, elégtétel, öröm, belenyugvó családottság lebegi körül az újszülött fiziognómiai vonásait, az arcvonások együttesét. A csecsemő látása csaknem minden esetben az arcvonások analízise: a gyönyörködés játéka, ahogyan

„kiosztják” szemeit, száját, orrát stb. a szülőkre, nagyszülőkre, nagybácsokra, nagynénikre, már nem élő rokonokra. „Azt (ti. az újszülöttet) már rögtön hasonlították. Erre hasonlít, arra hasonlít. Jaj, az apjára, a nagyatátjára hasonlít! Ennek úgy örvendtek” (Nő, 43, 1994).

A hiúság és öröm szimbiózisa olvasható ki a 74 éve (1994) adatközlő szavaiból: „Én úgy örvendtem, mikor a lejánkat, a miénket, hézám hasonlították. Meg es köszöntem annak, ki legelőbbször mondta. Pedig nem hasonlít hézám. De örvendek, hogy reám hasonlítsák. Akire hasonlítsák, az örvend”.

Ezzel a lélektani finomsággal és gyengeséggel fogadják az újszülöttet a nem paraszti társadalmakban is, és az évek teltével ez a reflex csak kamatozik. Miért kell lemondani róla? Miért kell talmi örömmel helyettesíteni?

A szülői büszkeség forrásáról kiváltképpen?

Ennek legszebb jelképét ismét Babszem Jankóban látom, akit egyben a kis nép szimbólumának is tartok, aki képes tetteivel, hangjával, szavával, tudásával ámulatba ejteni, megrettenteni a nagyokat, akihez többet nem mernek nyúlni, akivel a nagy úr (talán Európa Nagyúr!) büszkélkedni akar, és akinek megcsodálására „tenger sok vendég összegyűl” (hannoveri világkiállítás magyar pavilonjának látogatottsága!).

A mese sajátos üzenete számomra az, hogy a kis nép is képes csodát művelni gyermekei által, viszont a Babszem Jankók ezreit kell világra hozni, hogy milliókká verődjenek össze. Világra jöttüket kívánni kell, mint a szegény asszony: „Ó, én uram Istenem, csak egy akkora kis gyermeket adj, mint egy babszem, holtomig mindig áldalak éret”.

Arról is szóltam korábban, hogy a parasztembernek azért is kell a gyermek, hogy legyen, aki vagyonát, birtokát örökölje, átvegye, tovább gyarapítsa. Ebben a motivációban gazdasági természetű létfilozófiája nyilvánul meg. Tulajdonképpen a paraszti túlélési stratégiának egy áttételes változata ez. Ennek a lényege pedig az, hogy mindenképp tartalékolni kell (a szocialista gazdálkodáspolitikai épp eme ambícióját próbáltam aláásni), a függőséget minimumon tartani és ezáltal kivédeni azokat a váratlan csapásokat, amelyek elsősorban kívülről érhetik. Mindennek legalább két feltétel volt: a hosszú távú tervezés és a garancia, hogy a törődéssel, fáradságos munkával létrehozott vagyon nem kerül idegen kézre. Olykor az öregkori gondozás biztonságánál is fontosabb volt az a tudat, hogy a vagyon „jó kezekben marad”. Ez pedig a hagyományos paraszti munkaerőcsön alapszik, mely szerint a munka és gyümölcse emberi minőséget, hierarchiát hordozó tényezők; ama erkölcsi parancson, hogy a munkával létrehozott értéket meg kell becsülni. A paraszti család sajátos életvitelével úgy is tekinthető, mint egy nép, ország, nemzet miniatűr előképe: a családfőknek, szülőknél gondoskodniuk kellett a megmaradásról, fennmaradásról, a család birtokának, vagyonának garantált tulajdonosairól, örökösairől.

Nem vizsgálati, csak tapasztalati észrevételem, hogy az ún. vagyon, ami nem föltétlen földbirtok, hanem rangos és összkomfortos lakóház, márkás kocsik, műkincsek, vállalkozások stb. „jó kézbe kerülése” az emberi élet harmadik szükségletének, a halálnak (ti. születés, házasság, halál) bekövetkezése után mintha nem volna fontos. De akkor miért fontos a megszerzésük? Csak a státuszszimbólumért?

A paraszti társadalom értékrendje szerint az a birtok, amit a számon tartott ősök megszerztek, szintén a számon tartott utódok gyarapítottak, bűnös közönnyel, kényelemszeretettel, leplezetlen vagy megideologizált cinizmussal, csökkenő népességgel nem adható fel.

Bolondfalva

A gyermekkultusz stratégiájának egy másik megnyilvánulását abban látom, hogy a gyermek jelen van a paraszti kultúra nagyon sok műfajában, abban, hogy a közösség fontosnak és szükségesnek tartja a gyermekkel való foglalkozást. A szokások, rítusok, költészet,

hiedelmek, mágikus praktikák stb. sokasága mind-mind pozitív „propaganda” is a gyermekért, a születésért, családért. Ehhez hasonló eszmeiséggel találkozunk az európai népek folklórkultúrájában, de a művészetekben is. Különösen a festészet jeleskedett a népes család eszményének megjelenítésében.

Kiemelkedőek a holland és német, főleg katolikus festők (pl. Gonzales Coques 1614–1684; Frans Hals 1581–1666) képei, melyeknek hat-, illetve nyolcgyermekes családokat ábrázolnak) a kor nagy mesterei. Az imponáló gyermekszámon túl a képekről (ma a londoni Nemzeti Képtárban található) szívélyesség, szerető ragaszkodás, az érzelmileg alapozott családi életben való részvétel és odatartozás benyomása árad. *A. E. Imhof* képértelmezését idézve: „Senki sem áll itt félre, magába fordulva, kelletlenül vagy mogorván, csak játszva az egyháznak és hazának tetsző szerepét (újabb adat a családpolitika történelmi tényére). Mindenkinek van kapcsolata a másokhoz, a fiúknak, a lányoknak, az apának, az anyának, egyikük sem áll elhagyatottan, magányosan”.

Nem lehet céloom a műelemzés, csupán azt akarom érzékeltetni, hogy a népszaporulat mindig és talán mindenhol úgy volt, hogy a kultúra különböző szintű alkotói, művelői, képviselői ennek ébrentartásában szövetségesegek voltak; és sajátosan azt is akarom érzékeltetni, hogy a megsemmisülés képzetével szembesülő magyarság egy rétegének, ne tűnjön elfogultságnak, ha azt mondom, hogy a székelységnek kultúrája optimizmust tudott sugallni.

Olvasmányaimból tudom, hogy a népszaporulat ma több európai nép számára nemzeti ügy. A magyarság esetében mindenképpen az. Éppen ezért érthetetlen számomra, hogy a magyar sajtó egy része (valós dimenzióit én nem láthatom), a rádió és bizonyos tv-csatornák miért csinálnak már-már *ars poetica*-t abból, hogy „minél rosszabb, annál jobb”?

Nem a mesterkéeltség, a hamis illúziók mellett szólok, ellenkezőleg, de az álproblémákat, hamis gondokat, kis ügyekből nagyot kreálók gyermekvállalástól elriasztó, elkedvetlenítő taktikázásait izléstelennek, álszentnek, olykor éppen eszelősnek tartom.

Két példával próbálom illusztrálni a fentieket: A TV2 épp a szaporulatnak szentelt fórumán (1999) egy értelmiségi igénnyel részt vevő hölgy azzal indokolta a gyermeknevelés „rendkívül nehéz és kimerítő” voltát, hogy „a kicsi bepisil, bekakil”. Nem tudom, mi mást kellene csináljon. Ezzel a logikával az idős embert, ha netán idejut, kupán kell verni?

2000. február 5-én az Esti Híradó egyik orvos alanya arról beszélt az igen korszerűen felszerelt kórházi kezelőben, hogy Magyarországon egyre jobban romlik a kórházak ellátottsága, egyre csökken a gyermekgyógyászatra fordított pénz, hogy ijesztő módon nő az alultápláltság, „ami oda fog vezetni, hogy ezek a gyermekek különböző betegségekkel nőnek fel, és kevesebbet fognak élni, mint a mai felnőtt generáció (vagysis a szocializmus nemzedéke). Csökkenni fog az átlagos életkor”.

Az ilyen, és ehhez hasonló hírek, írások olvasásakor a Bolondfalva című mese jut az eszembe. A mese arról szól, hogy volt egy falu, melynek lakói mindig sirtak-rítottak, amikor gyermek született, merthogy egyszer meg fog halni. A szomszédfalusiak pedig mit tehettek volna, megvetésből Bolondfálnak nevezték el a falut.

Úgy gondolom, a szaporulatot, a gyermekügyet csak egyféleképpen szabad megjeleníteni: Hittel! A Hit pedig, Szent Pál apostol szavaival, a reménylett dolgok valósága. Ami nem természet feletti, az nem kerekedhet az emberi fölébe.

Vissza a „tisztá forráshoz”!

Ezt a parancsoló mondatot, kifejezést mostanig a népköltészeti alkotásokkal, azok kutatásával összefüggésben használták. Mi motiválja a tárgyalt kontextusba való bevonását?

A család, életvédelem és népesedés kérdéskörével itthon tapogatózó/ténymegállapító, Magyarországon az utóbbi két esztendőben egyre sokrétűbb elméleti és gyakorlati törődés

tapasztalható (pl. a Magyar Tudomány 2000/1. számát csaknem egészében a magyar pesszimizmus problematikájának szentelték: akadémikusok, neves értelmiségiek, írók, művészek válaszolnak Solymosi Frigyes akadémikus kérdésére).

A sokféle és sokszempontú megközelítésből egy alapállás fogalmazható meg: saját, személyes halálával meg tud békülni az ember, de nem békülhet meg nemzete, népe, közössége, nemzetsége halálával.

Mi a kiút, ha van? Visszafordítható-e, megállapítható-e legalább pusztulásuk folyamata? A hozzászólók legtöbbje optimista: az ötletek, megoldások egész arzenálja áll össze.

Ha nagyon idealista volnék, azt mondanám, a népi műveltség modellje, mint tradíció nyújthat igazi megoldást a válságból való kijutásra. Ilyesmit nem merésznék állítani. Ám hiszem, hogy az ősi népi tudás egyik alap princípiumának összehangolt és mélységeiben való átgondolás több eredményt hozhat, mint a meséből ismert gólya-rák-béka féle öröklődés. Ami ősi tudás pedig *Eliade* fogalmazásában így hangzik: "Ha azt akarjuk, hogy valami sikerüljön – gyermekáldás, ház vagy szellemi szándék –, akkor ismételnünk kell a kozmogóniát". *Eliade* következtetésével ez azt jelenti, hogy „az idő művét vissza kell vonni, a teremtést megelőző pirkadatpillanatot kell visszanyerni, ami emberi síkon azt jelenti, hogy vissza kell térni a létezés tiszta lapjához, az abszolút kezdethez, ahol még semmi sem mocskolódtott be, semmi sem romlott el”.

Meglepő, és ez zsenialitására vall, hogy *Bartók* ugyanezt ismerte fel és fogalmazta meg a *Cantata Profana*-ban. A csak egyetlen élvezetet hajszoló, minden alapvető emberi értéket elhagyó, civilizációs züllésre tért fiúk megmentése a visszatérésük által lehet(ne). A bartóki mű alapját képező román kolinda az én olvasatomban azt is sejteti, arra a veszélyre is int, hogy a túlonúl megkészt, elmulasztott korrekció a humánumból való teljes kivetkőzést, a korábbi kultúrához és civilizációhoz való visszatérés ellehetetlenedését hozza maga után: „Kedves édesapánk ... téged mi tűzünk / A szarvunk hegyére / és úgy hajigálunk / Téged rétről rétre, / Téged körül köre, / Téged hegyről hegyre, / S téged hozzávágunk / Éles kősziklához: / Izzé-porrá zúzódsz ...”; „A mi szarvunk / Ajtón be nem térhet ..., A mi karsú tesztünk / Gúnyában nem járhat ..., Karsú lábunk nem lép / Tűzhely hamujába ..., A mi szájunk többé nem iszik pohárból ...”

A szarvassá vált fiú történetében én a globalizáció metaforáját látom: az uniformizálódását, az életmód egysíkúvá, egyszínűvé, egyirányúvá válását. Azt a veszélyt, amit *Csoóri Sándor* így összege: „Hasonlítani fogunk egymásra” és „az emberben a szellemi készenléti állapot megrokkant”.

A népi kultúra egész szellemisége, a parasztság életfilozófiája azt sugallja, hogy a visszatérés nehéz, de nem lehetetlen (megrendítő rítusokat tudnék, pl. a születéssel kapcsolatban felidézni). A „tisztá forrás” purifikáló erejébe vetett hit nem föltétlen irracionális gondolkodás és lépés. *Csoórit* idézem: „Egyetlen megőrző eszménk lehet: vissza kell hátrálnunk a tiszta forráshoz”. A „tisztá forrás” pedig nem lehet más, mint a valós emberi értékek, reflexek, életösztönök, egyszóval a humánium. A tradíciókhoz való jóhiszemű visszatérés gondolatát még akkor is védelmezem, ha a felvilágosodástól errefelé a népi kultúra sok elemét elmarasztalták, leértékelték érényeit, és nem jöttek rá arra, hogy adott helyzetnek megfelelő reakcióként, az élet gondjainak legyűrésére alkalmas kultúraként értékeljék és tiszteljék, és nem mint „különös dolog”, „tévhit”, „babona”, „agyrem”!

A „tisztá forráshoz” való visszatérésnek volna egy kiemelt emberi-társadalmi tényezője, mely a 20. század folyamán, különösen a második felében, az ostobán és globálisan értelmezett női egyenjogúság, az ún. feminista mozgalmak következtében szintén elvesztette nemes tartalmát. Az anyaságra gondolok és annak eszményére. Arra, amit az egyetemes parasztság, ha úgy tetszik „ősanya” hordoz: az otthon, családot, nemzetséget, rokonságot összertartó, hagyományt ügyelő és éltető, pusztulástól, romlástól féltve védő, az emberiséget min-

dig újrászülő, gyermekeket felnevelő, az élet gyönyörűségét, értelmét és szentségét sugárzó és védelmező anyára gondolok.

Mindezt, persze, nem „ráolvasó szövegek” mondogatásával, ünnepi retorikával látom újra elérhetőnek. Úgy gondolom, a társadalom egészében el kell indítani, ki kell virágoztatni egy mindenképpen kulturált, minden társadalmi réteg asszonyához szóló anyakultuszt: nemcsak emocionális tekintetben, hanem az asszonyi/anyai lét minden vonatkozásában. Ha valamiben „történelmi elégtételt” lehet(ne) nyújtani a letűnt korok parasztasszonyainak kegyetlenül nehéz sorsáért, akkor ebben és ezen a téren lehet(ne). Egy kikötéssel: ne kampányszerűen! Minden gyermeket szülő anya legyen az élet minden napján és csaknem mindenhol tapasztalhatóan a társadalom valós és diszkrét kitüntetettje.

Más szóval: az ember jó ösztöneit, reflexeit, józan racionalitását kell újra és folyton gerjeszteni. A nagyon mélyen dobogó szív- és lelkiismeret hangokat kell felerősíteni. Ezek realitása és vágyképe kultúránk egészében, sajátosan a magyar népi kultúrában mind fellelhetők. Én ebben és így látom a „tiszta forrás”-hoz, a „tradícióhoz való visszatérés” üzenetét, lehetőségét, útját.

Még néhány záró gondolat

Tünődéseim során többször megtorpantam: úgy tűnt, eleve visszautasításban lesz részük. Mit akarok, halottam belső énemben a hátam mögötti lehetséges kérdéseket és vádakot, hisz a mai parasztság már nem az a parasztság, amiről írok, a mai társadalom egészében már nem az a társadalmi súlya, ami volt. Aztán újra a magam kérdései kerekednek felül: miért van az, hogy a társadalom az egyre magasabb szintű szervezés, az intézmények sokasodása ellenére egyre veszesebben működik? Igen gyakran *Arthur E. Imhof*-al is kérdezem, elsősorban magamtól: „Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen ...?”

Szükségesnek tartom tehát leszögezni, hogy nem egy teljességében idejét múlt kultúrát akarok visszaerőltetni a jelenbe, hanem annak energiát hordozni képes szellemiségét. Úgy gondolom, az egzisztencia alapkérdései ma sem mások, a lét emberi, egyéni, nemzeti motívációi ma sem mások. A hozzájuk való viszonyulás, igen, az sérült, módosult, változott.

Nem egy, ma már sok vonatkozásban kétségtelenül anakronisztikus modellhez való visszatérésben látom a népesedés gondjaira a megoldást. Az én elmélkedéseimet nem is hiszem megoldásnak, de szerény elemei lehetnek a megoldások makro-rendszerének, aminek kidolgozását azonban fontosnak tartom.

Hiszem, hogy parasztságunk kultúrájának eszmeisége, lelkesége, hite, erkölcsi norma-rendszere, jogszokásai, világszemlélete és nem utolsósorban pragmatizmusa – a folytonosságban és biztonságban, az emberi kapcsolatok kölcsönösségében működő élet – igenis lehet a korszerű civilizációban élő magyar ember számára biztonságot és felemelkedést nyújtó életfilozófia. Biztonságot jelenthet egyéni boldogulásában és a nemzet számára. Más dimenzióban ugyan, de a mai kor ember is felismerheti, amit a parasztság évszázadok óta, saját közösségén belül és annak számára/hasznára felismert, kultúrájába, hagyományaiba, szokásaiba (törvényeibe), viselkedési normarendszerébe foglalt: egyéni és közösségi előrehaladás hosszú távon nem lehetséges az Isten féltése, az élet és a törvény tisztelete, a falus társak megbecsülése nélkül. Erre a felismerésre, princípiumokra épült a „rendtartó székely falu” népi jogrendszere, értékrendje.

A közösségi értékeket és értékrendeket védelmező, közvetítő hagyomány – ezt ma, veszélyeztetettségünkben jobban kell éreznünk, mint bármikor – nemcsak a múlthoz való ragaszkodást jelentette, mint ahogy a mai okoskodók és kézlegyintők vélik, hanem a közös-

ségek (mai szóval) védelmi hálóját is kívülről jövő, máshonnan hozott, átvett kulturális és emberi devalválódással szemben.

Tárgyszavak:

Népesedés
Családszociológia

ETHNOGRAPHICAL MEDITATIONS ON POPULATION (II)

CSALÁD ÉS HÁZTARTÁS
A történeti demográfia forrásainak fogalomhasználata Magyarországon
a 16–19. században

POZSGAI PÉTER

A történeti demográfia művelői többnyire olyan írott forrásokból próbálják meg rekonstruálni a családok és kisközösségek életét, amelyek – az egyházi anyakönyvek kivételével – nem a családi élet és a háztartások demográfiai viszonyainak dokumentálására születtek, így csak a megfelelő forráskritikai megfontolásokkal használhatók fel erre a célra.¹ Többnyire a 16–17. század jelenti azt a határt ameddig ezek a család- és háztartásszerkezeti kutatások visszanyúlhatnak.

A magyar és az európai család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok eredményeinek összevetése nem könnyű feladat, nem utolsósorban azért, mert a felhasznált kvantitatív történeti források (adó- és népességösszeírások, népszámlálások) fogalmai általában csak megszorításokkal feleltethetők meg egymásnak. Az egyes közösségek családi-háztartási szintű rekonstrukciója egyébként is nagyon időigényes, s ezért általában egy-egy település vagy kisebb régió szolgálhat az összehasonlítás alapjául. A vizsgált települések család- és háztartásszerkezeti sajátosságaival, öröklési jogszokásaival és gyakorlatával viszont többnyire nem lehet egy egész országot vagy nagyobb régiót jellemezni.

Az 1950-es évek közepe előtt az európai demográfusoknak és történészeknek csak felszínes ismereteik voltak a *tömegek* családi életéről. Sokszor nem annyira a szándék, mint inkább a módszer hiányzott a *kisemberek* és az *átlagos* családok múltbeli életének bemutatásához.² A „hallgatag” alsóbb társadalmi rétegek családi viszonyainak és demográfiai viselkedésének megismeréséhez csak elvétve állottak rendelkezésre naplók, önéletrajzok és egyéb korabeli feljegyzések, amelyek ugyan az arisztokrata, nagypolgári vagy értelmiségi családok esetében gyakrabban fellelhetők voltak, de előfordulásuk ezeknél a társadalmi csoportoknál sem mondható gyakorinak. Az általános viselkedési normák, a család és a családhoz tartozók mindennapjai, gazdálkodási és háztartási viszonyaik, döntéshozatali stratégiáik még ez utóbbi, privilegizált csoportoknál is csak nagy ügyel-bajjal tárhatók fel, jóllehet a forrásadottságok nyilvánvalóan felülmúlják a paraszt- vagy munkáscsaládokról fennmaradt írott forrásokat.

A demográfia és a történettudomány diszciplínáinak közeledésében a *történeti demográfia* önállóodása hozott jelentős változásokat a 20. század második felétől.³ Bár néhány úttörő svéd demográfiai tanulmányban már a század első felében is felhasználták a népességösszeírásokat és az anyakönyveket korszpecifikus termékenység vizsgálatára, vala-

¹ A dolgozat az F 26359 sz. OTKA-kutatás keretében készült az MTA TKI támogatásával; megírásánál támaszkodtam a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület „*Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*” című konferenciáján (Miskolc, 1999. aug. 27–28.) elhangzott előadásomra.

² Az arisztokrácia és az uralkodó osztály egyéb rétegei, illetve a polgárság egy része is nagyobb számú olyan önéletrajzt produkáltak, amelyek a történeti demográfia és a társadalomtörténet számára is jól hasznosíthatóak.

³ Az iparosodás előtti család és háztartás kutatásának eredményeiről jó társadalomtörténeti áttekintést ad *Anderson, M.* 1980. és *Freitag, W.* 1988. 5–37.

mint a házasulandók életkorának és a csecsemőhalandóságnak az elemzésére⁴, a lokális demográfiai viszonyok egyházi anyakönyvek nominális bejegyzésein alapuló vizsgálata, a *családrekonstrukciós módszer* kidolgozása azonban egy francia demográfus, *Louis Henry* nevéhez fűződik.⁵

Az ötvenes és hatvanas évek alapvető kutatásai után egy mindmáig felfelé ívelő szakasza kezdődött a francia történeti demográfiának, amelynek kérdésfelvetései, eredményei és alkalmazott módszerei sokszor az angolszász és a német tudományosságban is indukáló szerepet játszottak, s egyúttal ráirányították a figyelmet a regionális és lokális társadalomtörténeti kutatások demográfiai vonatkozásaira (házasodási kor, termékenység, születésszabályozás, halálozás), a *család* történeti szerepének fontosságára (termelés, munkaszervezet, fogyasztás, szocializáció).⁶ A kulturális antropológia mellett tehát a történeti demográfia eredményei alapozták meg leginkább a későbbi *mikrotörténeti* vizsgálatokat, ahol már a családformák, a demográfiai viszonyok, a gazdálkodás, a foglalkozásszerkezet és az öröklési szokások összefüggésein kívül a *családi stratégiák* is feltárultak. Franciaországban már a nyolcvanas években több mint félezerre volt tehető a nominális családrekonstrukciós vizsgálatok száma, és Franciaország volt az első, ahol országos vizsgálat keretében a korabeli francia egyházközösségekből kiválasztott reprezentatív minta alapján nem nominális feldolgozást végeztek.⁷

Angliában *E. A. Wrigley* nevéhez fűződik a családrekonstrukción alapuló történeti demográfiai vizsgálatok elindítása. A születésszám és a háztartásnagyság korlátozásának vizsgálata itt is fontos szerepet játszott a kutatásokban.⁸ Az angliai népesedéstörténet hosszú távú elemzését *R. S. Schofield* és *Wrigley* közösen végezte el, ahol a korábbi időszakok népesedésére és népességszámára vonatkozóan az ún. „visszafelé becslés” eljárását alkalmazták.⁹ Ugyancsak *Wrigley* és *Schofield* tett kísérletet arra, hogy a családrekonstrukciós vizsgálatok eredményeivel a becsült országos adatok kontrollvizsgálatát végezzék el.¹⁰

Az angol paraszti társadalom korabeli gazdálkodásának és háztartási viszonyainak vizsgálatára nagy hatással voltak a 19. század végéről és a 20. század elejéről származó kelet-európai kutatási eredmények. Különösen *A. V. Csajanov* műveinek újrafelfedezése hatott megtermékenyítően a család- és háztartásszerkezeti kutatásokra.¹¹ A kiinduló kérdésfelvetés az angol parasztság rétegződésére, a kontinentális fejlődéstől való eltérésének okaira, korai „polgárosodására”, „individualizmusára” irányult. Ezekben a kutatásokban jelentős szerepet kapott a 19–20. századi kelet- és kelet-közép-európai parasztság gazdálkodása, munkaszervezete, háztartási viszonyai és az angol parasztság középkori fejlődése közötti „analógián”

⁴ *Edin* és *Hyrenius* munkáit idézi *Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.* 1997. 3. (1. l.) *Hyrenius* korai munkájának későbbi angol változata az észtországi svédnek születéskorlátozás nélküli népesedéstörténetéről angolul is megjelent. *Hyrenius, H.* 1958. 121–130.

⁵ *Henry, L.* 1953. 281–290.

⁶ A francia történeti demográfiában és társadalomtörténetben bekövetkezett változásokról áttekintést adnak: *Bódy Zs. – Czoch G. – Sonkoly G.* 1995. 131–141., illetve *Óri P.* 1998. 4. sz. 414–455.

⁷ A kutatás menetéről és eredményeiről *Henry* és *Houdaille* tanulmányai adnak áttekintést. Többek között l. *Henry, L.* 1972. 612–40. és 977–1023; illetve *Henry, L.* és *Houdaille, J.* 1973. 873–924.

⁸ *Wrigley, E. A.* 1966. 82–109. A születésszabályozás kutatásának franciaországi tapasztalatairól áttekintően lásd *Burguière, A.* é.n. 96–104.

⁹ *Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.* 1983. 157–184.

¹⁰ *Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.* 1989.² Újabbban pedig *Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.* 1997.

¹¹ *Chayanov, A. V.* 1966 [1925].

alapuló elképzelések. Így többen a *csajanovi* eredményeket és téziseket is a nyugat-európai agrárfejlődés középkori modellezésére kívánták – néha kritikátlanul – felhasználni.

Csajanov műveinek és különösen „A parasztgazdaság szervezete” (*Peasant Farm Organization*) című munkájának meghatározó szerepe volt abban, hogy Nyugat-Európában a hatvanas évektől kezdve kutatási irányzatok és iskolák jöttek létre az első angol kiadást (1966) követően: a *Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure* összehasonlító háztartásnagyság vizsgálatai (*P. Laslett*), *E. P. Thompson* „morális ökonómia-ja”, a különböző történeti háztartásszerkezeti és történeti szociológiai vizsgálatok, a „családi fejlődési ciklus” elmélete (*L. Berkner*, *M. Mitterauer*, *R. Sieder*) és a paraszti gazdálkodás „racionálitása” (*H. Medick*) – hogy csak néhányat említsünk a jelentősebbek közül.¹²

*A magyarországi háztartásszerkezeti kutatások és előzményeik*¹³

A magyarországi jobbágycsaládok és jobbágyparaszti gazdaságok vizsgálata már az ötvenes években elkezdődött az MTA Történettudományi Intézetében 1955-ben létrehozott agrártörténeti munkacsoport tevékenységének köszönhetően.¹⁴ A munkacsoport elsődleges célkitűzése a paraszti termelőüzem, a jobbágycsaládok munkaszervezete és a paraszti áru-termelés tanulmányozása volt az örökös jobbágyság korszakában.¹⁵ A csoport tagja, *Veress Éva* rendkívüli invencióval és alaposággal dolgozta fel az urbáriumokat és dézsmajegyzékeket. *Veress* kutatásai során megkísérelte körülhatárolni a paraszti familia, a gazdaság és a háztartás, illetve a jobbágy termelőüzem fogalmait. A 16–17. században nem készültek a paraszti háztartásokról részletes kimutatások, ezért az adóösszeírások közül az urbáriumok és a dézsmajegyzékek összehasonlító elemzésével próbálta a paraszti munkaszervezet és gazdálkodás működését feltárni.

A paraszti familiaritás és a paraszti „familia”

A különböző időpontokból származó urbáriumok és dézsmajegyzékek névanyagát *Veress Éva* egyrészt a jobbágycsaládok településen belüli topográfiai elhelyezkedésének feltárására, másrészt a jobbágyháztartások összetételének vizsgálatára használta fel.¹⁶

¹² *Laslett, P.* – *Wall, R.* 1972., *Thompson, E. P.* 1991., *Berkner, L. K.* 1972., *Sieder, R.* – *Mitterauer, M.* 1983., *Medick, H.* 1976. A csajanovi elméletre, a nyugat-európai kutatásokra és a háztartásciklusokra lásd *Pozsgai P.* 2001. 265–281.

¹³ A következőkben elsősorban a paraszti közösségek háztartásait próbálom meg „követni”, illetve a legfontosabb forrásokat számba venni a 16–19. században. E dolgozat kereteit meghaladná a háztartás korábbi századokra, vagy nem paraszti közösségekre is kiterjedő vizsgálata. Az előbbire és a kutatás nehézségeire l. *Szűcs J.* 1983. 136–158., az utóbbira a 16. századi városi polgári családra l. *Granasztói Gy.* 1982. 605–664., a 18. századi falusi kézművességre *Faragó T.* 1985. 7–45., a budai háztartásokra a 19. sz. elején l. *Bácskai V.* 1992. 25–45., ill. a 19. sz. első felének kassai háztartásaira l. *Czoch G.* 1997.

¹⁴ A munkacsoportról és *Veress Éva* kutatásairól már egy korábbi dolgozatomban is írtam rövidebben, a család- és háztartásciklusokkal kapcsolatban. Lásd *Pozsgai P.* 2001.

¹⁵ *Makkai L.* 1966. 7–8.

¹⁶ A felvételi egység eltérő a dézsmajegyzékek és az urbáriumok esetében. A dézsmakivetés alapja a személyi tulajdont képező adóköteles termény, termék, jószág (gabona, bor, bárány, sertés stb.) tekintet nélkül a termelés üzemszervezetére, az urbáriumok felvételi egysége viszont ekkor a jobbágyok használatában lévő telekrész volt tekintet nélkül arra, hogy hányan lakták, hogyan gazdálkodtak vele, milyen módon teljesítették adóját.

A dézsmajegyzékekben szereplő adózók nevei nagyjából hiányoztak az urbáriumokból és a dézsmajegyzékek névsorában az urbáriumból ismert telkesjobbágyok között voltak felsorolva, sok esetben a szomszédos telkesgazda családnevét viselték, tehát annak telkén lakó rokonok vagy a névazonosság hiányában affinális rokonok, házatlan zsellérek, cselédek, szolgák lehettek. *Veress Éva* megfogalmazása szerint:

„Az árutermelő gazdaságok körül létrejött együttesek laza és bonyolult összetétele már nem nevezhető paraszti nagycsaládnak; az árutermelő jobbágy telkén élő háznép sok tekintetben önálló, rokon és nem rokon tagjait olyan tágabb gazdasági kapcsolat, és a gazdasági függőséggel járó olyan hierarchikus szervezet fűzi egybe, amely valóban leginkább a feudális tartalmú paraszti „familiaritás” fogalmának felel meg.”¹⁷

Veress a parasztcsaládot az együtt termelő és fogyasztó rokonok gazdasági szervezetének tekintette, amelyet a „rokonság más csoportjaitól elsősorban gazdasági különállása választ el.”¹⁸ A Perényi-birtok falvainak részletes elemzése alapján a jobbágyháztartások négy fő típusát különböztette meg:

1. *Közös telekbirtok, de az egyes családtagok¹⁹ külön dézsmatartozással összeírva.* Több rokon és velük élő nem rokon „kiscsaládnak” nyújt a telekbirtok megélhetést. A termelőmunka és a gazdálkodás valószínű, hogy a legkülönbözőbb együttműködés mellett mehetett végbe, de a fogyasztás részben vagy egészben is elkülönülhetett.
2. *Közös telekbirtok, de a háznépben belül nincs elkülönült háztartásokra utaló jel, az együtt élő közösség kifelé zárt egységet mutat.* A földesúr felé a függés csak a háztartásfőn keresztül érvényesült, a többi jelenlévő családmag a telkes gazda személye mögött rejtve marad. „Minimális kerete az apaági nagycsalád, maximális kerete azonban nem haladja meg a szolgálkkal kibővült háznépet, mely nagyjából megőrzi termelésének és fogyasztásának az egységét.”²⁰
3. *Létalapja nem az agrártermelő-üzem [telek], tagjai a jobbágyparaszti árutermelésben önállóan vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy csak alkalmilag, időlegesen.* Ez a típus a jobbágyparaszti kiségzisztenciákra lehetett jellemző. Ezekről a háztartásokról *Veress* azt is feltételezte, hogy valamilyen paraszttiparon alapultak. Az ilyen háztartások kevés családtagot tarthattak el, és azok munkaerejének tekintélyes része más háztartásokat szolgált ki.
4. *Elsősorban a termelőeszközök fogyatékosága miatt „ketten-hárman” összefogó fél- vagy negyedtelkes jobbágyok.* Háznépük alig haladhatta meg a kiscsaládot, esetleg a szülőknek az egyik házas gyermekükkel való együttélését [törzscsalád], mert nagyobb létszámot az ilyen gazdaság nehezen tarthatott volna el és munkaszükséglete sem indokolt.

¹⁷ *Veress É.* 1966. 369. A paraszti *familiára* lásd még *Kosáry D.* 1963. 120–131.

¹⁸ „Zárt egységgé éppen a gazdasági közösség teszi, létszámát pedig – a közösségben élő rokonság kiterjedését – az együttélés mindenkor gazdaságossága szabályozza.” *Veress É.* 1966. 367.

¹⁹ Itt nyilván a kiscsaládok részben elkülönülő háztartásairól van szó (külön kenyéren élés), amelyeket a kiscsaládok fejei jelenítenek meg a dézsmajegyzékekben. Lásd még *Bakács I.* 1957. 62.

²⁰ *Veress É.* 1966. 370.

Veress az első két változatot tekintette az árutermelő paraszti közép- és nagygazdaságokra jellemzőnek, amelyeknek közös vonása volt a „famiális” jelleg, de amelyek között szerinte a „famiaritáson alapuló jobbágyparaszti háztartás történeti fejlődése szempontjából” különbséget kell tenni. Nagy jelentőségű, hogy elkülönítette a jobbágyháztartások fejlődési szakaszait²¹, de a jobbágycsalád létrejötte, növekedése, több családmagot magában foglaló összetettebb családformává alakulása és fokozatos „lebomlása”, ciklikussága, akkor még nem kaphatott megfelelő súlyt magyarázatában. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményei, valamint a dézsmajegyzékek és az urbáriumok tüzetesebb vizsgálata arra engednek következtetni, hogy a történeti fejlődés különböző fokozatai helyett valószínűbb, hogy az esetek jelentős részében pusztán az adott családok fejlődésének különböző fázisairól beszélhetünk az 1. és a 2. típus esetében is. A családok fejlődési szakaszainak, a családciklusoknak a figyelembevételével ugyanis könnyebben érthetővé válik a jobbágyháztartások sokszínűsége egy adott időpontban és vagyoni helyzetük ingadozása két időpont között.²² Az urbáriumok és dézsmajegyzékek vizsgálatából ugyanis kiderül, hogy a férfi adózó háztartásfő halála után sokszor özvegye „tűnik fel” először – többnyire csak a dézsmajegyzékeken –, majd több esetben az elhunyt háztartásfővel azonos családnevet viselő férfi adózó(k). Az utóbbiak nyilván az elhunyt háztartásfő feltehetően házas fiai, esetleg testvérei.²³ A 2. típusra jellemző lehetett, pl. amikor a telkes jobbágy *gazda* feleségével, nem házas és esetleg házas gyermekeivel (és egyéb a gazdálkodásban részt vevő nem rokon személlyel) élt együtt egy kenyéren. Ez lehetett tartós, a generációk váltakozásától független formáció (nagy családi vagyonszövetség) és lehetett átmeneti. A gazda házas gyermekei ugyanis idővel *külön kenyérré is mehettek*, ami nem feltétlenül vezetett a telekközösség bomlásához, de ekkor a dézsmajegyzékekben már többnyire *fejenként* is szerepeltek. (1. típus) A gazda halálával a gazdasági elkülönülés általában növekedhetett, de még ekkor is sok esetben osztatlan telken gazdálkodtak a testvérek tovább. A dézsmajegyzékekben ekkor az özvegy mellett (házas) fiait is feltüntették.²⁴

A tulajdonviszonyoknak – a telkes jobbágy státusnak – nyilván *meghatározó* szerepe volt. De feltehető, hogy amennyiben a jobbágygazda fiai közösen örökölték az egész-, fél- vagy negyedhelyes jobbágytelket, akkor még az apa életében kialakulhatott az együtt élő, közösen termelő és fogyasztó család összetettebb képlete.²⁵ A családciklus korábbi szakaszában azonban, amikor a gazda fiai esetleg még gyermekek voltak és munkaerőhiány lehetett a jellemző, a háztartás szükségszerűen egészülhetett ki akár nagyobb létszámú idegen munkaerővel is. Az apa és az özvegy halála után a házas fiútestvérek továbbra is maradhattak *telekközösségben*, amely azonban már a termelőmunka részbeni elkülönülésével (külön dézsma) és a fogyasztás akár teljes elkülönülésével is együtt járhatott (külön kenyéren élés).

A jobbágytelek tartozékainak, a házhelynek és a külsőségeknek a szétválása lehetővé tette, hogy a jobbágyok mindig az adott körülményeiknek megfelelő nagyságú úrbéres telekbirtokot fogjanak föl.²⁶ Ez nagyon jelentős mértékben megnövelte a jobbágyparaszti háztartá-

²¹ „Az elkülönülés sokszor fokozatos; utolsó állomása a családi telekrész szabályszerű felosztása, mellyel a gazdasági közösség alapja, a közös fundus, külsőség és szolgáltatás is megszűnik. A család, mint gazdasági egység voltaképpen ekkor bomlik fel.” Uo. 368.

²² Itt támaszkodom a család- és háztartásciklusokról írott, már említett munkám következtetéseire. Lásd *Pozsgai P.* 2001. 272–273.

²³ A testvérek osztatlan telken való közös gazdálkodása többnyire kiolvasható az urbáriumokból.

²⁴ Lásd *Veress Éva* tanulmányának függelékében szereplő adatokat. *Veress É.* 1966. 376–426.

²⁵ A jobbágyok „ösi” és „szerzett örökségére”, hagyományozási jogára l. *Varga J.* 1969. 480–483.

²⁶ *Veress É.* 1966. 348.

sok alkalmazkodóképességét a mindenkori körülményeikhez.²⁷ A családciklusnak abban a szakaszában, amikor éppen nem volt elegendő munkaerő egy egésztelek külsőségeinek a megművelésére, a gazda idegen munkaerőt (szolgákat, illetve zsellércsaládokat) is igénybe vehetett, különösen akkor, ha kedvezőek voltak a terméskilátások és/vagy az értékesítési lehetőségek. Ellenkező esetben elhagyták az egész telek jogát és csak fél vagy negyed telket vettek az adott időszakban művelés alá – földesúri terheiket könnyítendő –, vagy egyéb „stratégiákhoz” folyamodtak az uradalom kijátszására.²⁸

A jobbágháztartások összetétele változásának és a családciklus fázisainak figyelembevételével részben tehát magyarázatot lehet adni az urbáriumok és dézsmajegyzékek adatainak időbeli változására. A jobbágháztartások valószínűsíthető típusai, a paraszti *familia* szerveződése és megjelenési formái tanulmányozásakor fontos a földesúri szolgáltatások és egyéb jobbágyi terhek változásainak feltérképezése, ezek a tényezők ugyanis nagyon jelentősen befolyásolhatták az együttélés „látható formáját” a különböző összeírásokban.

A Veress Éva által vizsgált időszakban és területen a paraszti *familia* rendszerét túlnyomórészt csak a rokoni együttélés alapján lehetett kimutatni. A telkesjobbágyok gazdaságában alkalmazott idegen munkaerőt (cselédeket, szolgákat) – mivel nem adóztak külön – többnyire csak valószínűsíteni lehetett. Ugyanígy megfoghatatlannak bizonyultak a családos szolgák, házatlan zsellér családok, akik betagolódtak a jobbágygazda *familiájába* és a máshol lakó, de időszakonként, vagy akár rendszeresen munkaerejükkel a jobbágygazdaság rendelkezésére álló zsellércsaládok.

Kosáry Domokos a 17. század végéről és a 18. század elejéről származó adóösszeírások, urbáriumok és egyházi adatfelvételek segítségével már a *familiák* keretében élő szolgák nyomaira is ráakadt Pest megyében. A váci járás helységeiben ugyanis 1702-ben összesítve kimutatták a „szolgák jószágait”, a pilisi járás ugyanebből az évből származó név szerinti adatfelvételében pedig már egy-egy jobbágygazda rovatában tüntették fel a *cselédek jószágait*.²⁹ Kosáry említi a 17. század végéről a kormányzat azon igyekezetét, amely az addig nem adózó elemek megadóztatására irányult. Pest megyei eredményei összezsengenek Veress Éva hegyaljai és bodrogközi falvakra tett megállapításaival, ahol a 17. századi, fejlettebb szerkezeti felépítésű urbáriumokban tükröződik ugyanez a törekvés a földesúr részéről: közvetlenül is megadóztatni azokat, akik addig a paraszti familia védőszárnyai alatt húzódtak meg.³⁰

A korszak paraszti termelő kisüzemeinek áttekintő vizsgálata alapján is megállapítható, hogy a jobbágytelek, illetve *telekrész* mint gazdasági egység nem feltétlenül és minden esetben esett egybe a *háztartással*, amennyiben az egy telken, de külön kenyéren élő kiscsaládokat – modernkori terminussal – különálló háztartásoknak tekintjük. Ebben az esetben a gazdálkodási-termelési közösség mellett a fogyasztás – és bizonyos fokig a termelés – elkülönülésével kell számolnunk. A néprajzi irodalom terminológiáját felhasználva ezt a termelési-gazdálkodási egységet *gazdaságnak* nevezhetjük, függetlenül attól, hogy egy jobbágygazda

²⁷ A jobbágy és a zsellércsaládok gazdálkodási „mozgásterét” nagyon jelentős mértékben növelte a telki állományon kívül a pusztatelkek művelése, avagy a „pusztára szállás” lehetősége. Lásd erre pl. Buza J. 1978. 269–271.

²⁸ Veress É. 1966. 354.

²⁹ Kosáry D. 1963. 124–125.

³⁰ Nagyon jól szemlélteti a változás irányát, hogy míg 1699-ben csak a szolgák jószágai után adóztak, addig az 1708-as egri gyűlés már a *familia szolgálomeit* is adókötelesnek minősítette, jóllehet ebben a politikai körülmények megváltozása nyilvánvalóan nem elhanyagolható szerepet játszott. Kosáry D. 1963. 128–129.

irányítása alatt állt-e, vagy osztatlan közös tulajdonban (*telekközösség*) volt.³¹ Néhány történetész és demográfus azonban éppen e nagyobb gazdálkodási-termelési egységet nevezte *háztartásnak*, de ebben sem volt mindegyikük következetes, így hosszú időn keresztül a terminológiai bizonytalanság állandósult a fogalmi tisztázás helyett.³²

A magyarországi népességösszeírások és népszámlálások háztartásfogalma a 18. században

Az országos adóösszeírások és az egyházi népességösszeírások mellett a 18. század második felétől kezdődően az osztrák abszolutizmus is *lélekösszeírásokat* rendelt el.³³ A számlálások fő indítéka a katonaköteles korú férfi népesség felmérése volt. Az 1777. évi császári pátenis eredményeként minden *familia* egy saját ívet kapott (*Familienbogen*), amelyen mindenkinék, aki a familiához tartozott, feltüntették a család- és keresztnévét egyaránt, családi állapotát, a férfiaknak a foglalkozását is. Ez a népszámlálás már előképe volt a *II. József* által 1784-ben elrendelt népszámlálásnak, amelyet már Magyarországon is végrehajtottak. A *familiát* 1777-ben az *egy kenyéren élők közösségeként* határozták meg,³⁴ csakúgy mint a *II. József* által elrendelt népszámlálási utasításban:

„Egy Familiához számlálatnak mind azok, és következőképpen azon egy Arkus Familia táblájába irattatnak bé, *valakik magoknak külön nem főznek*, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdaszszonytól, *közönségesen egygyütt táplálatnak, és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak*, akár ezek Házások légyenek akár nem; e' szerint kiki valaki másokat táplál, a' Familia Fejének tartassék...”³⁵

Thirring Gusztáv a modernkori *családfogalomból* kiindulva helytelenítette a *familia* megjelölés használatát, mert az – megállapítása szerint – voltaképpen a *háztartást* jelentette az első magyar népszámlálás végrehajtásakor. Az összeírók *számos esetben több családot* is összeírtak egy *familiában*, amennyiben az egyes családfők a *familia* fejével egy kenyéren voltak. Így tehát – írja *Thirring* – nem állapítható meg a családok száma, hisz az a familiák számánál mindenképpen nagyobb kellett, hogy legyen.³⁶ *Thirring* vonatkozó kritikai észrevételében figyelmen kívül hagyta a *család* történeti fejlődését. A modern, szociológiai értelemben vett *családot* és az iparosodott területek család*háztartását*, mint fogyasztási és szocializációs egységet nem lehet a preindusztriális társadalom *családjával* sem morfológiai, sem

³¹ *Fél E.* 1944. 3–24., 1993. 64–96. és *Heilig B.* 2000. 225–265.

³² Erre lásd *Faragó T.* 2000. 456–457. A család és a háztartás, valamint a háztartás és a gazdaság (üzem) fogalmainak elhatárolásának szempontjait ugyanitt. A *háztartás és a gazdaság* fogalmainak példamutató körülhatárolására és funkcióik aprólékos forrásanalízisen alapuló megkülönböztetésére lásd még *Heilig B.* 2000. 227.

³³ Az örökös tartományokban végrehajtott lélekösszeírásokat 1753-ban és 1754-ben ún. *Seelen-Consignation*, majd 1770-ben már ún. *Seelen-Beschreibung* elnevezéssel illették. Lásd erre *Ficker, A.* 1870. 4–6.

³⁴ *Gürtler, A.* 1909. 67–68.

³⁵ *Thirring G.* 1938. 150.

³⁶ *Thirring G.* 1938. 27. „A népszámlálás végrehajtásáról kiadott utasítás az összeírásnak *családonkénti felvételét* írta elő s a táblázatok tényleg mindenütt a családok (*familiák*) számát tudakolták. Ellenben a lakások számára nincs rovat. Az összeírásnál kialakult felfogás azonban a család és a lakás fogalmát azonosnak vette, az összeíró közegek tényleg lakásról lakásra haladva a lakásokban talált egyének összességét szorították bele a család fogalmába, mely ilyformán voltaképpen a *háztartás* fogalmának felelt meg.” *Thirring G.* 1935. 5–6.

funkcionális tekintetben összehasonlíthatni. A legújabbkori családfogalom csak a társadalmi szerkezet változásainak figyelembevételével érthető meg, és csak az iparosodás és a felgyorsult urbanizáció családszerkezetre gyakorolt hatásaival összhangban vizsgálható.

A 18. századból szórványosan egyházi lélekösszeírások (*Status Animarum*) is maradtak fenn, amelyek közül azok, amelyekben a népességet házanként és személyenként is összeírták alkalmasak a korabeli családi együttélési viszonyok áttekintésére. Többnyire ezek az összeírások is a *familia* kategóriát használták, valószínűsíthetően hasonló tartalommal, mint az állami összeírások.³⁷ Faragó Tamás a 18. század közepéről származó *status animarum*ok bejegyzéseit egészítette ki adóösszeírások és egyházi anyakönyvek adataival. Azokban az esetekben, ahol a háztartás *határait* nem lehetett pusztán a lélekösszeírásra támaszkodva megállapítani, e kiegészítő forrásokat is felhasználta. Azokat a családokat, amelyek az adóösszeírásban különálló *adóegységet* alkottak, külön *háztartásnak* tekintette még elsődökü rokonai kapcsolat esetén is.

A *familia* fogalommal kapcsolatban óhatatlanul felvetődik a kérdés: Vajon a 16–17. században vizsgált paraszti *familia* és a 18. századi lélekösszeírások és népszámlálások *familia* fogalma mennyiben feleltethető meg egymásnak? Egyelőre célszerűnek látszik továbbra is csak a paraszti háztartásokra szűkíteni a kérdés vizsgálatát. Azt kell elsősorban szemügyre vennünk, hogy a két különböző időszak forráscsoportjai között milyen lényegi különbségek vannak. A 16–17. századi urbáriumoknak és dézsmajegyzékeknek az adófizető alanyok felmérése volt a céljuk, tehát sem a teljes népesség, sem az egyes háztartások pontos összetétele nem állapítható meg belőlük.³⁸ A telkes jobbágyok telekrésze, amelyen a gazdálkodás alapult és a rajta élők létalapját jelentette, mindenképpen meghatározó volt az egész közösség számára, akik az adott jobbágybirtok munkaszervezetét alkották. A *telekközösség* rokon és nem rokon tagjait valóban patriarchális függőségi (*familiáris* vagy *patrónus-kliens*) viszony köthette a gazdaság fejéhez. Ezen a telekközösségen belül azonban fontos kijelölni a jobbágygazda és családja helyét, meghatározó szerepét. A családi munkaszervezet idegen munkaerővel történő kiegészítése, a cselédek és szolgák felfogadása bizonyosan a gazda joga volt. A jobbágyhely jogainak és kötelmeinek fiági öröklődése szintén a gazda családjának – elsősorban fiági leszármazottainak – a folytonosságát biztosította. A telekközösség tagjai nem feltétlenül laktak egy fedél alatt, bár valószínűleg ez lehetett a gyakoribb, és a külön kenyérré menő kiscsaládok fogyasztási elkülönülése sem feltétlenül vezetett a gazdasági közösség felbomlásához. Ez a *familia* fogalom – amely az esetek többségében feltehetően a teljes gazdálkodási közösséget lefedti – tehát „tágabb”, mint a 18. századi instrukciók által megadott „egy kenyéren élők” *familia* fogalma, amely már elsősorban a *házra*, a házban együtt élő és étkező közösségre szűkült.³⁹ Ez egyúttal minden *fölvételi ívvel*, háztartási lajstrommal végrehajtott népszámlálás problémája is: pusztán a lajstromokra támaszkodva csak egy szűkített értelmű háztartásfogalmat lehet rekonstruálni, amely a ház és a földbirtok tulajdonviszonyainak, valamint a gazdálkodásban részt vevő, de máshol lakó rokonai és nem rokonai csoportoknak az ismerete nélkül mindenképpen félrevezető lehet.⁴⁰

³⁷ Faragó T. 1985. 20–23.

³⁸ Az állami adóösszeírások még korlátozottabb felhasználhatóságára a háztartásokra nézve, ill. az állami és földesúri számbavétel eltéréseire és kritikái vizsgálatára I. Bakács I. 1957. 51–81., *Kubinyi A.* 1986. 279–299.

³⁹ Faragó T. 1985. 23.

⁴⁰ A *gazdaság* és a *ház* természetesen sokszor megfeleltethetők egymásnak. A ház(nép) feje többnyire egyúttal *gazda* is. A *házra*, mint háztartási-gazdasági egységre és a fogalom változására I. Brunner, O. 1968. 106–10.

Kérdés most már terminológiai tekintetben, hogy mit is tekintünk *háztartás*nak: a tágabb, gazdálkodási közösséget, amely azonban a kvantitatív források jellegéből következően csak ritkán ragadható meg a maga teljességében; a házon belül egy kenyéren élő rokoni és nem rokoni csoport tagjainak *familiáját*, avagy a házban együtt élő rokoni család részben elkülönülő (fogyasztás) kiscsaládjait?

„Lakófél” és háztartás

A 19. század első feléből származó *nem nemesek* összeírásainál (*popularis conscriptio ignobilium*) szintén a *familiánkénti* összeírás 18. század végi gyakorlatát követték, ahol egy *familiához* tartozónak tekintették mindazokat, akik a familia fejével közös kenyéren éltek.⁴¹

A 19. század közepén azonban az osztrák közigazgatási szervek által végrehajtott két népszámlálás (1850, 1857) új fogalmat vezetett be, a *lakófél* (*Wohnpartei*) fogalmát, amelylyel a korábbi összeírások *familia* fogalmát kívánták helyettesíteni.⁴² A lakófélfogalom használata azonban az eddigi vizsgálatok alapján eltérő volt az 1850-es és az 1857-es népszámlálások végrehajtása során.⁴³ Az 1850/51. évi felvételi egység tartalmára nézve a következőképpen rendelkezett a népszámlálás „Hivatalos Utasítása”:

”Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.”⁴⁴

A lakófélfogalom tehát ebből az utasításból következően a nukleáris családok elkülönítését célozta, s ez tetten is érhető a végrehajtás elemzése alapján.⁴⁵ Ez a fogalom az 1857. évi népszámlálásnak is alapegysége maradt, de használatában – a Torna mezővárosi és a szőlősárdói összeírói gyakorlat elemzése alapján – jelentősen eltért az 1850. évitől. Ekkor már nem érvényesült a nukleáris családok, az együtt élő rokon családmagok merev elválasztásának a gyakorlata, hanem elsősorban a tulajdoni státusz szerinti tagolás határozta meg a *lakófélegységet*.⁴⁶ A „házbirtokos” szülő és házas gyermeke többnyire ugyanabban a lakófélben szerepel a lajstromokon. A fiatal pár házon belüli feltételezhető térbeli elkülönülését Tornán éppen ezért nem választóvonalal vagy másik felvételi ív betöltésével jelölték, hanem a szülőktől (és nőtlen, illetve hajadon testvéreiktől) néhány sorral lejjebb írták össze őket.⁴⁷ Az egy házban lakó már házas testvérek azonban szinte kivétel nélkül önálló „házbir-

⁴¹ Thirring G. 1903. 25., 69.

⁴² Ficker, A. 1870. 78.

⁴³ L. Heilig B. és Pozsgai P. idézett munkáit. A „lakófél” alkalmazhatóságának problémáját felvette Faragó T. 1989. 439.

⁴⁴ Közli Dányi D. 1993. 92–93.

⁴⁵ Az 1850. évi népszámlálás házankénti és lakófélenkénti összesítő ívei fennmaradtak Torna vármegye településeire vonatkozóan a Kassai Állami Területi Levéltárban. Részletesebben I. Pozsgai P. 2000. 172–173.

⁴⁶ Kivételt képeznek a bérlőcsaládok, akik bár nem voltak önálló háztulajdonosok mégis többnyire különálló lakófelet alkottak Tornán.

⁴⁷ Ez a gyakorlat hasonló a II. József-féle népszámlálás utasításához, amely szerint a háztartásfő apa után „kevésbé bellyebb” kellett tétetniük a házas fiú családtagjainak.

tokosok” voltak, akiknek családait különálló lakófélháztartásokként tüntették fel a *fölvételi íveken* és többnyire állatállományuk is elkülönítve szerepelt.

A magyar statisztikai szervezet által előkészített és végrehajtott első népszámlálás (1869) háztartásfogalma a két korábbi osztrák népszámlálás által használt *Wohnpartei* magyar fordítása, a *lakófél* lett. Ez annál inkább bonyolította a helyzetet, mert a népszámlálás végrehajtását *Keleti Károly* és munkacsoportja elsősorban a helyi értelmiségre – nem fizetett népszámlálási biztosokra – alapozta, akiknek a körében ez a kifejezés aligha lehetett használatos. A magyar népszámlálás utasítása sem tisztázta pontosan, hogy mit kell *lakófél* alatt érteni, s ez különösen azokban az esetekben jelentett gondot, amikor az egyes különbözőképpen felkészült összeírók az egy házban együtt élő rokoni csoportokat különítették el „*lakó felekre*”. Tovább növelte a terminológiai zűrzavart, hogy a háztartási lajstromok (*Fölvételi ív*) második oszlopában – ahol a „lakók vezeték- és keresztnévét” kellett feltüntetni – a *családot* is háztartás értelemben használták.⁴⁸ Torna megye településeinek eddigi vizsgálati eredményei alapján megállapítható, hogy az egyes összeírók különbözőképpen értelmezték a népszámlálási utasítás által meghatározott háztartási egységet, a *lakófelet*. Egyes falvaknál megalapozottan, a valós tulajdonviszonyoknak megfelelő háztartásokat különítette el az összeíró, míg máshol ez a szétválasztás nem mondható sem megalapozottnak, sem következetesnek, azaz nem vette figyelembe a valós tulajdoni-gazdálkodási, fogyasztási és rokoni-függőségi viszonyokat. Egyes esetekben tehát a 18. század végének felvételi egységei megfeleltethetőek a 19. század második fele népszámlálásainak háztartási egységeivel, ez azonban nem tekinthető általánosnak. Az összesítő ívek alapján pedig különösen veszélyes két időpont különböző forrásait a háztartásszerkezetre nézve összevetni, hisz ott az összeírók adatfelvételi szempontjai már nem állapíthatóak meg. A közös szemléleti alap hiánya legtöbbször kétséggé teheti e kockázatos vállalkozás hozadéka értékét. Az összehasonlítás többnyire csak a nominális háztartási lajstromok bázisán valósítható meg többé-kevésbé megbízhatóan. Az említett *lakófél* háztartások vizsgálatánál mindenképpen célszerű kiegészítő kontrollforrásokat (nominális kataszteri felvételek, közmunka-összeírások stb.) alkalmazni a *háztartás* körülhatárolásához.

Az 1880. évi magyar népszámlálást már *egyéni számlálólappal* hajtották végre, amely a modernkori népszámlálások jellemzője maradt. Ettől kezdve már nem a háztartás, hanem az egyén lett a számlálások alapegysége. *Thirring Lajos* már 1937-ben felvetette, hogy az országos szinten az 1880-as népszámlálással bevezetett egyéni számlálólapok nem minden területen hoztak előrelépést.

„Az *egyéni laprendszer* meghonosítása statisztikai összeírások – különösképpen a népszámlálások – történetében a maga idején szinte forradalmi újításszámba ment. [...] De volt hátránya is. Népszámlálási téren a leginkább hátrányos következményének azt tekinthetjük, hogy *túlságos atomizálásra vezetett, a számlálások tulajdonképpen alapegységévé az embert, az egyes egyént tette meg, kiragadva őt a társadalmi sejtrendszeréből, a család kötelékéből*. A feldolgozásnak ebben a rendszerében tehát a népesség összetétele a családi és egyéb közösségek s kötelek csaknem teljes figyelmen kívül hagyásával, vagyis az egymástól szinte tökéletesen függetlennek tekintett egyes egyedek egymű adatainak egyszerű összeadása alapján nyert ábrázolást.”⁴⁹

⁴⁸ „Bevezetendők pedig következő sorban: a család (háztartás) feje; neje; gyermekei, unokái, stb. kor szerint.”

⁴⁹ *Thirring L.* 1937. 1.

Háztartáskutatás: módszertani kitekintés

A háztartás nem statikus egység, hanem dinamikusan változó, a mindenkori körülményekhez alkalmazkodó egysége a társadalomnak, amely mindig csak a vizsgált társadalom saját feltételrendszerének, szokásjogi hagyományainak fényében értelmezhető. Különböző területek háztartási csoportjainak összehasonlításakor ezért a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni. A háztartás-fogalom pusztán kvantitatív történeti forrásokon alapuló meghatározása magában rejti azt a veszélyt, hogy a háztartás mindig az éppen adott forrás keletkezési körülményei, előre definiált egységei által lesz meghatározva. A kvantitatív források *háztartása* viszont csak nagyon ritkán bizonyult teljesen önálló, független gazdasági egységnek.⁵⁰ A mikrotörténeti vizsgálatok éppen azt bizonyították, hogy a *háztartás*, *háznép*, *házközösség*, *gazdaság* fogalmak csak a tágabb rokoni-nem rokoni termelési kooperáció kapcsolathálójának részeként érthetők meg.⁵¹ A különféle néprajzi leírások és több kiegészítő forrást felhasználó történeti elemzések is megerősítették a házon belüli és azon kívüli függőségnek és együttműködésnek azt a sokszínűségét, amelyet az egynemű történeti források csak nagyon ritkán tudtak visszaadni.⁵²

A történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások egyik legfontosabb feladata az egyes fogalmak jelentésének körülhatárolása, tartalmi meghatározása és következetes használatuk, elhatárolásuk, valamint hierarchiájuk megállapítása. A magyar történetírás, ahogy már korábban említettem gyakran „háztartás” terminussal jelölte azt a korajkori összeírási egységet, amely tulajdonképpen a paraszti *családi gazdaságnak* lett volna megfeleltethető, és általában a családi gazdaság fejének tekintette az összeírásokban szereplő jobbágyokat.⁵³ Veress Éva mindmáig nagyon helytálló és az újabbkori kutatásokra is irányadó megállapításának érvénye máig sem csökkent:

„A termelő kisüzem, az általa eltartott háztartás, az ebben élő család fogalma a forrásokban [a 16–17. században] általában egy-egy jobbágy személyében jelenik meg, ezért elmosódik. Miután a valóságban is egybefonódott, tévesen bár, de zavartalanul behelyettesíthető egymással mindaddig, amíg e fogalmak gazdasági és társadalmi tartalmát nem határoztuk meg és nem tisztáztuk egymáshoz való viszonyukat.”⁵⁴

A történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások és a mikrotörténelmi vizsgálatok viszonylatában fontosnak tartom az egyes jól kidolgozott mikrotörténeti–mikrodemográfiai részelemzéseket, de mégis a vizsgált közösség egészének rekonstrukcióját tekintem alapnak a kvantitatív források felhasználásával. Itt nem pusztán az egyes jellemzőnek vélt vagy tipikusnak, illetve atipikusnak tartott esetek kiemelését és általánosítását tekintem elsődle-

⁵⁰ Schlumbohm, J. 1996. 93.

⁵¹ Sabeau, D. 1990. 88–123. és 259–299.

⁵² Fél E. 1993. 75–79., uő. 1944., Tóth Z. 1971. 87–99. A társadalomtörténeti kutatásokra Faragó T. 1985., Tóth Z. 1989. és 1996., Heilig B. 2000. 225–265., Pozsgai P. 2000. esettanulmánya. A családon belüli munkamegosztás vizsgálatára és a családdal kapcsolatos fogalmak tisztázására l. Tóth Z. 1971. 65–117.

⁵³ Veress É. 1966. 289.

⁵⁴ Veress É. 1966. 289–290.

gesnek a lokális társadalomra vonatkozóan, hanem az egész közösség egy vagy több konzisztens forrás segítségével történő jellemzését.⁵⁵

Mikrotörténeti megközelítésen tehát nem egyszerűen a narratív források és különböző kvalitatív források antropológiai mélységű elemzését értem – és a *mikrotörténet* mint különálló diszciplína felsőbbrendűségét, vagy kizárólagosságát sem látom indokoltnak a történeti demográfiai vizsgálatokban –, hanem egy szükséges módszertani megközelítést, amely képes a száraz statisztikai adatok értelmezésére éppen a társadalmi mikrostruktúrák dinamikájának kvantitatív forrásokkal való követhetlensége miatt.⁵⁶ Kvantifikáció és kvalitatív – ha úgy tetszik, mikrotörténeti – elemzés tehát nem zárja ki egymást, hanem egyik kiegészíti a másikat. Egyes narratív források (vallomások, naplók, önéletrajzok, peres anyagok, levelek, végrendeletek stb.) sok szempontú mikrotörténeti elemzése a mélystruktúrákat is láthatóvá teszi. Fontos azonban, hogy képesek legyünk eldönteni, hogy az ezeken az eseti forrásokon alapuló elemzések mennyire tekinthetők jellemzőnek, tipikusnak az adott társadalmi csoportra, közösségre vonatkozóan.

IRODALOM

- Anderson, M.: Approaches to the History of the Western Family 1500–1914.* Houndmills, 1980.
- Bakács István:* „A dicális összeírások.” In *A történeti statisztika forrásai* (Szerk. Kovacsics József). Budapest, 1957. 51–81.
- Bácskai Vera* (szerk.): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején.* (Történeti Statisztikai Füzetek 11.) Budapest, 1992.
- Berkner, L. K.:* „The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example.” *The American Historical Review* 77 (1972). 398–418.
- Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor:* „Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban.” *AETAS* 1995. 4. sz. 131–141.
- Brunner, O.:* „Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik.” In *Brunner, Otto: Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte.* Göttingen, 1968. 2. kiadás.
- Burguière, A.:* „A társadalmi változás: egy fogalom rövid története.” In *Czoch Gábor és Sonkoly Gábor* (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, é.n.
- Buza János:* „Mezőgazdaság és parasztság a török korban.” In *Sárvár monográfiája.* Szombathely, 1978. 243–304.
- Chayanov, A. V.: The Theory of Peasant Economy. /On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems. [1924]. és Peasant Farm Organization [1925].* (Szerk.: D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith.) Homewood, Illinois 1966.

⁵⁵ A mikrotörténelem és a mikrotörténeti módszertan ilyen megközelítésére lásd *Schlumbohm, J.* 1998. 7–32.

⁵⁶ Lásd még erre vonatkozóan *Levi, G.* 1998. 55. „Értelmetlen volna a mikrotörténelem és a makrotörténelem közötti ellentétet absztrakt fogalmakkal vitatni. Jogosultabb, ha a mikroelemzést vagy mikrotörténelmet inkább *historiográfiai gyakorlatnak* tekintjük. Mikrotörténelmen a történeti tények olyan elemzését értjük, amely felnagyítja a megfigyelés léptékét – hasonlóan ahhoz, amikor mikroszkópon keresztül nézünk valamit azért, hogy lássuk, nem kerülte-e el valami a figyelmünket, amikor szabad szemmel vizsgálódtunk.”

- Czoch Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében. 1997.* [Kiadatlan kandidátusi értekezés.]
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, 1993.
- Faragó Tamás: „Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779).” In *KSH Történeti Demográfiai Füzetek* 2. Budapest, 1985. 7–45.
- Faragó Tamás: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén.* Budapest, 1985.
- Faragó Tamás: „A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól.” In *Rendi társadalom - polgári társadalom* 2. (Szerk. Erdmann Gyula). Gyula, 1989. 427–449.
- Faragó Tamás: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In *Paládi-Kovács A. – Sárkány M. – Szilágyi M.* (szerk.). *Társadalom* (Magyar Néprajz VIII). 393–483.
- Fél Edit: „Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatja.” *Kisalföldi Közlemények* I (1944). 3. sz. 3–24.
- Fél Edit: „Fejezetek Tiszaigari társadalmának megismeréséhez” In *Emlékezés Fél Editre.* (Szerk.: Fülemile Ágnes és Stefány Judit). Budapest, 1993.² 64–96.
- Ficker, Adolf: „Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich.” *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1870. 1–126.
- Freitag, W.: „Haushalt und Familie in traditionellen Gesellschaften: Konzepte, Probleme und Perspektiven der Forschung.” *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988). 5–37.
- Granasztói György: „A polgári család a középkor végi Magyarországon.” *Történelmi Szemle* XXV (1982). 4. sz. 605–664.
- Gürtler, Adolf: *Die Volkszählungen Maria Theresias und Josefs II, 1753-1790.* Innsbruck, 1909.
- Heilig Balázs: „Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében.” In *Történeti Demográfiai Évkönyv.* Budapest, 2000. 225–265.
- Henry, L.: „Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux.” *Population* 2 (1953). 281–290.
- Henry, L.: *Fécondité des mariages. – Nouvelle méthode de mesure, Institut national d'études démographiques.* (Institut national d'études démographiques. Travaux et documents, cahier 16.) Párizs, 1953.
- Henry, L.: „Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1869.” *Annales, ESC*, 27 (1972). 612–40., 977–1023.
- Henry, L. – Houdaille, J.: Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population* 33 (1973). 873–924.
- Hyrenius, H.: „Fertility and reproduction in Swedish population groups without family limitation.” *Population Studies* 12 (1958). 121–130.
- Kosáry, Domokos: „A paraszti „familia” kérdéséhez.” In *Agrártörténeti Szemle* V (1963). 1–2. sz. 120–131.
- Kubinyi András: „Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén.” In *Falvak, mezővárosok az Alföldön* (Szerk. Novák László, Selmeczi László). Nagykőrös, 1986. 279–299.
- Laslett, P. és Wall, R. (szerk.): *Household and Family in Past Time.* Cambridge, 1972.
- Levi, Giovanni: „The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective.” In *Mikrogeschichte – Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* (Szerk. Jürgen Schlumbohm.) Göttingen, 1998. 53–82.
- Makkai László: „Bevezetés.” In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában.* Szerk.: uő. Budapest, 1966. 7–17.
- Medick, H.: The proto-industrial family economy. *Social History* 1 (1976). 291–315. /Magyarul rövidítve: Sík Endre (szerk.) *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye.* Bu-

- dapest, 1989. (Szociológiai Füzetek 48.) 49–59.; ill. Kövér György (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete I.* Budapest, é.n. [1995]. 239–245./
- Óri Péter: „Pradigmaváltás a francia történeti demográfiában?” *Demográfia* 1998. 4. sz. 414–455.
- Pozsgai Péter: „Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében” *KSH Történeti Demográfiai Évkönyv.* (Szerk.: Faragó Tamás és Óri Péter) Budapest, 2000. 166–224.
- Pozsgai Péter: „Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban.” *KSH Történeti Demográfiai Évkönyv.* (Szerk.: Faragó Tamás és Óri Péter) Budapest, 2001. 265–281.
- Sabean, D. W.: *Property, production and family in Neckerhausen, 1700–1870.* Cambridge, 1990.
- Schlumbohm, J.: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860.* Göttingen, 1994.
- Schlumbohm, J.: „Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times: Life course patterns in the parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries” *The History of the Family* 1 (1996). 1. sz. 81–95.
- Schlumbohm, J.: „Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte.” In Jürgen Schlumbohm (Hrsg.) *Mikrogeschichte – Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, 1998. 7–32. [Magyarul: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *AETAS* 2000. 4. sz.]
- Sieder, R. – Mitterauer, M.: The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In Wall, R. (szerk.): *Family forms in historic Europe.* Cambridge, 1983. 309–345.
- Szűcs Jenő: „Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében.” *Történelmi Szemle* XXVI (1983). 1. sz. 136–158.
- Thirring Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében.* Budapest, 1903.
- Thirring Gusztáv: „Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában.” *Magyar Statisztikai Szemle* XIII (1935). I. kötet. 1–11.
- Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, 1938.
- Thirring Lajos: „A lakások és háztartások Magyarországon 1930-ban.” *Magyar Statisztikai Szemle* XV (1937). I. kötet. 1–7.
- Thompson, E. P.: The moral economy reviewed. In Thompson, E. P. (szerk.): *Customs in common.* London, 1991. 259–351.
- Tóth Zoltán: „A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszervezete. In *Társadalomtudományi Közlemények* 2 (1971). 65–117.
- Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest, 1989.
- Tóth Zoltán: „Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után.” In *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon I. 1993. július 3–4.* Csongrád, 1996. 9–22.
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767.* Budapest, 1969.
- Veress Éva: „Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán.” In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában.* Szerk.: Makkai László. Budapest, 1966. 285–426.
- Wrigley, E. A.: „Family limitation in pre-industrial England. *Economic History Review* 19 (1966). 82–109.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: „English population history from family reconstitution: summary results 1600–1799.” *Population Studies* 37(2), 1983, 157–184.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: *The population history of England 1541–1871. A reconstruction*. Cambridge, 1989.²

Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.: *English population history from reconstitution 1580–1837*. Cambridge, 1997.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia

Családszerkezet

Háztartás

FAMILY AND HOUSEHOLD

Terminology of the Hungarian historical demographic sources
in 16–19th centuries

FIGYELŐ

DR. KOVACSICS JÓZSEF: Szentgotthárd és környéke¹. Szentgotthárd környéki, dél-burgenlandi, őrségi és vendvidéki falvak és nemzetiségek (1183–1995). Település- és népességtörténeti lexikon. (Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 2000., 495 old.)

A lexikonkészítés, őszintén szólva, rendkívül munkaigényes, bonyolult és hálátlan feladat. Csak a megszállott kutatók szánják munkaidejüket és erejüket ilyenfajta tevékenységre. A motivációk jelen esetben sokrétűek: kötődés a tárgykörhöz, a tájhoz, a monografikus feldolgozás – köznyelvi esztétika – rendszerezést magával hozó igénye egyaránt szükségesek voltak a feladat elvállalásához. *Kovacsics József* professzorban mindezek a tulajdonságok egyesültek. Vas megye, közelebbről pedig Szentgotthárd és környéke nagy szerencséje, hogy erről a vidékről származott el, s komolyan véve a hűséget a szülőföldhöz, számtalan tudományos teendője közepette, a felmerülő nehézségekkel mit sem törődve, létrehozta ezt az érintettek számára a jövőben nélkülözhetetlen adattárát.

A lexikonok szerkesztőjének minden adatért meg kell küzdenie, ismernie kell a témáról korábban írott összes fellelhető kiadványt és forrást, és tudnia kell koordinálni a munkatársak között. Ráadásul a terjedelmes végeredmény kiadása sok pénzt, tehát támogatót igényel, akiknek a színre lépése sokszor csak évek, évtizedek múltán kerül sorra. Ezt az adattárát is 3 évtizede rendelték meg a Vas megyei vezetők, de áldozatul esett a helyi kicsinyességnek, s ha nincs meg a szerzőben a kitartás és a meggyőződés arról, hogy mennyire hasznos munkát végez, sohasem jelent volna meg. Kellett mindazonáltal még egy alkotó műhely is a sikerhez; ez adva volt a Központi Statisztikai Hivatal intézményében, de OTKA támogatás, s a professzor úr egyeteme, az Eötvös megértése nélkül nem ért volna célba a vállalkozás. Érthető, hogy e hosszú felsorolás végére érve mennyire hiányoljuk Vas megye és a kutatás középpontjában álló város anyagi áldozatvállalását a nagy munkában, még ha évtizedekkel ezelőtt az első impulzust a megye adta is.

Nem az első hasonló munkája *Kovacsics Józsefnek* az adattár. Több dunántúli megye történelmi adatainak a gyűjtését elvégezve nyúlt ehhez a témához, amelyik minden korábbinál nehezebb feladat volt, hiszen a területi, főleg az országhatár-változások Vas megye esetében különösen összetetté tették a munkát. Igazán teljessé akkor lehetett volna ez a lexikon, ha máig, azaz 1995-ig tovább lehetett volna vezetni az adatokat az Ausztriához és Jugoszláviához, illetve Szlovéniához került területek esetében is. De ne kívánjunk lehetetlent, ennek a gyűjteménynek még nem jött el az ideje, bármennyire is kíváncsiak volnánk arra, miért gyorsult fel a szentgotthárdi járás fejlődéséhez képest oly nagymértékben a másik két országhoz került területek fejlődése. 1920-ig együtt cammogtak, s különösen Ausztria 1955-ös felszabadulása után a burgenlandi rész modernizációja messze maga mögött hagyta a magyarországi megmaradt területekét. Ahogy hazánk legtöbb elszakított határvidékén Trianon a nemzetiségi trauma mellett általános társadalmi-gazdasági válságot hozott évtizedekre, úgy ebben a földrajzi kistérségben ellenkező előjelű változásokkal járt.

A kistrégió adattárának első konkrét évszáma 1183, ugyanis ekkor alapították a németújvári bencések a szentgotthárdi ekléziát. S ennek a kulturális és szellemi központnak a létrehozása máig hatóan döntőnek bizonyult, mert ebből a településből lett város, amelyik napjainkban egyértelműen meghatározza az egész térség arculatát. Közel tízezres

¹ Megjelent a Vasi Szemle 2001. 1. számában

lakosságával messze kiemelkedik a falvak közül, s még a szerencsésebb burgenlandi részek sem tudtak hasonlóan dinamikus városközpontot létrehozni. Pedig még 120 éve sem a járási székhely volt a legnépesebb település e tájon. Jó néhány község nagyobb volt nála, de az iskoláknak, üzleteknek és vásároknak helyet adó Gotthárd a kapitalizmus térfoglalásával egy ütemben ekkor elkezdett minden más téren is kiemelkedni környezetéből.

A lexikon első 100 oldala *Kovacsics József* nagy ívű történelmi tanulmányát tartalmazza, amelyben az Árpád-kortól századunk kilencvenes éveiiig tekinti át a fejlődés állomásait. Bár a följegyzésre érdemes eseményeket is áttekinti, elemzése alapján véve történelmi-statisztikai aspektusú, végig arra törekedvén, hogy századokon át összehasonlítható adatokat hozzon a felszínre. Így következetesen kitér a jobbágycső és a birtokviszonyok alakulására. A kistréi legnagyobb földesurai a Batthyányak és a Nádasdyak, továbbá katolikus egyház ciszterci rendje volt. Utóbbiak egyértelmű befolyását csupán a reformáció törte meg átmenetileg a 16. és a 17. században. Ekkor lett az Őrség protestáns, mert a cuius regio eius religio elve a református oldalról is érvényesült. Ugyanis az áttért Nádasdyak megkövetelték jobbágyaiktól a vallásváltást. Az ellenreformáció később alaposan visszavágott. A reformátusok aránya Trianon után már csak 15% körül volt. Lerombolt templomaikat hátrahagyva a reformátusok egy része Somogyba költözött. Ennek ellenére az Őrségben több műemléktemplomot is sikerült megőrizni a hátramaradtaknak.

A nehezebben dokumentálható középkor után a török korból már bőségesen állnak rendelkezésre források. A török hódítás először a tizenöt éves háború idején érte el a térség szélét, hogy azután a 17. század hatvanas éveire az egész régiót átmenetileg bekebelezze. Itt zajlott le a nevezetes szentgotthárdi ütközet is, ami a környék kevés olyan történelmi szereplésének egyike, ami az országos almanachokba is bekerült. Kár, hogy Perjés Géza e csatával foglalkozó megállapításai nem fértek már el a kötetben. Igen sokat szenvedett a lakosság a rajtaütésektől, gyűjtogatásoktól és a tömeges fogságba hurcolástól. Évtizedekre bizonytalan volt az erre élők sorsa, mert a Rákóczi-korszak is fenntartotta a háborús állapotokat. Csak nehezen és lassan népesedett újra a régió. Ide nem történt más magyar tájakhoz hasonló nemzetiségi benyomulás, a lakosság nyelvhatára lényegében változatlan maradt egészen Trianonig és tulajdonképpen 1945-ig.

Kovacsics József korábban elmélyedt a 18. századi jobbágyi küzdelmek történetében. Kutatásai eredményeit az adattárban is hasznosította, így megtudhatjuk, hogy a Magyarország legtöbb vidékén óriási gazdasági és népesedési fellendülést hozó évszázadban itt kevésbé mutatkozott fejlődés. Az első 1787-es népszámlálás, majd a 19. század elején elvégzett statisztikai gyűjtések szerint a demográfiai fejlődés mindvégig visszafogott volt. Leginkább a korán megszilárdult tulajdonviszonyok akadályozták a dinamikus előrehaladást. Belső átstrukturálódás azért közben végbement, ilyen volt a cselédnépesség gyors szaporodása a jobbágytelkeket művelő parasztsággal szemben. Ez egyúttal a vallási változásokat is felgyorsította.

1948/49 nem vert fel különösebb hullámokat a szentgotthárdi járásban, bár a reformkor itt is elvégezte azt a munkát, amit máshol az országban. A régió fejlődése némi késsedelemmel igazán a 19. század nyolcvanas éveiben indult meg. Elkészült a vasút és lehetővé tette a határmentiség korábban inkább elzártságot okozó hatásainak megszüntetését.

Az 1869-ben megindult korszerű népszámlálásoktól kezdve kísérhetjük pontosan figyelemmel a nemzetiségi viszonyok alakulását. A járás lakosságának nagyobbik része német anyanyelvű volt. A Rábától délre és keletre, valamint az Őrségben élő magyarság kisebbséget alkotott. A harmadik nemzetiség a szlovén a térségben. A dualizmus idején csupán Szentgotthárdon ment végbe számottevő nyelvi átrendeződés. A félig német ajkú városból alig 3 évtized alatt túlnyomó többségében magyar település lett, és valószínűleg ez tette lehetővé megmaradását Magyarország keretei között hazánk felosztásakor.

1920 után az adattár már csak a megmaradt terület adatait tartalmazza. Az 1941-es határmódosítás nyomán a Jugoszláviához került szlovén és magyar községek 4 évre visszakerültek. A szlovéneket azonnal a muraszombati járáshoz csatolták. Jelzi ez az intézkedés a magyar közigazgatás hagyományosan ésszerű és a nyelvi-nemzetiségi érdekeket folyamatosan érvényre juttató szemléletét. Még a dualizmus idején is külön német, szlovén és magyar körjegyzéseket alakítottak ki. Erőszakkal a nemzetiségek először a második világháború utáni német kitelepítés kapcsán találkoztak. Ráabafüzes, a két Rönök és a kicsiny Jakabháza és Nemesmedves magyarokkal lett újratelepítve. Elmondható erről a határvidékről, hogy itt jóval több német maradt a határ innenső oldalán, mint magyar szemben Ausztriában. A szlovének lassú lemorzsolódása kizárólag a spontán asszimiláció következménye. A valamikor másfélezer lakosú Felsőszölnök ma már egyharmadára apadt az elköltözések miatt.

Szentgotthárd ipara már a dualizmus utolsó szakaszában kiemelkedő volt. A határra szorulás sem gátolta fejlődését, azonban igazán nagy dimenziókat csak a szocialista korszakban kapott. Hiába húzódtott közvetlenül a kertek alatt a vasfüggöny, s zárta el természetes vonzaskörzete jó részétől a települést, az erőszakolt tévesztés, iparfejlesztés és a területi odacsatolások megnövelték népességét, s a jelentős mértékben alulvárosiasodott régió egyetlen urbanitása lett. Magába szívta a környék összes népfellegét. Ezzel szemben az egész járás az országos tendenciánál is gyorsabban veszti el lakosságát. Ahogyan átok volt sokáig a határmentiség, úgy hozott fellendülést a rendszerváltozáskor, mert ide települt az Opel gyárrészlege.

A lexikon tartalmazza a járás összes községének fellelhető adatait. A népszámlálásokon teljessé tett népmozgalmi adatok mellett a mezőgazdasági és ipari dokumentációt is. Számptalan ábrát, grafikont, köztük színeseket is készítettek a könyv megálmodói. Elsősorban a szerző- szerkesztő professzort dicséri a maradandó munka, de nem feledkezhetünk meg a technikai szerkesztő, *Kígyósi Attila* lelkiismeretes munkájáról sem. Az adattárat a KSH Vas megyei munkatársai lektorálták.

Az egy kötetben történelmi és jelenkori gyűjtemény akkor töltene be igazán szerepét, ha az összes számba jöhető önkormányzat és lelkes helytörténész könyvespolcára eljuthatna. Ismertetésünkkel elsősorban az ő figyelmüket kívántuk felkelteni, s megnyugtatni őket, hogy minden szempontból hiteles és tárgyilagos szakmunkát vehetnek a kezükbe.

Szabó A. Ferenc

**KONFERENCIA A MEGYEI TÖRTÉNETI
STATISZTIKAI HELYSÉGNÉVTÁRAK SOROZAT
MEGJELENÉSE ALKALMÁBÓL**

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztálya és a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Demográfiai Albizottsága 2001. június 25-én, az ELTE Jogi Kara újjávarázsolt tanácsstermében konferencia keretében mutatta be a Millennium tiszteletére készült megyei történelmi statisztikai helységnévtárakat. A termet megtöltő mintegy 40 meghívottat a kar dékánhelyettese, *dr. Takács Péter* docens köszöntötte. Kiemelte, hogy a sorozat

megszületésében és a bemutató megrendezésében elévülhetetlen érdemei vannak a kar Statisztikai és Jogi Informatikai tanszékének.

A tudományos ülésen elnöklő *Klinger András*, a sorozat szerkesztőbizottságának elnöke, méltatta a hiánypótló sorozat jelentőségét, a résztvevők több mint egy évtizedes munkáját. Rámutatott, hogy világviszonylatban is úttörő jellegű munka fejeződött be. Mivel történeti adatok csoportosításáról volt szó, meg kellett küzdeni az egymást követő korszakok változásai következtében jelentkező problémákkal, ami a létező forrásokhoz való hozzáférést nehezítette. A közigazgatási, sőt országhatárok történelmünk során tapasztalható gyakori változása speciális akadályt képezett a kutatók előtt. Emlékeztette a hallgatóságot a történeti statisztika hazai nagyságaira (*Bél Mátyásra, Fényes Elekre*), akik törték az utat a mostani munka elvégzői előtt.

Nagy jelentősége volt hazánk statisztikatörténetében az 1787-ben megrendezett első népszámlálásnak, azonban hosszú időnek kellett eltelnie, amíg nagyjából egységes szemlélet kezdett uralkodni a statisztikai adatszolgáltatók körében. A kiadványok megjelentetése nem lett volna lehetséges a Központi Statisztikai Hivatal anyagi és szakmai közreműködése nélkül, de legalább ekkora jelentősége volt az emberi tényezőnek a sorozat létrejöttében. Azokra a kutatókra gondolt, kiemelve *Kovacsics József* professzor nevét, akiket nem kedvetlenül el sohasem, ha átmeneti akadályok, meg nem értés, kiadói nehézség jött közbe. *Klinger András* azt is megjegyezte, hogy a helységnévtárak minden társadalomtudomány képviselői, de akár a modern közigazgatás vezetői, s nem utolsósorban a helytörténészek, néprajzosok, lokálpatrióta pedagógusok számára is jól használhatók lesznek munkájuk során.

Czibulka Zoltán, a KSH Népszámlálási Főosztályának vezetője – magától értetődően, hiszen közreműködésével éppen javában folyik a legutóbbi népszámlálás adatainak feldolgozása – a sorozatnak a népszámlálással összefüggő jelentőségét hangsúlyozta ki. Arról szolt ezután, mennyire megkönnyitné a jövőben az adatgyűjtők, illetve a méltott gyűjtemények adatait továbbvezetők dolgát, ha a helységek belüli körzethatárokig lebontva (amelyek lehetnek történelmi részek, esetleg egykori falvak, vagy Budapest esetében városok, vagy földrajzilag jól elkülöníthető negyedek) lehetne közölni a jövőben a tényeket. Azt azonban egyelőre nem tudta kilátásba helyezni, hogy a népszámlálások számlálóbiztosítói körzetekig lebontott adataival is megismertessék az érdeklődőket. Főleg azért, mert a körzetkijelöléseknek gyakran a statisztikai szempontokon túlmenő, technikai és szervezési okai vannak, s ezek a körülmények nem segítenék elő az összehasonlíthatóságot és a kiértékelést.

Ezután kapott szót a helységnévtár-sorozat megindításában és a szerkesztésben oroszlánrészt vállaló *Kovacsics József*, aki a rendelkezésére álló mintegy 40 percben ugyan csak vázolni tudta a munka lefolyását, főbb szakaszait, a problémákat és annak a szemléletnek a felkeltésére tett erőfeszítéseit, amely a jövőben lehetővé teszi a hasonló adattárak, például a Veszprém megyeihez hasonló helytörténeti lexikonok továbbfejlesztését, használhatóságuk még általánosabbá tételét.

Először arról a küzdelemről szolt, amellyel megpróbálta az érvényben lévő statisztikai törvénybe bevételni javaslatait az Országos Helynévbizottsággal és Helységnévtárral kapcsolatban. Hasonló feladatkörrel már működött nálunk ún. Országos Községi Törzskönyvbizottság 1896 és 1953 között. 1991-ben felhívta a figyelmet a statisztikai törvény kapcsán megoldható azon feladatokra, amelyek a jövőben elősegíthetik a nélkülözhetetlen helyi nyilvántartások egységesítését. Országos Helynévbizottságot javasolt, amely a közigazgatási helynevek szakszerű, a nyelvhelyesség és a történetiség szellemében történő megőrzése, használata, nyilvántartása érdekében működne. A Belügyminisztérium segítségével a Helységnévtár szerkesztősége értesülne minden olyan változásról, amely az

ország közigazgatási szervezetében végbemegy. Javasolta azt is, hogy a községek név-változtatásához kérjék ki kötelezően – ha megalakul – a jövőben az Országos Helynévbizottság véleményét. Ilyen rendelkezések híján ugyanis nincs megfelelő információáramlás, gyakran előfordul, hogy községegyesítések, városhoz csatolások alkalmával feledésbe merül a település történelmi elnevezése. Nemzetiségek lakta községekben feltűnő, hogy a nem magyar lakosság által használt helynév, helységnévtár használata nélkül, nem igazodik a történelmi nevekhez, hanem spontánul alakul.

Kovacsics József kifejtette, hogy a magyarországi falunévek történeti források alapján történő vizsgálata arról tanúskodik, hogy már a 17. és a 18. században a településen többséget alkotó nemzetiség nyelvén is nevet kaptak a települések. Napjainkban az okoz gondot, hogy nincs megszabva, mekkora kisebbségi arány esetén kívánatos a helység nevének megadása nemzetiségi nyelven is. Több pestkörnyéki sváb és szlovák település példáján mutatott rá a történeti szempont figyelembevételének hiányára, s az ebből következő szakszerűtlenségekre. Ma még nincs eldöntve, hogy a községnevek nemzetiségi változtatának használatakor a történelmi népességarányokat vagy a jelenlegieket kívánatos-e figyelembe venni. Szerinte a történeti múltnak a faluban élők identitásában kell tükröződni, a faluházban vagy a falumúzeumban kell a község története keretében a nemzetiségi összetételt, a nemzetiség múltját, de tágabb értelemben az egész népesség sorsát, például a zsidóságot ért veszteségeket vagy a kitelepítéssel kapcsolatos adatokat vagy a katona halottak emlékét megőrizni. A községnévtáblán azonban a 10 százalékot elérő nemzetiség nyelvén volna indokolt a falunév feltüntetése.

Ismertette az előadó az ún. pécsi modellt, miszerint a baranyai megyeszékhelyen a városhoz csatolt község neve kötőjellel van a város nevéhez csatolva, nem aláírva kisebb betűkkel, mint sok helyen. Ezt a megoldást javasolja általánosítani és jogszabályba foglalni.

Keserűen állapította meg, hogy a millenniumi megemlékezések során kevés figyelemben részesültek az őseink lakóhelyeit jelző helynevek. Viszonylag ritkán állítottak emléket az egykori, elpusztult településeknek, pedig ennek komoly közösségformáló szerepe lehetne. Különösen fontos lenne figyelni, mert az Európai Unióba lépés a globális tendenciákat erősíti, s ennyiben a feledést, a múlt fontosságának tagadását, márpedig városaink és falvaink története szorosan összefügg a nyugati országok egykori állampolgárainak múltbéli befogadásával. Egyúttal azzal is, hogy egykoron küzdelmet fejtettünk ki a törökök nyugati terjeszkedése ellen, azaz Európa védelmében.

Rátérve a történeti helységnévtárak további funkciójára, megemlékezett az anyakönyvek, a származási táblák fontosságáról. Ezek segítségével végezhetők el a családrekonstrukciók, amelyekből egyértelműen kiviláglik a történelmi, családi, etnikai kontinuitás, ami a lokális értékek megbecsülését erősíti. Több mint egy évszázados múltra nyúlik vissza az a törekvés, hogy a helynevek tekintetében rendet, átláthatóságot biztosítsanak. 1896 körül figyelmeztettek a szakemberek arra, hogy számtalan párhuzamosság figyelhető meg az országban a települések elnevezésében. Ennek nyomán alkotta meg az Országgyűlés az 1898. évi IV. törvénycikket, mely elrendelte a teljes magyar helynévválomány felülvizsgálatát és levéltárosokból, történészekből, demográfusokból, nyelvészekből, közigazgatási szakemberekből létrehozta a fent említett Községi Törzskönyvbizottságot. Feladata a nagy helynévrendezés után sem szűnt meg, hiszen a történelmi fejlődés folyamatosan napirendre tűzte a tennivalókat. Egészen 1954-ig működött, amikor a kommunista vezetők személyi kultusza nyomán javaslatba hozott elnevezéseket már nem lehetett vállalni. Azóta sincs megoldva ez a kérdés, bár egészen más körülmények között élünk, különösen 1990 óta.

Kovacsics professzor az elvi kérdések felvetése után színes példák sokaságával érzékeltette, hogy történelmünk során hány település pusztult el, lett újraterelítve, változott

meg földrajzi fekvése, nemzetiségi összetétele. Csak a nevezetesebbek közül megemlítette az egykor létezett Balaton-felvidéki Csobánc város történetét, a sárközi Ete nevű település esetét, vagy a mostanában az érdeklődés homlokterében álló Ópusztaszer történetét. Megállapította, hogy csak a mai országhatárok között legalább kétezerre tehető az elpusztult falvak száma. Különösen a török hódítás, majd a felszabadító harcok töröltek le a térképről sok települést. A sorozat köteteiben számtalan példát találhatunk erre a témára, ugyanis a megyék levéltárosainak a közreműködésével minden községnél feltüntetik az adott település határában egykor elpusztult falvak neveit, s fellelhető adatait.

Összefoglalóan megállapította az előadó, hogy a helynevek gondozása máig nincs megoldva. Központi intézkedést sürgetett és rámutatott az igazgatási ágak, különösen a Belügyminisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal tennivalóira ezen a téren. Az Országos Helynévbizottság felállítása több szakma tudós közreműködőivel elengedhetetlen a jövőben, hogy az ország helynevei, s a hozzájuk tapadó emlékek valóban nemzeti kulturális örökségünk részei legyenek.

Blazovich László, a Csongrád Megyei Levéltár igazgatója, a sorozat szerkesztőbizottságának tagja, a csongrádi kötet felelős szerkesztője szintén történelmi példákkal mutatott rá a vállalkozás sikerére és a szükséges tennivalókra. Kifejtette, hogy az alapos történelmi vizsgálódás jó néhány új szemponttal gyarapította azoknak az ismereteit, akik közreműködtek a helynévgyűjtés összeállításában. El kell vetnünk például azt a sztereotípiát, hogy az Alföldön a török idők előtt éppen olyan sűrű településszerkezet lett volna, mint az ország más vidékein. A település-földrajzi és geopolitikai tényezők már a korai múltban is érvényre juttatták hatásukat, és a sík vidékeken másféle falustruktúrát hoztak létre, mint az ország más feltételek között szerveződő tájain.

Felhívta a figyelmet a vallási kérdések tanulmányozásának fontosságára, mivel a lakosság konfesszionális megoszlása korábban regisztrálható, mint a nyelvi-nemzetiségi. A két tényező viszont a magyarországi nemzetiségek jó része esetében pontosan átfedi egymást. Ezért az egyházi anyakönyvek különösen értékes forrásbázist jelentenek a kutatók számára. Fontos szempontnak adott hangsúlyt, amikor rámutatott: a Dunántúlon és a Felvidéken történelmünk során sokkal stabilabb volt a megyék és a járások szervezete, mint az ország keleti és déli részein. A szabadszállású népek, a jászok, a kunok, a székelyek más közigazgatási rendszerben szerveződtek egészen a megyerendszer 19. századi általános átszervezéséig.

Blazovich László is több érzékletes példával mutatott rá a helynévgyűjtési kutatás során tapasztalt jellegzetességekre, a tapasztalt kutatókat is mindig érő meglepetésekre.

A sorozat történelmi demográfiai értékét emelte ki *Kápolnai Iván* felszólalásában. Arról szólt, hogy a történelmi összeírások, népszámlálások szempontjai nem voltak egységesek, mert hol a jogi, hol a tényleges népességszámot mutatták ki. A helyi adatok összegyűjtése azért is nagy jelentőségű, mert segítségükkel ellenőrizhetők az általánosabb adatok, a nagyobb közigazgatási egységekre vonatkozók éppen úgy, mint esetleg az országosak. Megtöri az adatsorokat, ha egy-egy országos census változtat a szempontjain. Ilyen történt 1970-ben, amikor nem adták közre az anyanyelvi és a nemzetiségi adatokat. Tehát mind országosan, mind lokálisan problematikus a kisebbségi lakosság számának és arányának nyomon követése. Több kísérlet is történt újabban tényleges nagyságrendjük meghatározására, de ezek a próbálkozások elsősorban politikai okokból nem voltak igazán eredményesek. Ezért *Blazovich Lászlóhoz* hasonlóan a vallási megoszlás adatsorainak jelentőségét emelte ki.

Horváth Béla építészmérnök a Magyar Urbanisztikai Társaság nevében szólt. A várostervezés a jövőben nem kerülheti meg azokat az adatokat és tényeket, amelyeket a helynévgyűjtési sorozat tartalmaz — mondotta. Reagált *Czibulka Zoltán* fejtegetésére a

településen belüli, kerületi-városnegyedi adatok közreadhatóságával kapcsolatban. Kifejtette: megkönnyítené a várostervezők dolgát a jövőben, ha ilyen részadatokhoz juthatnának.

Egy a sorozaton kívüli de annak tartalmát továbbfejlesztő értékes kötetről nyilvánított véleményt *Szabó A. Ferenc. Kovacsics József* a szerkesztője és szerzője a „Szentgotthárd és környéke – Szentgotthárd környéki, dél-burgenlandi, őrségi és vendvidéki falvak és nemzetiségek (1183–1995)” c. település- és népességtörténeti lexikonnak. Ez a megyei adattáraknál kisebb, de a megyéknél szervezettebben összetartozó tájegységet (kis-régiót) feldolgozó kötet arra nyújt beszédes példát, hogy a helytörténeti adatsorok korábbiaknál is alaposabb, történeti elemzésekkel, áttekintésekkel kiegészített változata lehet a jövő műfaja, mely a most befejezett adattár-sorozatnál is részletesebb, s különösen alkalmas lehet a határmenti, a nemzetközi együttműködés terén sokra hivatott térségek igazgatását, szervezését, fejlesztését szolgáló igények optimális kielégítésére.

A felkért hozzászólásokat követő rövid vita résztvevői egybehangzóan elismerték a történeti statisztikai helységnévtár értékeit s a munkában résztvevő személyek és szervezetek érdemeit. Konkrét példák a szomszédos országokban használatos helynévhasználatra vagy helységnévtábla-alkalmazásra vonatkozóan arra figyelmeztettek, hogy a történelmi megyék hasonló adattárainak elkészítésére egyelőre még sajnos hiányoznak a politikai feltételek.

Szabó A. Ferenc

ÉSZREVÉTELEK

a Demográfia 2000. évi 4. számában megjelent *Azilum* c. interjúhoz

A Demográfia 2000. évi 4. számában *Melegh Attila* és *Őri Péter* által jegyzett interjú jelent meg a már súlyos beteg *Dányi Dezsőtől*. Véleményem szerint a közölt írás alkalmas a Magyar Tudományos Akadémia keretében kifejtett történeti demográfiai eredmények lejárata, állításai megtévesztők, személy szerint érintik személyemet, mint az MTA Történeti Demográfiai Albizottságnak egykori elnökét is, ezért – élve a Demográfia Szerkesztőségének felajánlásával – az alábbi észrevételeket teszem:

1. A magyar történeti demográfia az ötvenes évek közepén és végén a nyugati eredményekhez képest nem volt elmaradásban. Ekkor jelent meg két grandiózus kötet, melyet a legszínvonalasabb nyugati szaksajtó is kiemelt figyelemben és elismerésben részesített. A történeti statisztika forrásai c. kötetre és a Magyarország történeti demográfiájára célzok. Az elismerő vélemények között *Alfred Sauvy*, *Louis Henry* francia demográfusokat, a belga *Paul Deprez*t, a jezsuita professzort *Roger Molst*, az angol *David Eversley*t, továbbá a Population Studies szerkesztőjét emlitem. A hazai értékelők sorában a KSH elnökén, *Péter Györgyön* kívül több tucat értékelés, elismerés jelent meg. Nyolcvanadik születésnapomon a belga *Étienne Hélin* professzor méltatja azt a körülményt, amit a francia Annales-ben megjelent írásaimmal a magyar népesség és a magyar történelem megismertetése érdekében végeztem.
2. Fentieknek köszönhető, hogy 1965-ben Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen rendezhettük meg a második nemzetközi történeti demográfiai konferenciát.

3. Saját erőfeszítéseim útján létrehoztam egy idegennyelvű periodikát a magyar történeti demográfiai kutatások ismertetésére. A periodika egyes számainak tartalmáról a Statisztikai Szemle 1998. évi egyik számának Figyelő rovata ad áttekintést.
4. Annak érdekében, hogy a történeti demográfia hazai forrásait és a források feldolgozásának eredményeit a társtudományokkal összefogva elemezni tudjuk, az Országos Levéltárral létrehoztam a Történeti Statisztikai Közlemények c. periodikát, melyet a KSH-ból történt 1959. évi kényszerű megváltásom után a KSH és a Művelődésügyi Minisztérium megszüntetett.
5. *Dávid Zoltánt* nem bocsátották el a levéltárból. *Ila Bálint* főlevéltáros ajánlotta nekem, mint fiatal, tehetséges munkatársat, aki a Történeti Statisztikai Közlemények szerkesztőségi titkára lett.
6. A demográfia egyetemi oktatása terén is történt haladás. A történeti segédtudományok tanszékének a vezetőjét, *Kállay István* professzort megnyertem egy történeti demográfiai kollégium meghirdetésére. Előadónak engem szeretett volna felkérni, de műegyetemi és az ELTE keretében vállalt tanszékvezetői feladatom mellett erre nem vállalkozhattam. *Fügedi Eriket* javasoltam előadónak, aki ezt a feladatot nagy szakértelemmel végezte hosszú időn keresztül.
7. A budapesti egyetemen a második világháború előtt már működött egy demográfiai intézet, Kisebbségvédelmi Intézet név alatt. Ezt az intézetet 1945-ben megszüntették. A rendszerváltás közeledtével felmerült a szociológia és a demográfia egyetemi oktatásának a lehetősége. A pesti és a pécsi egyetemnek 3–3 fő fejlesztést javasolt az illetékes akadémiai bizottság. A szociológiai intézet és oktatás megvalósult, a demográfia továbbra is a KSH monopóliuma maradt. Ennek ellenére sikerült a demográfiát kötelezően választható tárggyá fejleszteni a statisztikai órakeret rovására. Sok doktori szakdolgozat készült demográfiából.
A Jogi Továbbképző Intézet keretében pedig sikerült megvalósítani a másoddiplomás demográfus képzést, melynek a keretében már száznál is többen szereztek meg a demográfus diplomát.
8. A Történeti Demográfiai Albizottság nem csak történeti helységnévtárak szerkesztésével foglalkozott. Színvonalas konferenciákat szervezett. Így a milicentenárium alkalmából történész, nyelvész, régész, embertan és demográfus szakértőkkel hazánk népességtörténetéről. Más konferenciát a hazai nemzetiségekről és a szomszédos államok magyarságáról. *Andorka Rudolfot* felkérte a Családrekonstrukciós vizsgálatok módszertani kérdéseinek az előadására. Több ilyen jellegű kutatás és hallgatói szakdolgozat is készült e tárgykörben.
9. Végül el kell oszlatni azt a hitet, amit az interjú az anyakönyvekkel kapcsolatban terjeszt. Magyarországon később terjedt el az anyakönyvezés, mint Franciaországban. A 17. század végéig mindössze 100 helyen anyakönyveztek. Ezek az anyakönyvek is hibásak, nehezen olvashatók, főleg a halálozás anyakönyvezése terén vannak súlyos fogyatékoságok. Különösen járványok idején hosszabb ideig temetetlenek és anyakönyvezés nélkül eltemetettek voltak az emberek.
10. Még annyit említenék meg az interjúval kapcsolatban, hogy demográfiai tankönyv készült már az ötvenes években a Műegyetemen, természetesen több kiadásban is jelentek meg demográfiai jegyzetek Pesten, Pécsen és Szegeden is. 1996-ban pedig a FEFA támogatásával, a KSH szakértőinek a bevonásával elkészült a Demográfia tankönyve. Azt a kérdést már csak elgondolkodás kedvéért említem meg, hogy a magyar Demográfia című folyóirat máig nem adott hírt e tankönyv létezéséről.

FIGYELŐ

355

Kovacsics József

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

WILSON, C.: *On the scale of global demographic convergence 1950–2000.* (Az 1950–2000. év között tapasztalt általános demográfiai konvergencia mértékéről.) *Population and Development Review*, 2001/1. 155–171. p.

A XX. század második fele az általános demográfiai konvergencia időszaka volt. Az ENSZ Népesedési Főosztályának adatai szerint a világ népességét egészen tekintve a születéskor várható élettartam az ötvenes évek elején 46,5 év volt, ami a kilencvenes évek végére 65,4 évre emelkedett. Hasonlóan az átlagos gyermekszám is jelentős változáson ment keresztül ezen időszak alatt, az átlagos öt gyermektől 2,7 gyermekre mérséklődött. A szerző cikkében nemcsak azt mutatja be, hogy a vizsgált időszak különböző időpontjaiban, az egyes országokban a termékenység és a halálozás milyen szinten alakult, hanem figyelembe veszi az egyes országok, területek népességének nagyságát is. Emellett egyes nagyobb népességű (és területű), és ezért demográfiai heterogénebb országokat a népesedési jelenségek alapján viszonylag homogén részekre bontja.

Az alapvető népesedési jelenségek, a termékenység és halandóság konvergenciájának grafikus bemutatására görbéket szerkesztettek. E görbéket egy olyan térben ábrázolják, ahol az egyik dimenzió a népesedési jelenség jellemzésére kiválasztott mutatószám, a teljes termékenységi arányszám értéke. A másik dimenzió (az y tengelyen szereplő érték) azt mutatja, hogy a világ népességének hány százaléka élt egy adott történelmi időszakban olyan területen, ahol az x tengelyen szereplő értéknél nagyobb volt a teljes termékenységi arányszám. Minden időponthoz egy-egy görbe tartozik.

A teljes termékenységi arányszám értéke a vizsgált területek népességének átlagában a század közepén 5,4, a hetvenes években 3,64 és a század végén 2,28 volt. Érdekes, hogy míg a század közepén a világ népességének fele olyan területeken élt, ahol az alkalmazott termékenységi mutatószám értéke az átlagtól +/- 1,35 értékkel tért el, addig a hetvenes években +/- 1,6-del, a század végén +/- 0,73 értékkel. Ezt úgy lehet értékelni, hogy a termékenységi csökkenés folyamata a divergencián keresztül jutott el a konvergenciához. Ha a konvergenciát országcsoportonként vizsgáljuk, akkor látjuk, hogy a század közepén két jól elkülönült csoportja volt az országoknak/területeknek a termékenységi szintet illetően: az egyik végen a magas termékenységű fejlődő országok, a másik végen a fejlett és az ún. kommunista országok csoportjának együttese helyezkedik el. E két csoport közötti tartományba – a 3,5–4,5 teljes termékenységűek csoportjába – alig tartozott ország. A hetvenes évek második felére a fejlődő országok eloszlása a termékenység különböző szintjein egyenletes volt, míg a fejlett és kommunista országok az alacsony termékenységűek zömét alkották. A század végén az alacsony termékenységű országok között már számos fejlődő ország is megtalálható.

A halandósági viszonyok változásának bemutatásához a születéskor várható élettartam mutatóját választották. A halandóság változása világméretben hasonló volt a termékenységhez. A legmagasabb termékenységű és halandóságú területeken jelentős mértékű volt a termékenység és a halandóság csökkenése, de a közepes vagy annál magasabb termékenységű és halandóságú területeken még nagyobb. A legkisebb abszolút csökkenést ott lehetett tapasztalni, ahol már a század közepén is a legalacsonyabb volt a termékenység és a legkisebb a halandóság. A születéskor várható átlagos élettartam mutató értékének átlaga a század közepén 44,8 év, a hetvenes években 62,5 év és a századvégén 68,1 év. A világ népességének fele olyan területeken élt, ahol a század közepén a születéskor várható átlagos élettartam

értéke az átlagtól +/- 13,3 évvel, a hetvenes években +/- 7,95 évvel, a századvégen +/- 4 évvel tért el. Ez azt mutatja, hogy a konvergencia a fél század alatt folyamatos volt.

Ha e konvergenciát országcsoportonként vizsgáljuk, akkor a század közepén a halandósági viszonyok a termékenységi viszonyokkal egyezően alapvetően azonos mintát mutattak. Két jól elkülönülő csoportba voltak sorolhatók az országok: egyik végen a fejlődő országok, másik végen a fejlett és a kommunista országok együttese állt, köztük egy olyan tartomány volt található – 55–60 év születéskor várható élettartammal –, amelybe igen kevés ország tartozott. A hetvenes évek végére a fejlődő országok eloszlása már egyenletesebb volt a halandóság különböző szintjei között, s ekkor már megfigyelhető volt a kommunista országok leszakadása a fejlett országok csoportjától. A század végén a fejlett országok elkülönülő csoportját már a fejlődő országok zöme és a volt kommunista országok együttese követi.

Összefoglalva, míg a világ gazdag és szegény országai közti gazdasági szakadék továbbra is fennáll, addig a demográfiai különbségek jelentősen csökkennek. Az Egyesült Államokban 2000-ben a teljes termékenységi arány értéke 2,1 volt, összehasonlítva a világ medián 2,3 értékével. Az USA-ban a születéskor várható élettartam értéke 76 év, a világmedián 68 év, míg az 1998. évi egy főre jutó GNP értéke vásárlóerő-paritáson az Egyesült Államokban 30 600 USD, a világmedián csupán 3030 USD volt.

M. Á.

BARRETT, G.F.–CROSSLEY, T.F.: Demographic trends and consumption inequality in Australia between 1975 and 1993. (Demográfiai trendek és fogyasztási egyenlőtlenségek Ausztráliában 1975 és 1993 között.) Review of Income and Wealth, 2004. 437–456. p.

Az ausztrál statisztikai hivatal háztartásstatisztikai megfigyelései alapján a szerzők érdeklődése azért fordult a téma felé, mert az utóbbi időben Ausztráliában, akárcsak más fejlett országokban, nőtték a jövedelmkülönbségek. A vizsgálat az egycsaládos háztartásokra korlátozódott, ahol a munkába lépés és a nyugdíjba vonulás jövedelmi hatásának kiszűrésére törekedtek.

A jövedelmi és fogyasztási kiadási adatokat az 1998. évi fogyasztói árindexszel deflálták. A kérdéses adatokban mutatkozó egyenlőtlenséget, tekintettel a Lorenz-görbe hiányosságaira, Atkinson-féle egyenlőtlenségi indexszel és Gini-együtthatóval is mérték. (Mindkettő eleget tesz a Lorenz-dominancia elvárásnak.) Módszertani vonatkozásban a szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a háztartásstatisztika jövedelmi és fogyasztási adatai a háztartás tagjaira vonatkozó átlagot jelentenek, amitől a háztartás egyes tagjainak tényleges jövedelme és fogyasztása számottevően eltér(het).

A vizsgált időszakban fokozódott a jövedelmi egyenlőtlenség: a Gini-együttható értéke 17 százalékkal nőtt. A fogyasztásban mutatkozó egyenlőtlenség kisebb volt, mint ami a jövedelemben mutatkozott: a háztartások alsó kvartilisa 1975-ben a jövedelem 14 százalékával rendelkezett, míg a fogyasztásból való részesedésük 21 százalék volt. A különbséget a háztartások megtakarításai és hitelfelvétele, valamint az állam szociál- és adópolitikája eredményezi. A fogyasztási egyenlőtlenség kisebb mértékben nőtt, mint a jövedelmi egyenlőtlenség.

A háttérben meghúzódó okokat vizsgálva a szerzők rámutatnak a népesség elöregedésére és a kisebb taglétszámú háztartások arányának növekedésére. Az egyszemélyes háztartás nem csak az idősek, de a fiatalok körében is terjed. A gyerekes családok alkotta háztartások aránya az újabb kohorszokban csökken (lásd a születési arány csökkenését), de változatlanul ezek teszik ki a háztartások legnagyobb részét.

A fogyasztás az egyes korcsoportokon belül nagyobb különbségeket mutat, mint ami a korcsoportok között mutatkozik. Az egyenlőtlenség növekedéséért döntően a korcsoporton belüli különbségek felerősödése a felelős. A népesség öregedésének hatása ehhez képest elhanyagolható (ami különben az egyenlőtlenség mérséklése irányába hat). Az egyes kohorszok longitudinális vizsgálata a gazdasági helyzet alakulásának hatását tükrözi – miközben mindegyikük idővel az egyenlőtlenség növekedéséről adott számot. Az egyenlőtlenség növekedése döntően az életciklus korai szakaszában következett be, ami azután fennmaradt.

Sz. K.

BÜTTNER, T: *Die Alterung der Weltbevölkerung im 21. Jahrhundert*. (A világ népességének öregedése a 21. században.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2000/3–4. 441–459. p.

A demográfiai átmenet az alacsonyabb termékenység és hosszabb élettartam felé széles körű kihatással van a népesség korösszetételére. Először fiatalodással jár, hiszen a túlélő gyermekek száma növekszik, későbbi fázisában azonban a népesség öregedése következik be. A tanulmány az elkövetkező 50 évben várható öregedés globális dimenzióit vázolja fel, az adatokat az ENSZ „World Population Prospects” című kiadványából (1999, 2000), illetve az arra épülő hosszú távú prognózisokból meríti. Az öregedési folyamat dinamikáját a 15 év alatti gyermekek, a 15–60 év közötti, munkaképes korúak és a 60 évnél idősebbek vizsgálata alapján mutatja ki.

2000-ben a világ népességének 10%-a érte el, illetve haladta túl a 60. életévét. A legtöbb idős ember Ázsiában él, ezt követi Európa, majd Észak-Amerika. Jóllehet a világ fejlett régióiban a népesség lényegesen nagyobb arányát teszik ki az idősek, többségük azonban a fejlődő országokban él. Az idős emberek népesség-arányát tekintve a „legöregebb” kontinens 20%-kal Európa és 16%-kal Észak-Amerika. A „legfiatalabb” földrész 5%-os idős népességgel Afrika. Az idősek aránya 2050-ig valamennyi népességben emelkedni fog, a közepes életkor 11 évvel lesz magasabb: 37,8 év. Az idősek száma elég nagy pontossággal meghatározható, a jelenlegi 605 milliőről több mint háromszorosára fog emelkedni, mialatt a világ össznépessége a mainak alig kétszerese lesz. 2050-ben először a 60 év felettek száma nagyobb lesz a 15 év alattiakénál. Noha a munkaképes korúak száma 142%-kal megnő, részesedési arányuk a világnépességben 2%-kal kevesebb lesz a maiénál. A legtöbb 60 év feletti Kínában él majd, ezt követi Európa, ahol előreláthatólag minden harmadik ember időskorú lesz. Különösen érdekes, hogy nem csupán az időskorúak csoportjainak létszáma emelkedik, hanem ezen belül maga a csoport is öregebbé válik. A demográfiai különbségek egyébként országonként egyre nagyobb mértékben jelentkeznek, mert a termékenység és a halálozás mindenhol más variációkat eredményez.

Az öregedési folyamatot a várható élettartam mellett a termékenység alakulása is tartósan befolyásolja. Az 1990–1995 közötti termékenységet állandónak feltételezve a fiatal korcsoport részesedésének növekedése az időskorúak határozottan csekélyebb arányával járna együtt (2050-ben 22% helyett mindössze 14%), az öregedési folyamatot azonban nem tudná visszafordítani, ehhez még magasabb termékenységi szintre lenne szükség.

A várható élettartam az ENSZ-számítások szerint átlagosan 17%-kal, 76,3 évre emelkedik 1995 és 2050 között. A kontinensek közül az élettartam-növekedés kiemelkedő Afrikában, a második helyen Ázsia áll. A fejlett országokban határozottan csekélyebb mértékű emelkedés várható. Így a halálozási különbségek egyes országok, illetve a nagy régiók tekintetében csökkenő tendenciát mutatnak.

A feltételezett csökkenő halálozás világviszonylatban csaknem azonos mértékben hat majd az idősekre és a munkaképes korúakra. Európa fejlett régióiban, Észak-Amerikában, de még Óceániában is főleg a nyugdíjaskorúak köszönhetik életüket a halálozás megváltozásának, míg Afrikában ennek a csoportnak 44%-a 15 és 60 év közötti, 26%-a gyermek és csupán 19% tartozik az időskorúakhoz. Változatlan halálozási arányt feltételezve a népesség öregedése csekélyebb mértékű lenne, de hatása a termékenység öregedést befolyásoló hatásánál jóval kisebbre tehető.

Megállapítható, hogy az öregedési folyamat megállítása vagy visszafordítása reálisan elképzelhetetlen. Nem határozható meg azonban teljes biztonsággal az egyes országok népességének öregedési mértéke és ugyancsak nem tudható, hogy a társadalmak hogyan reagálnak majd a megváltozott korszerkezettel járó gazdasági és politikai kihívásokra. A szerző a 20. század demográfiai folyamatainak ismeretében végül is megoldhatónak tartja a 21. század nagy problémáját.

Sz. G. S.

SCHWARZ, K.: *Aufforderung an die Demographen zum Einstieg in die Bevölkerungspolitik.* (Népesedéspolitikai és a demográfus) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 431–440. p.

A népesedéspolitikai befolyásolni kívánja a népesség fejlődését és struktúráját. Cselekvési területéhez stratégiák tartoznak, melyekkel hat a termékenységi magatartásra, megkísérli az egészségügyi helyzet javítását, a várható élettartam növelését, szabályozza a belső és külső vándorlást. A népesedéspolitikai egyrészt tudományág, másrészt praktikus gyakorlat. Az öregedési helyzet Németországban más európai államokhoz hasonlóan aggasztó. Történelmi mélyponton van a születések száma, ennek hatása van a népesség nagyságára, korstruktúrájára, veszélyezteti a humán tőke megtartását és az ország gazdasági helyzetét. A problémák megoldásában a szakember nem maradhat meg a diagnózis felállításánál, a demográfiai helyzet regisztrálásánál, annak okait és kihatásait is vizsgálnia kell.

Németország népessége ma 82 millió, s a jelenlegi halálozás mellett évente 1,1 millió gyermeknek kellene születnie ahhoz, hogy ez a szám stabilan fennmaradjon. Noha a szülőképes korú nők száma viszonylag magas, 1999-ben például csak 767 ezer csecsemő született, 100 nőre 140 gyermek jutott a kívánatos 210 helyett. Emelkedik a gyermektelenek száma, és nagy regionális különbségek mutatkoznak a generatív magatartásban: a nagy népsűrűségű területeken a születések száma erősen az átlag alatt van.

Becslések szerint a 60 évesek várható élettartama néhány éven belül férfiaknál 21, nőknél 27 élettévre nő. Természetesen ez nem jelenti egyben az időskorúak jó egészségi állapotát.

A vándorlások a második világháború óta jelentős szerepet játszanak. Különösen a külföldiek befogadása tűnik problémásnak, számuk több mint 7 millióra tehető, mintegy száz-ezer születéssel évente.

Ha a várható népességcsökkenést bevándorlással próbálnák pótolni, 2040-ben 20 millió külföldi élne az országban, az összlakosság 20%-a. Ez az arány a sűrűn lakott területeken akár az 50%-ot is meghaladhatja. A kisebbségek népcsoportokká alakulnának át, veszélyeztetve a német nyelvterület kulturális és vallási egységét. A bevándorlók ilyen tömegének integrációja az őslakosság részéről nem lenne elvárható. Azzal is számolni kell, hogy az EU tagállamai csak jóval mértéktartóbb bevándorlási politikával értenének egyet. Megoldást jelentene a probléma EU-szintű koordinációja a tagállamok bevándorlási kontingenseinek

meghatározásával. Az újonnan felvett tagállamok részére a szabad lakóhely-változtatás joga csak hosszabb tapasztalatszerzési idő után lenne megengedhető.

Minden népesedéspolitikai elgondolás középpontjában kell állnia a megváltozott kor-szerkezet kihatásainak. A modellszámítások azt mutatják, hogy még erős bevándorlás esetén sem állítható meg az előregedés folyamata, mindössze némileg enyhíthető. A nyugdíjbiztosítási-rendszerek költségeit a munkavállalók viselik, járulékok és adók formájában. Leegyszerűsítve: a fiataloknak többet kell fizetniük az idősek részére anélkül, hogy ebből öregségük idején saját maguk profitálnának. Fizetniük kell azok számára is, akiknek nincs utódjuk. Teljes értetlenség fogadja azonban a gondolatot, miszerint kiegyenlítéskepp kevesebb juttatás járjon azoknak az időskorúaknak, akik nem neveltek gyermeket. Megoldásként elsősorban a nyugdíjkorhatár felemelése jöhet számításba. 2040-re a munkaerő-potenciál – erős bevándorlás esetében is – egynegyedével csökken. Egyidejűleg az idősek száma nem csökken, hiszen a gyenge születési évjáratok hosszú évtizedek múlva kerülnek nyugdíjas korba. A fiatalok a várható „terheléssel” csak kiváló, folyamatosan megújuló és bővülő iskolai és szakmai képzés mellett lesznek képesek megbirkózni. A határok megnyitása a bevándorlók előtt önmagában nem elég, ha ezek egy része nem tud a tudományos-technikai követelmények emelkedésével lépést tartani.

A megoldást nehezíti az a kísértés, hogy hagyjuk a problémákat örökségként a következő generációkra, mivel a gondok teljes súllyal csak a jövőben mutatkoznak majd meg. A probléma tudatosítását, a felvilágosítást már az iskolai oktatásnak el kell kezdenie, fájdalmas politikai intézkedéseket csak megelőző, meggyőző tevékenységgel lehet keresztülvinni.

A „humán vagyon” megtartása a társadalom túlélésének elengedhetetlen követelménye. A nők egyre nagyobb arányú munkába állása a gyermekvállalási kedv csökkenésével is együtt jár. A gyermeknevelés intézményi hátterét – bölcsődék, óvodák, napközik – erősíteni kell. Ideális megoldás lenne, ha mindkét szülő részfoglalkozást vállalhatna. Jövedelemkiegészítésként szülői pótlékot kaphatnának a fiatalok, amely a mai családi pótlékot időtartamban és mértékben is jóval meghaladná. Változniuk kell az elképzeléseknek az élet értelméről is, hiszen a gyermekek felnevelése nem csak pénzkérdés.

Sz. G. S.

SHAW, C.: *United Kingdom population trends in the 21st century*. (A XXI. század népesedési trendjei az Egyesült Királyságban.) *Population Trends*, 2001/1. 37–46. p.

A XXI. század kezdetén a következő ötven esztendő valószínűsíthető népesedési trendjei az Egyesült Királyságban nagy megbízhatósággal becsülhetők, hasonlóan, mint a többi fejlett országban. Az Egyesült Királyságban a termékenység szintje szinte már hagyományosan, hosszú ideje alacsony. Ha ez így folytatódik, és nem alakul ki nagy bevándorlási többlet, akkor a népesség száma az Egyesült Királyságban 2050 körül éri el a legmagasabb számot, majd utána a népesség csökkenése következik be. Ez a jövő áll az Európai Unió sok országa és más fejlett országok előtt is. A népességcsökkenés előnyökkel és hátrányokkal is jár, igaz, a problémák nem is annyira a népesség számának bármely irányú változásával, hanem a változás sebességével függ össze.

A következő ötven esztendő legjelentősebb népesedési problémája a népesség öregedése lesz. Az átlagéletkor emelkedik, és az időskorú népesség száma és aránya is magasabb lesz. Összefoglalva megállapítható, hogy ez a változás a születési és halálozási arányszám hosszsan tartó csökkenésének következménye, amit még kiegészít a születések számának bizonyos fluktuációja. A második világháború után, majd az 1960-as években, a baby boom idején nagy létszámú korosztályok születtek, majd azt követően, a hetvenes évektől kis

létszámú kohorszok folyama. Az alacsony születési és halálozási arányszámok és a népesség öregedése tűnik a fejlett országok népesedési jövőjének.

Az élettartam hosszának növekedése, amit minden népesség-előrejelzés feltételként elfogad, csak erősíti a népesség öregedésének trendjét. A népesség öregedésének következményei messzire vezetnek: hatásuk megmutatkozik a nyugdíjrendszer működésében, az időskorúak egészségi ellátásában és gondozásukban, a foglalkoztatás és képzés terén, a felhalmozás és fogyasztás jellemzőiben, a lakáshelyzetben stb.

A népesség-előrejelzés további feltételeire, a termékenységi szintjének és a vándorlási egyenleg jövőbeni alakulására három-három variánst dolgoztak ki, és így kilenc szcenárió alapján végezték el az előreszámítást. A termékenységi variánsok lényege, hogy 2050-re elér bizonyos szintet a termékenység (itt a teljes termékenységi aránnyal számszerűsítve), majd azt követően változatlan marad. Ez az elérendő szint a teljes termékenységi arány 1,6, 1,8 és 2,0 értéke. A vándorlási egyenleg esetében hasonlóak a feltételek: a pozitív nemzetközi vándorlási egyenleg elér egy szintet 2050-re, ami azt követően állandósul. Az így megjelölt szinteket évi 45 ezer, 95 ezer és 145 ezer fő vándorlási nyereségben határozták meg.

A három-három feltétel kombinációja alapján kilenc variánst dolgoztak ki, s valószínű variánsnak azt tekintették, amikor 2050-re a teljes termékenységi arány az 1,8 értéket, a vándorlási nyereség az évi 95 ezer főt éri el.

Amellett, hogy a népességnövekedés népességfogyásba fordulásának előrejelzése elkerülhetetlennek tűnik az előreszámítások alapján, a másik nagy tanulsága a munkának a népességstruktúra változásának, ezen belül is az idős korú és munkaképes korú népesség arányának alakulása. Míg 1999-ben egy 65 éven felüli lakosra 4,2 munkaképes korú (15–64 éves korú) lakos jutott, ez az arány 2040 körül és azt követően már csak 2,5 körül alakul. A szerző foglalkozik a munkaképes kor felső határa emelésének gondolatával, s számításokat végez a munkaképes és munkaképes koron felüliek arányának változásaira. Ennek alapján látszik, hogy a munkaképes kor felső határát 71 évre kellene emelni ahhoz, hogy 2040 után is egy munkaképes koron felüli lakosra négy munkaképes korú lakos jusson, közel annyi, mint 1999-ben.

M. Á.

VELASCO, P.R.–RODRIGUEZ, V.R.: *The seven demographic Spains*. (A spanyol népesség hét csoportja.) *Espace, Populations, Sociétés*, 2000/3. 425–435. p.

A szerzők Spanyolország minden egyes településének korösszetételét próbálják tipizált minták szerint csoportosítani, s jellemző, viszonylag homogén csoportokba rendezni, és az egyes csoportok népességfejlődését bemutatni az utóbbi harminc esztendő alatt.

A csoportosításnál a népesség nagy korcsoportjainak arányát tekintették alapnak. E nagy korcsoportok a fiatalok (14 éven aluliak), a munkaképes korúak (15–64 évesek, ahogy említik őket a felnőttek) és a munkaképes koron felüliek (65 évesek és idősebbek, ahogy ők említik, idősek) csoportjai voltak. Ennek alapján az alábbi csoportokat képezték, ahol az egyes nagy korcsoportoknak az országos átlaghoz képest mért helyzete alapján történt a besorolása:

- Fiatal típusú népesség: magasabb fiatal-arány és alacsonyabb felnőtt- és öregkorú arány,
- Felnőtt-fiatal típusú népesség: magasabb aránya a fiatalok és felnőttek csoportjainak, és alacsonyabb aránya az időseknek,
- Felnőtt típusú népesség: a felnőtt korúak magasabb és a fiatal- és öregkorúak alacsonyabb aránya,

- Fiatal-öreg típusú népesség: a fiatalok és öregek magasabb, a felnőtt korúak alacsonyabb aránya,
- Felnőtt-öreg típusú népesség: A felnőtt és öregkorú népesség magasabb, a fiatalok alacsonyabb aránya,
- Öreg típusú népesség: az időskorúak magasabb és a fiatal és felnőtt korúak alacsonyabb aránya.

Az utóbbi csoportba tartozott a települések jelentős része, ami miatt e csoportot két részre bontották, az öreg típusú és a nagyon öreg típusú népességekre. Az elkülönítés az öregkorúak aránya alapján történt, azaz az öregkorúak aránya 30 százalék alatt vagy felett volt.

A települések fenti tipizálás alapján történt térképi ábrázolása világossá tette, hogy az öreg és a nagyon öreg típusú népességek a falvakra és a hegyvidéki területekre a jellemző. Az ország területének több mint 50 százaléka és a településeknek több mint 70 százaléka tartozik e csoportokba. A két nagyvárosi környezetre (Madrid és Barcelona térségére) érdekes koncentrikus struktúra a jellemző: középen felnőtt-típusú népességű települések, azokat övezi a felnőtt-fiatal típusú települések gyűrűje, majd legkívül a fiatal típusú települések következnek az övezetben.

A fiatal típusú települések elsősorban az ország déli felében találhatóak, a már említett metropolitán gyűrűk harmadik köre mellett.

A fiatal és a fiatal-felnőtt típusú települések voltak a népességükben legdinamikusabban fejlődő települések az elmúlt harminc esztendőben. A hetvenes években még a felnőtt és a felnőtt-öregkorú típusú települések is fejlődtek, de azt követően ezek és a mindvégig népességében hanyatló öregkorú típusú települések lélekszáma folyamatosan csökkent.

M. Á.

KAMERMAN, S.B.–KAHN, A.J.: Child and family policies in the United States at the opening of the twenty-first century. (Gyermek és családpolitika az Egyesült Államokban a XXI. század kezdetén.) Social Policy & Administration, 2001/1. 69–84. p.

Amikor az Egyesült Államok gyermek- és családpolitikájáról beszélünk, általános az egyetértés, hogy nincs az Államoknak kifejezett családpolitikája és nincs a szociálpolitikának olyan összefüggő elemeket is tartalmazó rendszere, amely fókuszában a gyermekek és családjaik lennének. Emellett általános az egyetértés abban is, hogy az Államokban vannak olyan politikák, melyek hatással vannak a gyermekekre és családjukra, ezek egy részét közvetett családpolitikai intézkedéseknek tekinthetjük. Ezek a politikák sokszor korlátozott hatókörűek, csak kisebb csoportokra vonatkoznak, és általában hiányzik bennük az átfogó jelleg, ami általában jellemzője a fejlett országok gyermek és családpolitikájának. Emellett az USA-ban a GDP jelentősen kisebb hányadát költik gyermekekre és családjaikra, mint ezekben az országokban. Ezeknek következménye lehet, hogy az Egyesült Államokban a gyermekek és a gyermeces családok helyzete sokkal rosszabb, mint a fejlett országokban. A legutóbbi néhány évben történtek lépések a gyermek- és családpolitika fejlesztésére, így ezek a politikák most egy köztes állapotban vannak, de jelen állapotukban is jelentősen elmaradnak az elvárhatótól. Az alábbiakban foglaljuk össze azokat a szövetségi politikákat, melyek közvetlenül a gyermekeket és családjukat célozzák meg.

Az Egyesült Államokban nincs egy átfogó, vagy a jövedelmi viszonyokat is figyelembe vevő kiegészítő családi pótlék rendszer a gyermekes családok segítésére. A szociális segélyezési rendszer egyik programja (Eltartott Gyermekes Családok Segélye) volt korábban hivatott a szegény családok segítésére, amely programot újabban a szélesebb területi hatállyal bíró, de pénzügyileg takarékosabb, szigorúbb és visszaélések esetén szankcióiban keményebb program (A Segítségre Szoruló Családok Átmeneti Segélyezése) váltotta fel. Ez az új program a rászoruló családok segítésén túl más célokat is szolgálni kíván, úgymint

- a korábban segélyen élő családok munkába állásának ösztönzése,
- a házasságon kívüli születések számának csökkentése,
- a házaspáros családok létrejöttének ösztönzése.

A szociális segélyezési program „keményítése” az adókedvezmények bővítésével párhuzamosan lépett életbe. 1999-ben az adókedvezmény elérhető legnagyobb mértéke 2300 dollár volt egy gyermek esetében, és némileg magasabb a két- vagy többgyermekes családoknál. (E kedvezményeket értelemszerűen csak a gyermekes, alacsony jövedelmű, munkát vállaló családok élvezhették.) Ezt az adókedvezményt abban az évben 18 millió család, azaz a gyermekes családok fele kaphatta meg, s ennek anyagi kihatása 30 milliárd dollár volt. A dolog érdekessége, hogy az adózási küszöb alatti jövedelmű családok is megkaphatták a kedvezményt, mint kvázi jövedelem-kiegészítést, s ez a csoport tette ki a kedvezményezett 90 százalékát.

Az Egyesült Államokban a gazdasági fejlettséghez képest magas a csecsemőhalandóság és a kissúlyú szülöttek aránya. Ezen a problémán (is) kíván segíteni a „MEDICAID” program, amely többszöri újraszabályozás közben fokozatosan terjed ki az alacsony jövedelmű családok anyá és gyermekvédelmi költségeinek fedezésére, majd ezt egészítette ki az Állami Gyermek egészségügyi Biztosítási Program, amely a kissúlyú újszülöttek családjának nyújt segítséget a némileg magasabb jövedelmi kategóriákban is.

Az iskolakötelesekor alsó határa 6 év a legtöbb államban és majdnem minden gyermek 5 éves korában óvodába jár. Ugyanakkor nincs általánosan elfogadott oktatási program a 3–4 éves gyermekeknek, s ennek a korosztálynak mindössze 60 százaléka látogatja csak az óvodát. Ebben az életkorban elsősorban a magasabb jövedelmű és a magasabban képzett szülők gyermekei vesznek részt a szervezett oktatásban, noha ez az alacsony jövedelmű családokban nevelkedő gyermekek számára lenne szükségesebb. Másrészt az alacsony jövedelmű családokban van a nagyobb szükség a gyermekek korai nappali intézményi elhelyezésére, mivel az anyákat a szülés után már 3 hónappal munkaképesnek tekintik abban az értelemben, hogy megszűnik szociális támogatásuk. 1990 óta a Komplex Gyermeknevelési és Fejlesztési Támogatás azokat a családokat segíti, ahol a családi jövedelem nem haladja meg az illető állam medián jövedelmének 85 százalékát, 13 év alatti gyermeket nevelnek, aki szüleivel él és a szülők dolgoznak vagy tanulnak. A korábban említett A Segítségre Szoruló Családok Átmeneti Segélyezése nevű program részeként ugyancsak elkülönítettek egy, mintegy 900 ezer szegény gyermek támogatását célzó oktatási segélyt, amely a 3–4 évesek oktatását támogatja és a támogatás mértéke 1999-ben mintegy 4.7 milliárd dollár volt.

A gyermekek és eltartottak után járó adó-visszatérítés is egy jelentős formája a támogatásnak: az adófizető polgárok (bizonyos jövedelmi szint alatt és 13 évesnél fiatalabb gyermekek esetében) a gyermeknevelési költségek bizonyos részét visszatárhathatják adójukból. Ezt a kedvezményt mintegy 6 millió család veszi igényben mintegy 2.6 milliárd dollár értékben.

Az Egyesült Államokban a fizetett gyermekgondozási- vagy betegszabadság nem általános. Jelenleg a törvény a szülés után 12 hetes fizetés nélküli szabadságot biztosít az anyának az 50 főnél többet alkalmazó vállalkozásnál, de ez illeti meg a beteg házastárs vagy rokon gondozása esetén is. Ennek viszont előfeltétele az egyéves munkavállalás és legalább 1250 óra ledolgozott munkaidő.

A fent felsorolt kedvezmények és más kisebb, hasonló lehetőségek biztosítása határozza meg az Egyesült Államokban a család- és gyermekpolitika jellegét. Az e politikák további fejlesztése feletti politikai viták nem valószínűsítik, hogy a közeljövőben az amerikaiak követni fogják e téren a fejlett európai mintákat.

M. Á.

SCHMID, J.: Bevölkerungswachstum und internationales Konfliktpotential – vom ideologischen zum demographischen Jahrhundert. (Népességnövekedés és nemzetközi konfliktuslehetőség – az ideológia századát a demográfia évszázada követi.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 477–494. p.

1989 és 1991 között a kelet-európai és közép-ázsiai államok száma több mint kétszeresére nőtt. Noha az új országok egyúttal új kötődéseket is keresnek (EU), ott, ahol nem alakultak nemzetállamok, megjelentek az etnikai, vallási és nyelvi önállóságért folyó harcok is. A nemzetiségi kisebbségek igényei a pusztá autonómiától az elszakadásig, önálló államiságig terjedhetnek. Az azonos származású bevándorló növekvő súlyuk alapján egyre nagyobb öntudattal követelnek különféle jogokat. A globalizáció zavarja és megfélemlíti a helyi összetartozást, és ezzel felélénkíti az önmegvalósító törekvéseket, a világ helyzetét egyre inkább a versenyző szomszédos kultúrák konfrontációja uralja majd.

Konfliktusokra a világ népességnövekedésének dinamikája is lehetőséget teremt. A demográfiai átmenet legcsekélyebb növekedésű régiója Európa, ezt követi Kelet-Ázsia. Közép- és Nyugat-Ázsia azonban, a Közel-Kelettől Indián át Indonéziáig, Latin-Amerikához hasonlóan alacsony halálozási rátával és csak nagyon lassan visszaeső születésszámokkal növekvő fázisban van. A legerősebb növekedés Afrikában megy végbe, ahol a szülők generációja várhatóan megháromszorozódik, s ezzel 24 év alatt a népesség a duplájára nő. Európában a népességnövekedés és az ipar fejlődése nagyjából egyidőben zajlott, „délen” még nem tudni, hogy közel 1 milliárd fiatal számára hogyan fognak munkát és kenyeret biztosítani. A haladó világ technológizálódást követel meg, amelyhez a humán tőke képzési struktúrája a fejlődő országok közül csak nagyon keveseknek adott. A foglalkoztatás kérdésének megoldása a harmadik világ tradicionális ételmezési és városiasodási problémái mellett ugyancsak sürgős. Kérdés, hogy tanulatlan tömegeket hogy lehet egy modernizált világba összeomlás, fundamentalizmus és nacionalizmus nélkül átjuttatni.

A legkényesebb demográfiai összeütközési felületté a közvetlen szomszédok különböző termékenységi szintje válhat. Az EU keleti bővítésével a nyugaton ez idáig kevésbé ismert probléma válhat akuttá: a kérdéses országok sinti és roma populációi. A közel-keleti konfliktusokban a palesztinok és Izrael lényegesen különböző születésszáma nyomást jelent a végleges terület megteremtésére és a határok békéjére.

A nemzetközi migráció kulturális és identitásbeli konfliktusokhoz vezethet. A felvevő országokban várhatóan társadalompolitikai és munkapiaci önszegélyező hálózatok épülnek ki, amelyek az integráció ellen hatnak. Vákuum keletkezik a helyi törekvések és a befogadó állam követelményei között, a bevándorlókat származási országuk növekvő jelentősége fogja vezetni. 2050-re az EU a 10 milliós világnépesség kevesebb mint 5%-át teszi majd ki és az Európán kívüli világ már most 100 milliós létszáma további demográfiai növekedését politikai és gazdasági jelentőségre váltja át. A ma még harmadik világnak nevezett térség új nagyhatalmakat hoz létre, s ezt a folyamatot az innen elszármazottak erősen fogják befolyásolni. Európa eddig ismeretlen helyzetbe kerül: iparosodás előtti, szegénységben élő, ám atombombával vagy más hatásos fegyverezéssel rendelkező országokkal kell szembenéznie. Ahogy a kisebbségek nemzetközi szerephez jutnak, úgy nő a nemzetközi migráció belpoliti-

kai konfliktusteremtő lehetősége is. Politikai pártok és világnézeti csoportok közötti összeütőközéshez vezet, ha a bevándorolt tömeg a korábban állandó állami, nemzeti és kulturális tudatot kétségbe vonja.

A világ változásai a 21. században egyre kevésbé találkoznak majd a nyugati elképzelésekkel. Európa a saját elöregedésével, népesség-zsugorodásával lesz elfoglalva, és a demográfia meghatározta új hatalmi felosztásból már nem részesedik.

Sz. G. S.

BERNHARDT, E.–GOLDSCHIEDER, F.K.: Men, resources and family living: the determinants of union and parental status in the United States and Sweden. (A férfiak, erőforrások és a családok élete, megélhetése: a párkapcsolat és a szülői státus alakító tényezői az USA-ban és Svédországban.) Journal of Marriage and Family, 2001/3. 792–804. p.

A tanulmány a 28–43 éves férfiak anyagi erőforrásainak és képzettségének a családi életben való részvételükre gyakorolt hatásait vizsgálja amerikai és svéd minták alapján. A házassághoz és a családhoz való viszony átalakulását a 20. század utolsó harmadában a fejlett országokban a válások növekvő tendenciája és az élettársi kapcsolatok terjedése mutatja leginkább. Bonyolultabbá vált a szülő-gyermek kapcsolat is, egyre több férfi él közös háztartásban a saját gyermekei helyett új házastársa vagy élettársa gyermekeivel. Amíg a svédeknel a férfiak 25%-a él élettársi kapcsolatban, az amerikaiaknál ez az arány mindössze 5%. A válásoknál a svéd pároknak valószínűleg nagyobb része osztja meg a gyermekelhelyezést, mint az amerikaiaknak. Mindkét országban a magasabb kereset növeli a férfiak megházasodásának valószínűségét. Svédországban a magasabb kereset inkább növeli a férfiaknál a családi szerepek vállalására való hajlandóságot, mint az USA-ban, másrészt a családoknak nyújtott ún. kiegészítő jellegű támogatások a saját gyermekeikkel való együttélésre ösztönzik a férfiakat. Az USA-ban, ahol ún. „helyettesítő” típusúak a nyújtott támogatások (ill. 1996-ig azok voltak), a férfiak gyakrabban hiányoznak az eltartott gyermekes háztartásokból. Különösen a magas keresetű férfiak érzik úgy, hogy többet veszíthetnek a családfői szereppel, mivel a családi kiadások összege nagyon magas és ehhez az állam kevésbé járul hozzá, mint Svédországban.

Egy másik vizsgálati szempont a képzettség szerepe a férfiaknál. A tanulmány szerint a magasabb képzettség negatív hatást gyakorol a gyermekvállalási, illetve gyermekeltartási hajlandóságára.

O. S. Zs.

BASU, A.M.: Die Geschlechterfrage in der Bevölkerungsforschung: Verwirrung über die Implikationen für die Gesundheitspolitik. (Nemek a népesedéspolitikában: tanácstalanság, hogy mindez milyen jelentőséggel bír az egészségügyi politika szempontjából.) Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2000/3–4. 513–530. p.

A demográfus szerző kritikával elemzi azt a hivatalos demográfiai feltételezést, amely szerint a jó egészség feltételeinek megteremtésében azok a politikai intézkedések lényegesek, melyek a súlypontot a nőkre, mint a gondoskodásról felelős személyre helyezik, vagyis amelyek szerint a nő szerepe, mint a család egészségének legfontosabb védelmezője elismerést és védelmet kell, hogy kapjon. A szakirodalom következtetései nagyon egyoldalúak és

nem mondják ki azt sem, milyen hátrányai vannak a nők jólétének saját és családjuk egészségére. A képzési színvonal emelése és az anyák nagyobb mértékű munkába állítása nem mindig egyértelműen kedvező.

A politikai korrektség bizonyos körülmények között megnöveli az adatok félremagyarázásának kockázatát. Például a nők képzésének hatásai a gyermekhalandóságra a World Fertility Survey és a Demographic Health Survey eredményei alapján messzemenően bizonyítottak, azonban az általános gyermekhalandóság visszaesése 1969 és 1980 között elsősorban mégsem a nők középfokú, illetve magasabb képzettségére vezethető vissza. Sok fejlődő országban súlyosabb az esélyegyenlőtlenség a társadalmi-gazdasági helyzet, mint a nemi hovatartozás alapján. Ellenmondást és a megvalósítás huzavonáit eredményezi az a követelmény, mely alapján egyrészt a nő egészségvédő családi lehetőségeit kell szélesíteni, másrészt a férfiak szülői, partneri felelősségvállalását kell növelni. Történelmi vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy – különösen a szegénységben élők esetében – a nők munkába állása a gyermekek számára inkább káros, mint hasznos. Ez a megállapítás a jelenlegi kutatásokban reakciónak minősülhet. A dolgozó nő időhiánya hátrányos a szoptatásra, a betegségek felismerésére, gyógyítására, s a jövedelem előnyeit semmissé teszi. Különösen a világ fejletlenebb részén hiányoznak a kielégítő állami szolgáltatások, illetve más felnőttek segítsége. Gyakran az alig idősebb lánytestvérek pótolják az anyát, ők a helyzet fő vesztesei. A tudósok ezeket a hátrányokat sem vizsgálják. Önmagában a nők nagyobb mérvű munkába állása különösen káros, ha a képzettséget nem igénylő, monoton elfoglaltságokat nézzük. Az alacsony fejlettségi szinten álló munkavállalást csaknem mindig a szegénység motiválja, és a nők önként feladnák a munkát, ha helyzetük ettől anyagilag jobbra fordulna.

A nők „megerősítése” jólétük érdekében vitathatatlanul helyes, ám egyenjogúsításuk bizonyos jegyei, például a partnerkapcsolatok szabadabb létesítése és felbontása számukra ugyan kedvező lehet, gyermekükre azonban negatívan hathat. A feminista irodalom széles körben vitatja a női altruizmus gyökereit: eszerint a nőiesség, illetve férfiasság politikai vagy kulturális termékek, nem pedig a női és férfi lét alapvető jellemzői. A politikát befolyásoló tudósoknak így ismételten fel kell tenniük a kérdést, miért vetik be a nők nagyobb valószínűséggel a rendelkezésükre álló javakat a család jóléte érdekében.

A nők „egészségfelelőssé” tétele előidézheti a hivatalos szervek felelősség-áthárítását is. Az utóbbi években bebizonyosodott, hogy az '50-es, '60-as évek hite az urbanizációban, a közegészség javításában, az élelmiszer-termelés fokozásában, mint a halálozások csökkenéséhez vezető tényezőkben statisztikailag nem igazolódott. (Ugyanakkor a szerző egy másik helyen azt bizonygatja, hogy ilyen intézkedésekre lenne szükség a helyzet javításához.) A demográfusok érdeklődése ezért fordult az individuumból, mint az egészségért felelős felé, úgy tűnik azonban, hogy most a direkt politikai intézkedések kapnak e téren a kelletténél kisebb szerepet. A kutatás és a politika jelenlegi célja, hogy a családoknak segítséget nyújtson rossz gazdasági helyzetükből való felemelkedésükre, ahelyett, hogy ennek a helyzetnek a kialakulását radikális politikai és gazdasági változtatásokkal megakadályozzák.

Sz. G. S.

TOMASSINI, C.–WOLF, D.A.: Stability and change in the living arrangements of older Italian Women: 1990–1995. (Idős olasz nők lakáskörülményeinek stabilitása és változása, 1990–1995.) *Genus*, 2000/1–2. 203–219. p.

Európában általános tendencia, hogy folyamatosan nő az egyedül élő idősokorúak száma. A helyzet Dél-Európában annyiban jelent problémát, hogy itt kevésbé alakult még ki a közösségi szolgáltatások rendszere, és amúgy is magas az idősek aránya. A szerzők az 1990-es

évek első felében végrehajtott megfigyelésekre támaszkodva mind keresztmetszeti vizsgálatra, mind idősoros elemzésre vállalkoznak. A 60 ezernél több személyre kiterjedő megfigyelés kereken 3 ezer 65 éves és idősebb nem házas nőről szolgáltatott adatokat.

A háztartások összetételét a családtagok együttes döntése határozza meg, ahol a lehetséges választások: egyedül élés, gyermekekkel való együttélés vagy másokkal való együttélés. A választásban több tényező játszik szerepet, így a demográfiai helyzet, az anyagi lehetőségek, egészségi állapot. A szerzők által figyelembe vett független változók: életkor, életben levő gyermekek, iskolázottság, egészségi állapot, családi állapot (özvegy vagy nem házas), a lakáshasználat jellege.

Olaszországban az 1990-es években az idős nők 60 százaléka egyedül élt. Ez az aránya a 85 éves és idősebb korcsoportban 5–10 százalékkal alacsonyabb, ők nagyobb arányban éltek együtt a gyerekekkel. Ami a minta összetételét illeti: az idős nők 8–9 százalékanak volt felsőfokú végzettsége, kereken 30 százalékuk rossz egészségi állapotról panaszkodott, egy-negyedük bérlakásban lakott, háromnegyedüknek éltek a gyerekeik. A saját lakással rendelkező idős nők körében gyakoribb volt, hogy gyerekekkel éltek együtt, mint a bérlakásban élőknek. A rossz egészségi állapot sok idős nő esetében a gyerekekkel való együttélés választását eredményezte, ami főként az ország középső vidékére volt jellemző. Délen és a felsőfokú végzettségük között alacsonyabb volt a gyerekekkel együtt élők aránya.

Az egymást követő megfigyelések (1990, 1994, 1995) a trendek megszakadását (szignifikáns kapcsolat hiányát) vagy megfordulását jelzik, azaz az idős nők lakásvizonyainak könnyen megváltozó jellegére mutatnak. Az adatok értelmezésében óvatosságra int, hogy az 1990 és 1994 között bekövetkezett változások háromnegyede 1995-re az ellenkezőjére fordult. A szerzők végső következtetése szerint az idősebb generáció megfigyelt jellemzői nem magyarázzák meg kellőképpen az idős nők együttélésre vagy különélésre vonatkozó döntését. Valószínűbb, hogy az ilyen döntésben mind az idősek, mind a fiatalok igényeit figyelembe veszik az érintettek. A fiatalok részéről a továbbtanulás és a későbbi házasság játszhat szerepet ilyen vonatkozásban. Időleges hatású lehet a munkanélküliség bekövetkezett növekedése, annak ugyanis jelentős részét az először állást kereső fiatalok adták.

Sz. K.

McDONALD, P.: *Gender equity in theories of fertility transition*. (Nemek közti egyenlőség a termékenységi átmenet elméletekben.) *Population and Development Review*, 2000/3. 427–439. p.

A nemek közti egyenlőség azonos jogokat és egyfajta elfogadott munkamegosztást egyaránt jelent, és minden esetben értékítéletre alapozott. A termékenység vonatkozásában a gyermekvállalási döntésben való egyenlő részvételtől van szó, amit a férj, a család és a társadalom elvárásai befolyásolnak. A kérdés régebbi korokra visszatekintő vizsgálatát a források hiánya nehezíti.

A szerző két megközelítésben vizsgálja a kérdést: 1. Adott társadalomban a termékenység csökkenését a nők és a férfiak születésszabályozásra irányuló törekvése váltja ki. 2. Tartósan alacsony termékenység bármely társadalomban alapvetően megváltoztatja a nők életét. Az első megközelítés az egyéni döntés szerepét hangsúlyozza az intézményekkel szemben. A második megközelítésnél a nőknek a társadalmi munkamegosztásban vállalt szerepe megváltozásáról van szó. Ennél az értelmezésnél azonban vitatott az időbeli sorrend: a nők életének megváltozása okozta-e a termékenység csökkenését vagy fordítva.

Európában a felvilágosodás indította el a nők jogainak felülvizsgálatát, beleértve a családon/házasságon belüli döntés jogát. A XX. század második felében azután ezt követték a

fejlődő országok, amikor átvették a nyugati szokásokat. Mindez egy lassú folyamat, mivel a család intézményét minden társadalom védi a radikális változásoktól. Ami a termékenységet illeti, a nők döntési jogának érvényre jutása megfelelő egészségügyi rendszer meglétét és kormányzati részről a családtervezés támogatását tételezi fel. A szerző fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a nemek közti egyenlőség érvényesülése a családban és azon kívül – legalábbis hosszú távon – általában egymással párhuzamosan halad előre.

A fejlett országokban a munkaerőpiacon a nők akkor tudnak versenyezni a férfiakkal, ha a családban betöltött szerepük (gyermeknevelés, háztartási munkák) nem akadályozza őket. Amennyiben ütköznek az érdekeik, a nők egy része lemond a házasságról, kevesebb gyereket szül vagy egyáltalán nem vállal gyereket. A fiatalok szocializációja ma erre készíti fel a nőket. Az eredmény a tartósan igen alacsony termékenység, amit a fejlett országok adatai igazolnak.

Sz. K.

DOVERI, A.: Land, fertility and family: a selected review of the literature in historical demography. (Föld, termékenység és család: válogatás a történeti demográfiai irodalomból.) Genus, 2000/3–4. 19–59. p.

Tanulmányában a szerző a történeti demográfiai irodalom áttekintésével és a közölt adatok másodlagos elemzésével vizsgálja különböző demográfiai, gazdasági és ökológiai változók kapcsolatát. Figyelmének középpontjában a termékenység, a család- és háztartás-szerkezet, az öröklés rendszerei és a földbirtokméret, illetve a földhöz jutás lehetőségeinek kapcsolata áll. Elsősorban az érdekli, hogy felfedezhető-e olyan szabályszerű kapcsolat az említett tényezők között, ami kauzális kapcsolatot sejtet. A kapcsolatok mibenlétét a mai fejlett országok múltjában vizsgálja, de a kérdésfelvetés aktualitását az adja, hogy felvethető ugyanez a modern, de fejlődő országokkal kapcsolatban is.

A szerző hangsúlyozza, hogy a felvetett kérdés a családtörténet legnehezebben megoldható problémái közé tartozik. Ahhoz, hogy elemezhesük a családszerkezet, a termékenység, a földhöz jutás és a földátörökítés kapcsolatait, egy egész sor makro- és mikrogazdasági, társadalmi, demográfiai, kulturális változót kell vizsgálnunk, amelyek egyaránt fontosak lehetnek: pl. a társadalmi mobilitás, a földbirtok-koncentráció mutatóit, de figyelünk kell a társadalmi konfliktusok (városi és rurális rétegek között), a politikai események, a törvényi szabályozás, bizonyos gazdasági szereplők részéről érkező innovációs ösztönzések hatásaira is. A háztartások reprodukív stratégiáinak feltárásához ismerni kell a családok életciklusait, amihez mikrodemográfiai és mikrogazdasági elemzésekre van szükség.

A szerző az első részben megpróbálkozik az elméleti modellalkotással, amit a tanulmány második részében angol, francia, észak-amerikai, olasz, orosz és magyar kutatási tapasztalatokkal próbál ellenőrizni, hogy végül levonhassa a megfelelő konklúziókat.

A háztartások reprodukív stratégiái véleménye szerint a demográfiai átmenet előtt egy erősen korlátozott térben alakulhattak, ahol a korlátokat az emberi reprodukció biológiai határai, a mezőgazdaság termelékenysége, a népsűrűség, a földhasználati jogok, a társadalmi viszonyok, az éghajlat jelentik. Ebben a limitált térben kíséreltek meg olyan többé-kevésbé racionális döntéseket hozni, amelyek célja a család és a családi gazdaság reprodukciójának biztosítása volt. A fenti tényezők közötti kapcsolatok ténye világos, de a szerző szerint nem szabad túlhangsúlyozni az egyéni, racionális döntések szerepét a stratégiák kialakításában. Valójában inkább egy olyan, az említett tényezőkhöz való alkalmazkodási folyamatról van szó a mikrodemográfiai és mikrogazdasági viselkedés terén, amelyben egyfajta „öntudatlan racionalitás” működik, és amelyben egyaránt szerephez jut az individuális választás, és a

csoportérdek szabta kényszer (így „részleges racionalitásnak” is nevezhetnénk). Ugyanakkor az „öntudatlan racionalitás” működésének logikai gyengesége az, hogy valamely stratégia sikerét csak utólag lehet megítélni. Így például a hagyományos társadalmakban – mivel a magas termékenység révén az öröklés általában túlbiztosított volt – a „racionális” viselkedés a termékenység tudatos korlátozása lett volna. Ennek széles körben elterjedt gyakorlatát azonban elég nehéz bizonyítani a 19. századot megelőző korszakokra vonatkozóan. Természetesen annak a rendszernek a keretében, amelyet *John Hajnal* „Európai házassági mintának” nevezett, a nupcialitáson keresztül megvalósult a termékenység bizonyos társadalmi kontrollja, de ugyanakkor más jelentős tényezők is kiegyensúlyozták a magas termékenység által veszélyeztetett egyensúlyt a népesség és a rendelkezésre álló források között: elsősorban a halandóság a visszatérő járványok és a magas csecsemő- és gyermekhalandóság révén. Az alkalmazkodás, szabályozás eszköze lehetett a termőterület kiterjesztése és új mezőgazdasági termékek vagy technikák alkalmazása. Az „európai házassági minta” lényegében csak Északnyugat-Európára terjedt ki, kiegyensúlyozó szerepe ott is korlátozott volt, ezen a területen kívül eltérő házassági gyakorlatot találhatunk, amely jelentős regionális és társadalmi differenciákat mutat. A szerző itt nem vizsgálja, hogy jogosult-e a „racionális” fogalmának ilyen kizárólagos, reflektálatlan alkalmazása, saját későbbi példái is inkább azt igazolják, hogy más körülmények között, számos tényező másfajta, de hasonlóképpen bonyolult kölcsönhatásai közepette másfajta viselkedés (pl. „szabályozatlan” házasság, „korlátlan” termékenység az öröklés túlbiztosítása) sem „irracionalis”.

A történészek és szociológusok már a 19. században felfigyeltek arra, hogy az európai társadalmakban a házasság társadalmi kontrollja, a házasság termékenység és az örökösödési rendszerek milyen szoros kapcsolatban vannak egymással. Elméletben két fő vonulat különböztethető meg: az egyikben az öröklés nem osztó, a birtok egy örökre száll. A házasság itt kontrollált, késői, magas a nem házasodók aránya, jelentős a nem öröklő családtagok elvándorlása. A népességnövekedés ennek megfelelően lassú. Ez a modell lényegében megfelel az „európai házassági mintának”. Ezen kívül egy teljesen különböző demográfiai rendszer működött, ahol az örökösödés az egyenlő osztáson alapult, a házasság korai és majdnem teljes körű volt, a népességnövekedés gyorsabb, a malthusi túlnépesedési küszöb elérésének kockázata nagyobb. A földhöz jutást mindkét esetben az örökösödési törvények szabályozták, döntően ezek felelősek a családszerkezetben és más demográfiai tényezőkben megnyilvánuló különbségekért.

A szerző hangsúlyozza azonban, hogy a valóságban nincs ilyen éles különbség a két öröklési rendszer között: az örökösödési szokások gyakran eltértek a törvényes normáktól, mindkét formában működtek preferenciális osztásformák, a földhöz jutást nemcsak az öröklés szabályozta (Angliában a 14. század óta jelentős a földpiac szerepe). Az öröklés fontos volt, de nem determinálta egyedül és mereven a családszerkezetet: a (protoindusztriális) falusi ipar a föld mellett más jövedelemforrásokat is kínált, amelyeknek szintén megvoltak a demográfiai hatásai, illetve nem az egész falusi társadalom állt öröklődő földbirtokok tulajdonosaiból. Kelet-Európában a földhasználat-földbirtoklás nyugat-európai formái nem terjedtek el, itt a földeket időszakonként újraosztották, és más szokások, szabályok működtek, mint azokon a területeken, ahol a paraszti földtulajdonlás erősebb volt. Összességében a földhöz jutás inkább a háztartások tagjai számának változásán múlt, mint a földbirtok fölötti szabad rendelkezésen, amelyet az öröklés biztosított. A rendszer akkor volt működőképes, ha a parasztcsalád fejlődési ciklusai egyensúlyban voltak az elérhető földbirtok nagyságával, ha elkerülték a felülfogyasztást, vagy a kvantitatív és kvalitatív munkaerőhiányt.

A felülfogyasztás elkerülését *Csajanov* modellje alapján érthetjük meg, amely leírja a parasztcsaládok életciklus-szakaszait. Eszerint a gyermekek a különböző szakaszokban eltérő mértékben jelentenek fogyasztási terhet (első szakasz), illetve biztosítanak munkaerőt (második szakasz), a családi gazdaság mérete ennek megfelelően változott a földek időnkénti

újraosztása révén. A modell mindenhol érvényes lehet, ahol a paraszti háztartás a fogyasztás és termelés alapegysége, de érvényessége két feltételhez kötődik: a földhöz jutás lehetősége rövid távon ugyan változó, hosszú távon viszont stabil kell, hogy legyen, és ki kell zárni a földpiac vagy más alternatív jövedelemnövelő eszközök lehetőségét. *Csajanov* modelljét ezért nehéz a nyugat-európai társadalmakra alkalmazni, de a piacoktól és a protoindusztriális tevékenységtől elzárt területek (pl. Dél-Európa egyes vidékei) esetében alkalmas lehet a paraszteszaládok alkalmazkodási stratégiáinak jobb megértésére.

A kérdés ettől megmarad: a családszerkezet a gyakorlatban milyen mechanizmusokon keresztül alkalmazkodott a földhöz jutás lehetőségeihez különböző gazdasági, társadalmi, kulturális kontextusokban. Vajon a *Csajanov*-modell alkalmas-e, hogy igazolja a „gazdasági racionalitást” az aktuális döntésekben? Az attitűdökben és a megoldásokban családi szinten megfigyelhető változatok a demográfiai rezsimektől és a népsűrűségtől, valamint a rövid távú gazdasági trendektől függttek, és ugyanakkor meghatározták a népesség növekedési képességeit. Így azokban a rendszerekben, ahol magas a csecsemőhalandóság és relatíve nagy a földbőség, azt váránk, hogy a házasodás az általános felé közelítsen és korai legyen, hogy biztosíthassa a munkaerőt (ez a helyzet Északkelet-Európában), míg ott, ahol a magas halandóság csökkenni kezd, a népsűrűség nagy, a földhöz jutás nehéz, a tendencia a késői házaság és a nem házasodók növekvő aránya felé mutat (mint Északnyugat- és Dél-Európában tapasztalhatjuk).

A szerző a tanulmány második részében esettanulmányokon keresztül vizsgálja a fenti kérdéseket, sorra véve az Angliára, Franciaországra, a 18–19. századi Egyesült Államokra, az észak- és közép-itáliai részesbérlelőkre, az orosz parasztságra, valamint az Ormánságra (*Andorka Rudolf*) vonatkozó történeti demográfiai – családtörténeti kutatásokat.

Az esettanulmányok elemzése megerősíti a kiinduló feltevést: igen nehéz egyetlen magyarázó modellt felépíteni, amely alkalmazható volna igen különböző társadalmi, gazdasági és kulturális realitásokra, amelyek kielégítően megmagyarázhatná azoknak a tényezőknek a kölcsönhatásait, amelyek meghatározták a falusi társadalmak demográfiai viselkedését a földhöz jutás vonatkozásában. A családi szintű döntéseket sohasem magyarázták meg mechanikusan a gazdasági tényezők vagy a demográfiai rendszerek, hanem fontos szerepet játszott a környező valóság „reprezentációja”, amely időről időre a racionalitásnak, a tudatosságnak különböző szintjeit alakította ki, amelyek különböző szabályrendszerekben és kulturális formákban jelentek meg. Az ormánsági egyke szimbolikus jelentőségű ebből a szempontból: kulturális, etnikai és vallási identitások erős hatása érvényesül benne. Általánosabban igen fontosnak tűnik a kulturális tényező, mint ami meghatározza a gyermekek utáni „keresletet”. Igen fontosnak tűnik a kulturális változók szerepe, azaz az értékek rendszere, aminek alapján a javak „intergenerációs áramlása” működik, *Caldwell* elmélete szerint. Az a leegyszerűsítő malthusianus elmélet, miszerint a népesség és a megélhetési források közötti egyensúly pusztán a népesség reprodukciós kapacitása és a túlélés feltételeinek vagy a halandóság alakulásának kombinációjától függ, az esettanulmányok alapján nehezen elfogadható. Hasonlóképpen nehéz fenntartani azt is, hogy a termékenység és halandóság egy merev homeosztatisz rendszerben kapcsolódnak össze. A valóságban a reprodukciós stratégiák sikere biológiai, társadalmi, kulturális és sokszor teljesen véletlenszerű tényezők (halandóság, járványok) kölcsönhatásainak eredménye. Szembetűnő, hogy a földhasználat formái, amelyek illeszkedtek a földrajzi és gazdasági feltételekhez, és amelyeket a különböző családszerkezeti és öröklési rendszerek szabályoztak, a magas halandóságú demográfiai rendszerekhez kapcsolódnak. A termékenységsökkenés kezdete viszont egyes helyeken (pl. Franciaország) jóval megelőzi a halandóság javulását.

RALEY, R.K.: Increasing fertility in cohabiting unions: evidence for the second demographic transition in the United States. (Az élettársi kapcsolatban élő párok növekvő termékenysége: a második demográfiai átmenet bizonyítékai az Egyesült Államokban.) Demography, 2001/1. 59–66. p.

Az együttélés intézménye elfogadott formává vált az idők folyamán, szemben azzal, hogy korábban deviáns magatartásformának tekintették. Egy 1995. évi vizsgálat adatai szerint a 25–29 éves amerikai nők majdnem fele (47 százalék) élt már élettársi közösségben eddig az életkoráig, szemben a hús esztendővel korábban születettek csak 7 százalékával. Ez idő alatt jelentősen megváltozott az együttélés megítélése is: 1995-ben az amerikai egyetemisták fele az együttélést „jó ötlet”-nek tartotta.

E változások fontosságát felismerve, az amerikai kutatók elkezdték vizsgálni az együttélés helyét az amerikai csalárendszerben, összehasonlítva az együtt élők, az egyedülálló és a házasok viselkedését. E vizsgálatok alapján konszenzus alakult ki abban, hogy az együttélés alapvetően egy próbaházasság, vagy egy olyan lépés, amely elvezet a házassághoz.

A próbaházasság és a valóban megkötött házasság között a termékenységük lehet egy alapvetően eltérő jellegzetesség. A házasságok egyik alapvető célja (legalább is korábban így volt) a gyermekek megszülése és felnevelése. Minthogy az együttélés egyre inkább elfogadott forma lett, e helyzet megváltozhatott. A 15–29 éves anyák gyermekeinek egyre nagyobb hányada születik együttélő pároktól. Az 1970-es évek elején a gyermekek 18 százaléka, az 1980-as évek elején 30 százaléka és az 1990-es évek első felében 40 százaléka született házasságon kívül e csoportban, s ezen születéseknek egyre nagyobb része (1980–84-ben 29 százaléka, 1990–94-ben 39 százaléka) származott együttélő pároktól.

Korábbi kutatások kimutatták, hogy az együttélő párok számos területen jellegzetességeikben az egyedül élőkhez hasonlítanak inkább, mint a házaspárokhoz: így lakáshelyzetük, a szülőktől kapott támogatás, de még termékenységük is az egyedülállókhöz hasonlít jobban. Érdekes megállapítást tettek a kutatók a kilencvenes években, amikor azt vizsgálták, milyen reakciókat válthat ki a házasságon kívül bekövetkezett terhesség. Az együttélés formájára három variánst állítottak fel:

- az együttélés, mint próbaházasság,
- az együttélés, mint az egyedül élés alternatívája,
- az együttélés, mint a házasság alternatívája.

Azt feltételezték, hogy ha az együttélés a házasság alternatívája, akkor egy együttélésben bekövetkezett terhességet nem követ házasságkötés, vagy egy egyedül állónak a terhességét az együttélés formája követi. Ha viszont az együttélés az egyedül álló alternatívája, akkor e két csoport termékenységének közel azonosnak kell lenni. Végül, ha az együttélést próbaházasságnak tekintik, akkor a terhes együttélők házassági aránya magasabb kell, hogy legyen, mint a terhes egyedülállóké és kevesebb egyedül álló terhes választja az együttélés formáját.

A fehérek eredményei azt támasztották alá, hogy az együttélést leginkább próbaházasságnak tekintették, míg a feketék körében az együttélők és az egyedül élők magatartása hasonlított inkább egymásra.

Fenti eredmények a nyolcvanas évek adatai alapján keletkeztek, azóta azonban sok változás történt a házasságon kívüli együttélés és a házasságon kívüli születések terén. A kilencvenes évek végén a házasságon kívüli születések aránya már 33 százalék volt (a korábbi 18 százalékkal szemben), s a valaha együttélők aránya a 25–29 évesek körében 47 százalékra emelkedett, s minden ötödik nem házas nő élettársi kapcsolatban élt.

Az első demográfiai átmenet során a termékenység jelentős csökkenése következett be Európában és az Egyesült Államokban. A teljes termékenységi arány igen alacsony szintje mellett a családok is jelentős változáson mentek keresztül: a házasságkötési, válási, együtt-

életi szokások és a nem házas termékenység egyidejű változásait a második demográfiai átmenetnek is szokták nevezni.

Az első házasságkötési kor emelkedése növeli a házasságon kívüli együttélés esélyeit. Ez viszont legkevesebb kétfajta hatással lehet a termékenységre: minthogy a gyermekek még mindig inkább házasságból születnek, a gyermekvállalást is részben későbbi életkorra tolja ki, másrészt a gyermekek egyre növekvő hányada születik házasságon kívül. A házasságon kívüli együttélés intézményének megítélése is változáson megy keresztül: a deviáns magatartástól indulva az előházasságon keresztül végül a házasság alternatívájáig tartó ívet fut be, ahol végül is a házasság és az együttélés egyenrangú együttélési forma, s ezért tartósságuk is hasonló. Fentieket bizonyítják a skandináv országok tapasztalatai. A kérdés csak az, hogy a nyugat-európai és amerikai országokban mennyire fogják követni ezt a mintát.

A szerző azt vizsgálja, hogy az együttélők és házasok termékenysége különbözik-e, s így kívánja becsülni az együttélés szerepének változását az amerikai család-rendszerben. Arra a következtetésre jut, hogy a születések számának kismértékű emelkedése következik csak a terhesség körüli együttélési szokások változásából, a házasságon kívüli születések számának emelkedése alapvetően az együttélők számának növekedéséből ered. Az Egyesült Államokban is vannak jelei annak, hogy az együttélés a házasság alternatívája, s nem előházasság. Az mutat erre, hogy terhesség esetén az együttélők egyre ritkábban kötnek házasságot. Más oldalról számos bizonyíték van arra is, hogy az együttélés nem alternatívája a házasságnak: ez előbbieket nem annyira stabilak, hamarabb felbomlanak. Igaz, hogy az együttélők és a házasok termékenységi különbségei csökkennek, ugyanakkor a hajadonok termékenysége gyorsabban emelkedik, mint az együttélőké. Ugyancsak fontos tény az, hogy a hajadonok gyermekvállalás esetén egyre növekvő arányban választják az együttélést. Mindenesetre a felsorolt tények alapján még korai állást foglalni abban a kérdésben, hogy a mi az együttélés gyakorisága változásának üzenete a családok számára.

M. Á.

KLEIN, T.–UNGER, R.: Einkommen, Gesundheit und Mortalität in Deutschland, Grossbritannien und den USA. (Jövedelem, egészség és halálozás Németországban, Nagy-Britanniában és az USA-ban.) Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 2001/1. 96–110. p.

A tanulmány a halálozási rizikó jövedelemfüggőségét vizsgálja az egészségi állapot és az egészségügyi rendszerek intézményei alapján az USA-ban, Németországban és Nagy-Britanniában. Azt a feltevést tanulmányozza, miszerint egészség, illetve betegség esetén a jövedelmi hatásmechanizmusok különbözőek, illetve különböző erősséggel játszanak szerepet. Az egyes országok összehasonlításakor alapul szolgál a feltételezés, hogy az intézményes szabályozáson keresztül az egészségi ellátás jövedelemfüggőségét a privát ráfordítások határozzák meg, és ezért a jövedelemhatás erőssége országonként eltérő. Németországban a lakosság 88,5 százaléka állami, további 11,4 százaléka pedig privát betegbiztosításban részesül. Így a lakosság túlnyomó hányadánál az orvosi ellátás jövedelmi különbözőségektől független. Nagy-Britanniában a biztosítottak aránya még nagyobb, hiszen itt az adóból finanszírozott ellátási rendszer dominál. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a lakosság 13,5 százalékának nincs betegbiztosítása, 75 százaléka pedig magánúton biztosított. Míg Nagy-Britanniában az egészségügyi költségek 3%-át fedezi magánérből, Németországban 11%-át, az USA-ban mintegy 17–23%-át.

A vizsgálat a német Sozio-ökonomisches Panel (SOEP 1984–1997), az angol Household Panel Survey (BHPS 1991–1996) és az amerikai Panel Study of Income Dynamics (PSID

1984–1993) eredményeire támaszkodik. A halálozási kockázatot a különböző társadalmi meghatározók alapján mutatja ki: az életkor, nem, családi állapot, az egészség szubjektív megítélése és a relatív jövedelmi helyzet szerint. Nagy-Britanniában például a halálozási kockázat minden életévvel 8,2%-kal növekszik. Az életévenkénti növekedés az Egyesült Államokban csekélyebb, azonban fiatalabb kortól kezdődik, különösen a férfiaknál. A nemek szerinti vizsgálat alapján a nők vannak hátrányos helyzetben a gyakoribb megőzvegyülés és az idősebb korban különösen jellemző alacsonyabb jövedelmek miatt. A családi állapotot illetően Németországban mindkét nem esetében alacsonyabb a kockázat a házasságban élőkénél, az USA-ban ez a házas férfiakra korlátozódik, Nagy-Britanniában pedig nincs értékelhető különbség családi állapot szerint. A legerősebben befolyásoló tényező az egészségi állapot, melyet szubjektív megítélés alapján, egy öt fokozatú skála segítségével mértek.

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy a jövedelem hatása különböző egészségi állapotokban eltérő jelentőségű. Általánosságban a relatív jövedelemszint tartósan hat a halálozási rizikóra, és ez a hatás annál jelentősebb, minél jobb a szubjektív egészségi állapot. Rossz egészség esetén a mindenkori egészségügyi rendszertől való függőség dominál. A jövedelemhatás egyes rétegeit tekintve egészség esetében a fogyasztási javak egészségügyi minősége, betegség esetén elsősorban az orvosi ellátás elérhetősége és minősége jelentős. Ehhez tartozik, hogy az életstílus rétegekülönbségei jelentőségüket veszítik, ha a társadalom egészségügyi szolgáltatásai korlátozottak.

Megállja a helyét az a feltevés, miszerint valamennyi, az egészséggel összefüggő jövedelemhatás együttesen a mortalitáskockázatot erősebb jövedelemfüggőségét eredményezi, mint betegség esetén az orvosi ellátás jövedelmi különbségeiből adódó mortalitásbeli jövedelmkülönbözőség. Ennek természetesen az is oka, hogy betegség esetén a jövedelem hatása a mindenkori egészségügyi rendszer által kisebb vagy nagyobb mértékben ellensúlyozásra kerül. A jövedelem hatásának redukálása azonban csekély mértékű marad, ha az orvosi ellátás erősen privát kiadásokra épül.

Sz. G. S.

WARNES, A. M.: Cause-specific late-age mortality rates as indicators for public health priorities. (Okspecifikus időskori halandósági ráták, mint a népegészségügy prioritásainak jelzőszámai.) *Espace, Populations, Sociétés*, 2000/3. 437–450. p.

A tanulmány 20 európai ország időskorú népességének 1960 és 1990 közötti halandósági trendjeit elemzi. Célja, hogy feltárja az egyes országok egészségügyi helyzetében beállott pozitív változásokat, és hogy azonosítsa a különösen magas okspecifikus halandósági rátákat, azokat a területeket, ahol pozitív változások nem vagy csak kismértékben figyelhetők meg. Ezeknek a területeknek a feltérképezésével kíván támpontokat adni az egészségügyben szükséges változtatások számára.

Ami korunk három vezető halálokát illeti, mind a rák, mind a szív és érrendszeri (cardiovascularis) és az agyi-érrendszeri (cerebrovascularis) megbetegedések diagnosztizálása és sebészeti, valamint gyógyszeres kezelése terén igen gyors fejlődés tanúi lehettünk az elmúlt évtizedekben, így néhány európai országban e három betegségcsoport halandóságában igen gyors javulás következett be. Az elemzés kiindulópontja az, hogy bizonyos országok viszonylag gyorsan alkalmazták az új gyógyászati lehetőségeket, és ennek eredménye visszaköszön az okspecifikus halandósági ráták elemzésénél. A szerző megállapítása szerint noha teljesen elfogadott, hogy ezenkívül több más faktor is befolyásolja az egyes halálokok részesedését az összhalandóságon belül (pl.: a halálokok megállapításának gyakorlata, az életstílus, a táplálkozás, a dohányzás és az alkoholfogyasztás mértéke), az ok-, kor-, nemspecifikus

halandósági ráták elemzésére nem fordítottak kellő figyelmet, pedig ezzel az illető ország közegészségügyi állapotát és főleg egészségügyi szolgáltatásainak színvonalát, hatékonyságát lehetne mérni.

A szerző ennek érdekében megvizsgálja ezeknek a halandósági rátáknak az alakulását 20 európai országban, 1960-tól kezdve tízévenként, három korcsoportban: a 60–64, a 70–74 és a 80–84 évesekre vonatkozóan. Nyitott felső korhatárú korcsoportot nem elemez, mivel kerülni akarja azokat a problémákat, amelyek az egyes országok különböző korstruktúrájú legidősebb népességeinek összehasonlításából származnának. A nemek szerinti különbségeket korcsoportonként a vizsgált periódus korai és legutolsó időszakában vizsgálja. Az elemzés során az egyes országok értékeit összehasonlítja a 20 ország megfelelő átlagértékével, valamint a legkedvezőbb mortalitású ország, Svájc adataival. Az elemzésből elhagyta azokat a kisebb országokat – pl.: Málta, Izland – amelyek hiányos adatsorral rendelkeznek. Az adatok forrása az ENSZ 1993-as Demographic Yearbook-ja volt, az arányszámokhoz szükséges népességszámokhoz az 1995-ös Yearbook alapján jutott, a halálozási arányszámokat 100 000 főre számolta ki. A vizsgálat során az egyes országokat megpróbálta elhelyezni a hosszú távú elemzések által leírt epidemiológiai átmenet folyamatában, amelynek következtében a halandóság súlypontja az időskorúakra nehezedik, a tanulmány második felében pedig négy ország okspecifikus halandóságának alakulását hasonlítja össze: a kedvező halandóságú Svájcét és Spanyolországét, az igen kedvezőtlen mortalitású Magyarországot, valamint azét a Dániáét, amely a 60–64 éves korcsoport halandóságában mutat kedvezőtlen tendenciát.

A szerző megállapítása szerint az időskori halandóság jelentős javulása 1960 és 1990 között megoszlik a három vizsgált korcsoport között. A nemek szerinti differencia ugyanakkor mindkét vizsgált korcsoportban nőtt. A két idősebb korcsoportban a halandóság csökkenése erősödött a vizsgált három évtizedben, míg a 60–64 évesek mortalitásának javulása inkább nemnél csökkent a 80-as években. A halandóság javulásában a legnagyobb szerepe az agyvérzés, az „egyéb” okok és kisebb mértékben a szív és érrendszeri (cardiovascularis) megbetegedések kiváltotta halandóság csökkenésének volt. A nyereség általában nagyobb volt az idősebb korcsoportokban, mint a fiatalabbakban, a korábban domináns halálokok visszaszorulásával viszont gyorsan nőtt a rákos megbetegedések részaránya az összhalandóságban belül. A rákhalálozási ráták minden korcsoportban emelkedtek a férfiak esetében, a nőknél viszont alig változtak.

Az időskori halandóság az elmúlt harminc évben Svájcban és Franciaországban javult a legnagyobb mértékben. Szintén igen kedvező a helyzet néhány dél-európai országban, noha a mai idős népesség még meglehetősen alacsony életszínvonalon és szegényes táplálkozás mellett nőtt fel. Ugyanakkor a legjobban teljesítő országok mindegyikében vannak kedvezőtlen tendenciák is, amelyek jobb megértése segíthet az egészségügy prioritásainak megválasztásában.

További fontos megállapítás, hogy az „egyéb” halálokok részaránya 1990-ben (28%) alig változott 1960-hoz képest a legidősebb korcsoportban. Ezek azok a megbetegedések, amelyek a háttérbe szorultak az epidemiológiai átmenet során, és amelyeknél az újabb és még hatékonyabb gyógyítási technológiáknak és az egészségesebb életmód terjedésének még nagy tartalékaik vannak az idős emberek egészségi állapotának javításában. Ezen halálokok (pl. a légző- és emésztőrendszeri fertőző betegségek) mortalitása a legkezelhetőbb a szerző véleménye szerint, és ezek a legérzékenyebbek az egészségügyi programokkal és az orvosi beavatkozással szemben. Az időskori mortalitás összehasonlító vizsgálata segíthet a közegészségügyi programok kialakításában, a kutatók és a döntéshozók figyelmét a legkedvezőtlenebb halandósági viszonyokkal leírható legegétőbb problémákra irányíthatja.

MONTGOMERY, M. R.: *Perceiving mortality decline*. (A halandóság csökkenésének érzékelése.) *Population and Development Review*, 2000/4. 795–819. p.

A halandóság alakulását belső tényezők (az egyén és családjának viselkedése) és külső tényezők (egészségügyi ellátás) egyaránt megszabják. Az utóbbit az egyének közvetlenül nem tudják befolyásolni, annak hatékonyságát viszont igen, azáltal, hogy tudnak a változásairól és élnek az újabb felkínált lehetőségekkel. Más szóval, a modern egészségügyi rendszer működtetéséhez hozzátartozik a lakossággal való kommunikáció és felvilágosítás. Az egészségügyi rendszer szolgáltatásainak választása végül is racionális döntést jelent, ahol az elhalálozás valószínűségét és a rendszer költségeit mérlegelik. A fejlődő országokban sokszor nem általános az információkhoz való hozzáférés és az általában családi körben hozott döntéseknél azok figyelemmel kísérése.

A halandóságnak egy adott populációban bekövetkezett csökkenését az egyének saját tapasztalataik alapján nem tudják helyesen értékelni, hacsak nem rendelkeznek legalább valamelyes tudással a valószínűség-számítás és a kockázatértékelés területén. A halandóság alakulásának érzékelését tovább nehezíti, hogy a halandósági ráta csökkenésével általában együtt jár a népesség növekedése, következésképpen a halálozások (abszolút) számának növekedése. Az egyének az utóbbival szembesülnek, és nem rátákat érzékelnek, már csak azért sem, mert az abban szereplő számláló és nevező értéke egyaránt ismeretlen előttük. Ők a közvetlen vagy szűkebb környezetükben bekövetkezett eseményeket érzékelik. A pszichológusok arra is rámutatnak, hogy míg az elhalálozást „eseményként” élük meg az emberek, az életben maradást nem így fogják fel.

További problémát jelent az átlagos halandósági ráta mellett az arra vonatkozó szóródás érzékelése. Az életben maradás szélső értékét nem fogják eseményként érzékelni, ahogy előbb szó volt róla. A halandóság és az arra vonatkozó szóródás érzékelését nehezítik a rendkívüli események: éhínség, árvíz, járványok. Ilyenkor valójában „megszakad” a halandóság csökkenése, az emberek viszont éppen a szemük előtt lejátszódó eseményeket érzékelik és fognak emlékezni rájuk. Információelméleti kifejezéssel élve: a laikusok nem fogják a jelet kiszűrni a háttérzajból.

A szerző szerint a halandóság változásának érzékeléséhez társadalmi méretű tanulásra, ahhoz pedig időre van szükség. A „tanító” szerepét a korszerű egészségügyi rendszernek kell betöltenie azzal, hogy szolgáltatásait nem csak elérhetővé teszi, hanem népszerűsíti is azokat. Az egészségügyi politikának ezen túl még a költségekre, azok esetleges megosztására is figyelnie kell a közösségi és a magánszféra között.

Sz. K.

OH, H. J.: *An exploration of the influence of household poverty spells on mortality risk*. (A szegénység halálozási kockázatra gyakorolt hatásának vizsgálata a háztartásokban.) *Journal of Marriage and Family*, 2001/1. 224–234. p.

A szegénységet a szerző megfelelő élelem, ruházat, lakás, szociális és egészségügyi ellátás, közlekedési lehetőségek nélküli állapotként értelmezi. Tanulmányában az ilyen állapot időtartamának a halandóságra gyakorolt hatását vizsgálja. Ennek során tekintetbe veszi, hogy a családok milyen stratégiát dolgoznak ki a szegénységhez való alkalmazkodásra, ami végső soron hozzájárul a halálozási kockázat alakulásához. Adatai a jövedelem alakulásának panelvizsgálatából származnak, ami 5000 háztartásra, köztük 2000 szegény háztartásra terjedt ki.

A szegény családokban gyakoribb volt a halálozás: az emberek rövidebb ideig éltek. Ugyanakkor a visszatérő szegény életszakaszok esetén növekedtek az életben maradás esélyei. A szegény életszakaszok hosszának növekedése hasonlót mutat: három év után, úgy tűnik, a családok hatásosan alkalmazkodtak a szegénységhez. Az életben maradás esélyei viszont tartós (8 évnél hosszabb) szegénység esetén is rosszabbak, mint a nem szegények körében.

Többváltozós elemzés szerint az afrikai amerikaiak halálozási valószínűsége szignifikánsan magasabb volt, mint az európai származású amerikaiaké – függetlenül azok szegény vagy nem szegény voltától. A halandóság a korral nőtt, és a férfiak körében magasabb volt, mint a nőknél. A nem házas, illetve az elvált szegények halandósága meghaladta a házaskét. A férfiak és a nők halandósága közti különbség ekkor is kimutatható volt. A felsőfokú végzettségük körében szignifikánsan alacsonyabb volt a halandóság, mint a középfokú végzettségűeknél. Nem lényegtelen, hogy a végzettséggel csökkent az afrikai és európai amerikaiak közti különbség. A munkanélküliek halandósága több mint kétszerese volt a dolgozóknak. Ilyen vonatkozásban a korral való kapcsolat gyengült, míg a nemek közti különbség nőtt.

A szegénység elleni küzdelemben a szerző szerint kétféle helyzetre, illetve csoportra kell mindenekelőtt odafigyelni: az először a szegények közé kerülő családokra, illetve azokra, akik tartósan szegények. Az első csoportnak nincsenek tapasztalatai a helyzet kezelésére, a másik csoportnak pedig kimerültek a fizikai és lelki tartalékaik. Az iskolai végzettség hatását jelző adatok az egészségügyi ismeretekkel való rendelkezés fontosságát jelzik, amire az egészségügyi ellátás igénybevételéhez és a megelőzéshez egyaránt szükség van.

Végül az adatok értelmezésénél óvatosságra int a szerző. A többszöri vagy tartós szegénységet megelők halandósága azért is mutat viszonylagos javulást, mert ők jobb fizikai állapotban vannak, mint azok, akik úgy haltak meg, hogy sohasem tapasztalták meg a szegénységet. Az eredmények megbízhatóságát longitudinális vizsgálatok erősíthetik meg.

Sz. K.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata
2001. No. 1.

SUBRTOVÁ, A.: A cseh népesedési nézetektől a biológiai és rasszista elméletekig.

GERYLOVOVÁ, A.–HOLCIK, J.–KOUPILOVÁ, I.: A férfiak többlethalandósága a Cseh Köztársaság megyéiben a várható élettartamok alapján.

GINTER, E.: Az egészségi állapot eltérő alakulása Szlovákiában és a Cseh Köztársaságban.

SRB, V.–ANDRLE, A.: Családi házak – a lakásépítés fontos szempontja.

KRÁLOVÁ, L.: Házassági kötelékben élő családok a tradicionális Európában.

RUZICKÁ, L.: A születésszám csökkenése Ausztráliában.

SRB, V.: „Sex” és „Gender” a demográfiában.

RUZKOVÁ, J.: Megszámláljuk magunkat az új millenniumban (Szervezési és tartalmi kérdések a cseh nép- és lakásszámlálásban).

2001. No. 2.

- KUCERA, M.*: Szükséges-e egy hatékony népesedés- és bevándorlási politika a Cseh Köztársaságban?
- FIALA, T.*: A házasságból született elsőszülöttek arányának alakulása a Cseh Köztársaságban az utóbbi ötven évben.
- BENESOVÁ, V.*: A demográfiai változások a szociológiai kutatások alapján.
- KALIBOVÁ, K.*: Cigányok Európában a demográfia alapján.
- BRABCOVÁ, P.*: Csecsemő és gyermekhalandóság a brünni egyházkerület területén a XVIII. században.
- RUZICKA, L.*: „Gender” kontra „Sex”.
- CERMAKOVA, M.*: Demográfusok, „sex” és „gender”.
- PISTORA, L.*: Népszámlálás Szlovákiában. (Kísérletek a Cseh és a Szlovák Köztársaságok összehasonlítására.)

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2001. No. 1.

- KOHLER, H-P.–PHILIPPOV, D.*: Variancia hatások a Bongaarts-Feeney formulában.
- YI, Z.–LAND, K.C.*: A Bongaarts-Feeney módszer érzékenységének elemzése az évenkénti teljes termékenységi arányszámok hibáinak kiigazításában.
- RODGERS, J.L.–KOHLER, H-P.–KYVIK, K.O.–CHRISTENSEN, K.*: A humán termékenység viselkedési-genetikus modellje: a korabeli dán iker-vizsgálat megállapításai.
- KOHLER, H-P.–BEHRMAN, J.R.–WATKINS, S.C.*: A szociális háló „sűrűsége” és a termékenységi döntések: bizonyítékok Dél-Nyanza megyéből, Kenyából.
- RALEY, R.K.*: Együttélő párok növekvő termékenysége: a második demográfiai átmenet bizonyítékai az Egyesült Államokban?
- BLOOM, S.S.–WYPIJ, D.–DAS GUPTA, M.*: A nők autonómiája és hatása az anyavédelmi szolgáltatások igénybevételére egy észak-indiai városban.
- LYNCH, S.M.–BROWN, J.S.*: A halandóság sűrűsödésének és lassulásának átgondolása: a halandósági arányszámok alternatív modellje.
- ELO, I.T.*: Új afro-amerikai halandósági táblák 1935–1940-tól 1985–1990-ig.
- FILMER, D.–PRITCHETT, L.H.*: A gazdaság hatásainak becslése költségvetési adatok hiányában: iskolázottsági adatok alkalmazása India államaiban.
- KRITZ, M.M.–DOUGLAS, T.G.*: A bevándorlás hatása a bevándorlók és helyi lakosok belső vándorlására.

2001. No. 2.

- KANG FU V.*: Párválasztás eltérő rasszok közötti házasodásnál.
- ROSENFELD, M. J.*: A spanyol-amerikai és ázsiai identitás szembeötlő hatásai az amerikai házassági piacon.
- MODEL, S.–FISHER, G.*: Feketék és fehérek együttélése: a nyugat-indiaiak és az afro-amerikaiak összehasonlítása.
- CERRUTTI, M.–MASSEY, D.S.*: A Mexikóból az Egyesült Államokba irányuló női vándorlás támogatásáról.

- BOYLE, P.–COOKE, T.J.–HALFACREE, K.–SMITH, D.*: A családi migráció és a nők gazdasági aktivitása közötti összefüggés nemzetközi összehasonlítása.
- MILLER, T.*: Az élethossz növekedése és az egészségügyi ellátás költségei.
- GERONIMUS, A.T.–BOUND, J.–WAIDMAN, T.A.–COLEN, C.G.–STEFFICK, D.*: Egyenlőtlenségek a várható élettartamban, funkcionális státusz és aktív várható élettartam az Egyesült Államok kiválasztott fekete és fehér népességeiben.
- FRANKENBERG, E.–THOMAS, D.*: A nők egészsége és a terhességek kimenetele: az ellátás okozza a különbségeket?
- STEELE, F.–AMIN, S.–NAVED, R.T.*: Megtakarítások, hitelcsoportok alakulása és változások a fogamzásgátlásban.
- LONDON, A.S.–ELMAN, C.*: Az újjraházasodások hatása az anya-gyermek típusú családok etnikai összetételére 1910-ben.
- GORDON, R.A.–CHASE-LANSDALE, P.L.*: A gyermekellátási intézmények elérhetősége az Egyesült Államokban: az adatforrások ismertetése és elemzése.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2000. No. 4.

- ANDERSSON, G.*: A munkavállalás hatása a gyermekvállalási magatartásra: ciklikus termékenység Svédországban a nyolcvanas és kilencvenes években.
- SYMEONIDOU, H.*: Elképzelt és megvalósult családnagyság Görögországban: 1983–1997.
- TOMASSINI, C.–WOLF, D.A.*: A hosszan tartóan alacsony termékenység következtében leépülő családi hálózatok Olaszországban.
- GOLDSTEIN, H.–RASBASH, J.–BROWNE, W.–WOODHOUSE, G.–POULAIN, M.*: Több-szintű modellek a háztartások dinamikus struktúráinak tanulmányozására.

2001. No. 1.

- MORGAN, H.P.–BERKOWITZ KING, R.*: Miért vállalnak gyermeket a XXI. században? Biológiai predispozíció, szociális kényszer, racionális választás.
- CAPRON, CH.–VETTA, A.*: Észrevételek a „Miért vállalnak gyermeket a XXI. században” c. dolgozattal kapcsolatban.
- KOHLER, H-P.*: Észrevételek Morgan és King (2001) „Három ok, amiért a demográfusoknak figyelemmel kell lenni a fejlődési elméletekre és a viselkedési genetikára a kortárs termékenység tanulmányozásában” című művéhez.
- PHILIPOV, D.–KOHLER, H-P.*: A termékenységsökkenés időzítési-effektusa Kelet-Európában: Bulgária, a Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország és Oroszország példái.
- LECHNER, M.*: Az egyesülés utáni keletnémet termékenység empirikus elemzése: az ismeretek frissítése.
- MURPHY, M.–WANG, D.*: A gyermekvállalás család-szintű folyamatossága az alacsony termékenységű országokban.

2001. No. 2.

- KRAVDAL, Ø.*: Fő és interaktív effektusok a nők iskolai végzettsége és termékenységi státusza között: Tanzánia esete.

- MULDER, C.H.–WAGNER, M.: A családalapítás és az első lakástulajdon megszerzése közötti kapcsolatok Nyugat-Németországban és Hollandiában.
 DELLAPERGOLA, S.: Jeruzsálem népessége, 1995–2020: demográfia, multikulturalizmus és várospolitikai.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
 az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2001. No. 1.

- BENGTSON, V.L.: Túl a nukleáris családon: a többgenerációs kötelékek fontosságának növekedése.
 CHEN, Z.Y.–KAPLAN, H.B.: A konstruktív gyermeknevelés generációk közötti átörökítése.
 PARCEL, T.L.–DUFUR, M.J.: A lényeges dolgok otthon és az iskolában: hatások a gyermek társadalmi alkalmazkodására.
 ENNETT, S.T.–BAUMAN, K.E.–FOSHEE, V.A.–PEMBERTON, M.–HICKS, K.A.: Szülő-gyermek kommunikáció a serdülőkorúak dohányzásáról és alkoholfogyasztásáról: mit mondanak a szülők, és az milyen hatással van a gyermek magatartására?
 SIMONS, R.L.–CHAO, W.–CONGER, R.D.–ELDER, G.H.: A gyermeknevelés minősége, mint a gyermekkori dac hatásainak közvetítője a serdülőkorú barátok megválasztására és a bűnözésre: egy növekedési görbe analízis.
 BERRINGTON, A.: Szülővé válás és az együttélések jövője Angliában.
 ADAMS, R.–LAURSEN, B.: A tizenévesek szülőkkel és barátokkal szembeni konfliktusainak szerkezete és dinamikája.
 CUNNINGHAM, M.: A szülői gyakorlat hatása gyermekeik viselkedésére a nemi szerepekkel és háztartási munkamegosztással kapcsolatban a fiatal felnőttkor idején.
 MARSIGLIO, W.–HUTCHINSON, S.–COHAN, M.: A gyermeknemzés képessége, mint a fiatal férfiak identitásának része: tudatosá válni, tudatosnak lenni és felelősen élni.
 YEUNG, W.J.–SANDBERG, J.F.–DAVIS-KEAN, P.E.–HOFFERTH, S.L.: Az apák gyermekekre fordított ideje az ép családokban.
 WHITE, L.–GILBERTH, J.G.: Amikor a gyermekeknek két apjuk van: a nevelőapa és távollévő vér szerinti apa kapcsolatának hatása a serdülőkorúakra.
 BRENNAN, R.T.–BARNETT, R.C.–GAREIS, K.C.: Amikor a nő többet keres, mint a férfi: a kétkeresős családok longitudinális elemzése.
 EDWARDS, M.E.: A szülők válás előtti kapcsolata és az utódok válás utáni életszínvonala.
 NC DONALD, K.B.–ARMSTRONG, E.M.: A feketék generációk közötti szolidaritásának de-romantizálása: megkérdőjelezhető várakozások a jóléti reformmal szemben.
 OH, H.J.: A háztartások szegénységének hatása a halandóság rizikójára.
 DE MARIS, A.: Az intim helyzetekben tapasztalt erőszak hatása az együttélés kimenetelére.
 WAITE, L.J.–JOYNER, K.: Érzelmi elégedettség és fizikai öröm a nemi együttélésekben: időhorizont, szexuális magatartás és tartózkodás.
 GALLAGHER, S.K.–GERSTEL, N.: Kapcsolatok és nehézségek: a gyermek hatása a rokonok közötti segítségnyújtásra.

2001. No. 2.

- DALY, K.J.: A családdal töltött idő részekre bontása: az elmélettől az átélt gyakorlatig.
 HOFFERTH, S.L.–SANDBERG, J.F.: Hogyan töltik idejüket az amerikai gyermekek?

- MAURER, T.W.–PLECK, J.H.–RANE, T.R.*: Szülői azonosság és tükrözött értékelés: a becsülés és a nemi dinamizmus.
- LONGMORE, M.A.–MANNING, W.D.–GIORDANO, P.C.*: A serdülőkor előtti nevelési stratégiák és a tizenévesek randevúzása és szexuális kezdeményezése: egy longitudinális elemzés.
- HAN, W.-J.–WALDFOGEL, J.–BROOKS-GUN, J.*: Az anyák korai munkavállalásának hatásai a későbbi kognitív és magatartásbeli eseményekre.
- LEVINE, J.A.–POLLACK, H.–COMFORT, M.E.*: Fiatal anyák gyermekeinek tanulmányi és magatartásbeli eseményei.
- THOMSON, E.–MOSLEY, J.–HANSON, T.L.–McLANAHAN, S.S.*: Újraházasodás, együttélés és változások az anyai magatartásban.
- EGGEBEEN, D.J.–KNOESTER, C.*: Jelent valamit a szülővé válás az apáknak?
- FOX, G.L.–BRUCE, C.*: Feltételes apaság: az azonosság elmélete és a szülői befektetés elmélete, mint az apai magatartás magyarázatának alternatív forrásai.
- CROUTER, A.C.–BUMPUS, M.F.–HEAD, M.T.–MC HALE, S.M.*: A túlmunka és a túlterheltség hatásai a férfiak családi kapcsolatainak minőségére.
- ALMEIDA, D.M.–WETHINGTON, E.–McDONALD, D.A.*: A szülői kötelezettségek és a rossz hangulat napi variációi: az emocionálisan kedvező és konfliktusos kapcsolatok hatásai.
- HOPPER, J.*: A váláshoz vezető konfliktusok szimbolikus eredete.
- FURSTENBERG, F.F.–KIERNAN, K.E.*: A szülők válásának elhalasztása: mennyire előnyös ez a gyermekeknek?
- ROGERS, S.J.–DE BOER, D.D.*: Változások a feleségek jövedelmében: hatásai a családi boldogságra, a pszichológiai állapotra és a válás rizikójára.
- HEYMAN, R.E.–SMITH SLEP, A.M.*: A válás keresztvényességi ismerv alkalmazása előrejelzésének kockázata.
- HEATON, T.B.–CAMMACK, M.–YOUNG, L.*: Miért csökken a válási arány Indonéziában?
- BUSS, D.M.–SHACKELFORD, T.K.–KIRKPATRICK, L.A.–LARSEN, R.J.*: A párválasztás fél évszázada: az értékek kulturális fejlődése.
- SACCO, W.P.–PHARES, V.*: A partner megbecsülése és a házassági elégedettség: az önértékelés és a depresszió szerepe.
- STEVENS, D.–KIGER, G.–RILEY, P.J.*: Keményen vagy alig dolgozni: a házimunka és a házassági elégedettség a kétkeresős családokban.
- WICKRAMA, K.A.S.–LORENZ, F.O.–WALLACE, L.E.–PEIRIS, L.–CONGER, R.D.–ELDER, Jr. G.H.*: A fizikai egészség hatása a családi életre a középkorúak körében: a magas vérnyomás megjelenésének esete.
- BAUMER, E.P.–SOUTH, S.J.*: A közösség hatásai a fiatalok szexuális aktivitására.
- WHITE, L.*: Testvércapcsolatok az életciklus folyamán: egy panelvizsgálat.
- KEISTER, L.A.–DEEB-SOSSA, N.*: A baby boom nemzedéke gazdagabb, mint szüleik voltak? A gazdagság nemzedékek közötti összehasonlítása az Egyesült Államokban.

2001. No. 3.

- SPRECHER, S.*: Méltányosság és szociális egymásra hatás a nem együtt élő párok körében: az elégedettség, elkötelezettség és stabilitás egymásra hatása.
- BRYANT, C.M.–CONGER, R.D.–MEEHAN, J.M.*: A nem vér szerinti rokonok hatása a házasság sikerességére.
- JACQUET, S.E.–SURRA, C.A.*: A szülők válása és a házasság előtt álló párok: elkötelezettség és más kapcsolati jellemzők.

- KALMIJN, M.–BERNASCO, W.*: Közös és független életstílusok a párkapcsolatokban.
- UPDEGRAFF, K.A.–McHALE, S.M.–CROUTER, A.C.–KUPANOFF, K.*: A szülők bevonása a tizenévesek kortárskapcsolataiba: az anyák és apák szerepeinek összehasonlítása.
- DAVIS, E.C.–FRIEL, L.V.*: A tizenévesek szexualitása: a családstruktúra és a családi környezet hatásainak szétválasztása.
- WU, E.L.–THOMSON, E.*: Rasszok szerinti különbözőségek a családi tapasztalatok és a korai szexuális kezdeményezések terén: a családstruktúra és a családi változások dinamikus modellje.
- SUN, Y.*: Családi környezet és a tizenévesek jóléte a szülők házasságának felbomlása előtt és után: egy longitudinális elemzés.
- LUSTER, T.–OH, S.M.*: A kézifegyvert hordó tizenéves fiúk kortárskapcsolatai.
- GOLDSCHIEDER, F.K.–THORTON, A.–YANG, L.S.*: A gyermekek segítése: a szülői segítség elvárása a fiatal felnőttkorban.
- SOUTH, S.J.–TRENT, K.–SHEN, Y.*: Változó szokások: a házasságok felbomlásának „makrostrukturális-lehetőség” modellje felé.
- SOUTH, S.J.*: A válás geográfiai kontextusa: számít a szomszédság?
- WHITESIDE-MANSELL, L.–BRADLEY, R.H.–LITTLE, T.D.–CORWYN, R.F.–SPIKER, D.*: A szülő-gyermek kapcsolat rasszok szerinti összehasonlíthatóságának vizsgálata afro-amerikai és anglo-amerikai családokban.
- CARLSON, M.J.–CORCORAN, M.E.*: Családstruktúra és a gyermekek viselkedési és megismerési teljesítményei.
- BERNHARDT, E.M.–GOLDSCHIEDER, F.K.*: A férfiak, erőforrások és a családok élete, megélhetése: a párkapcsolat és a szülői státusz meghatározói az Egyesült Államokban és Svédországban.
- VAN WEL, F.–KNIJN, T.*: A jóléti juttatásokból élő és gyermeküket egyedül nevelő anyák munkaerőpiaci orientációja Hollandiában.
- MONROE, P.A.–TILLER, V.V.*: A jóléti juttatásokból élő nők munka iránti elkötelezettsége.
- LOBER, T.E.–SLONE, M.–ASHUACH, Y.–REVACH, I.*: A háztartási munkamegosztás és társadalmi megítélése Izraelben: az oktatás és a nemi hovatartozás hatásai.
- LANSFORD, J.E.–CEBALLO, R.–ABBEY, A.–STEWART, A.J.*: Számít a családstruktúra? Az örökbefogadó, a két biológiai szülő, az anya-gyermek, a nevelőapás és a nevelőanyás háztartások összehasonlítása.
- HENRETTA, J.C.–GRUNDY, E.–HARRIS, S.*: A középkorú nők életben lévő szülei és gyermekei: a társadalmi-gazdasági különbségek összehasonlítása az Egyesült Államok és Anglia példáján.
- ROER-STRIER, D.–SANDS, R.G.*: A vallásosság mértékének hatása a családi kapcsolatokra: egy dél-afrikai példa.
- THORNTON, A.–BINSTOCK, G.*: Az egyéni és családi változók becslésének megbízhatósága és időbeni állandósága.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2000. No. 6.

- HÉRAN, F.–LIVI-BACCI, M.–LEE, R.*: Tisztelet Georges-Photios Tapinos-nak.
- ÉLY, M.*: Bibliográfia.
- BHROLCHAIN, M. N.*: A házassági piac rugalmassága.
- KUATE-DEFO, B.*: A serdülőkorúak házassága Kamerunban: változások és azok okai.
- GAUTIER, A.*: Rabszolga családok a Francia-Antillákon, 1635–1848.

PISON, G.–KODIO, B.–GUYAVARCH, E.–ETARD, J.-F.: Anyai halandóság Szenegál vidéki részein.

DAGUET, F.: Termékenységi változások az 1917–1949 között született generációkban: a születési sorrend és az iskolai végzettség elemzése.

2001. No. 1–2.

CAREY, J.R.–JUDGE, D.S.: A biodemográfia fő elvei, különös tekintettel az emberi élettartam hosszára.

CASELLI, G.–VALLIN, J.: Demográfia határok nélkül?

JEUNE, B.–SKYTTE, A.: A százévesek Dániában tegnap és ma.

YI, Z.–VAUPEL, J.W.–ZHENYU, X.–CHUNYUAN, Z.–YUZH, L.: Adatfelvétel az élettartam és az egészségi állapot vizsgálatára: a fogyatékoság nélküli várható élettartam Kínában az igen idős népességben.

POULAIN, M.–CHAMBRE, D.–FOULON, M.: A százévesek Belgiumban (az 1870–1894 között született generációk).

HATCHER, R.: A százévesek Angliában és Walesben.

KANNISTO, V.: A várható élettartam modusa és szóródása.

ROBINE, J.-M.: Az epidemiológiai átmenet fázisainak újradefiniálása a várható élettartam szóródásának tanulmányozásán keresztül: Franciaország esete.

GAVRILOV, L.A.–GAVRILOVA, N.S.: A hosszú élet családi determinánsainak biodemográfiai tanulmányozása.

WESTENDORP, R.G.–KIRKWOOD, T.B.L.: A hosszú élet átörökítése anyai és apai ágon.

DESJARDINS, B.: Örökölhető-e a hosszú élet? Az emberiség „két nagy öregje” felmenőinek összehasonlítása.

VAUPEL, J.W.: A hosszú élet a demográfia szemszögéből.

2001. No. 3.

FESTY, P.: Gerard Calot, 1934–2001.

ELY, M.: Bibliográfia

CALOT, G.: Mi a termékenység periódus mutatójának igazi értelme?

Miért fontos a „keresztmetszeti reprodukció” koncepciója?

A késleltetés, előrehozás, elhalasztás, anticipatio stb. értelmezése.

CALOT, G.–SARDON, J.-P.: Termékenység, reprodukció és a népesség utánpótlása. I. A népesség reprodukciójának longitudinális mérőszámai.

CALOT, G.–SARDON, J.-P.: Termékenység, reprodukció és a népesség reprodukciója. II. A népesség reprodukciójának keresztmetszeti mérőszámai.

FREJKA, T.–CALOT, G.: A születési naptár generációk közötti változásai az alacsony termékenyséű országokban a XX. század végén.

THIERRY, X.: A külföldiek bevándorlása Franciaországba, 1994–1999.

THIERRY, X.: Az első letelepedési engedélyek megújításának gyakorisága.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2000. No. 4.

DASGUPTA, P.: Népesedés és erőforrások: a reprodukciós és környezeti körülmények feltárása.

CASTERLINE, J.B.–SINDING, S.W.: A családtervezés kielégítetlen szükségletei a fejlődő országokban és hatásuk a népesedéspolitikára.

WATKINS, S.C.: A reprodukció helyi és külföldi modelljei Nyanza tartományban, Kenyában.

BASU, A.M.–AMIN, S.: A termékenységcsökkenés kondicionáló tényezői Bengáliában: történelem, nyelvi azonosság és nyitottság a változásra.

MONTGOMERY, M.R.: A halandóság-csökkenés érzékelése.

2001. No. 1.

McDONALD, P.–KIPPEN, R.: A munkaerő-ellátottság kilátásai tizenhat fejlett országban, 2000–2050.

DREZE, J.–MURTHI, M.: Termékenység, oktatás és fejlődés: bizonyítékok Indiából.

RETFERD, R.D.–OGAWA, N.–MATSUKURA, R.: Későbbi és kevesebb házasság Japánban.

FREJKA, T.–CALOT, G.: Kohorsz reprodukciós minták az alacsony termékenyséű országokban.

WOLF, A.P.: Van bizonyíték a születésszabályozásra a késői császári Kínában?

WILSON, C.: Az 1950–2000 között tapasztalt általános demográfiai konvergencia mértékéről.

2001. No. 2.

GOODKING, D.–WEST, L.: Az észak-koreai éhínség és demográfiai hatásai.

WAGGONER, P.E.–AUSUBEL, J.H.: A nagyobb lélekszámú és gazdagabb népesség élelmezési igénye milyen mértékű beavatkozást jelent majd az erdőállományokba?

JUNHONG, C.: A prenatális nemi meghatározás és a nemek szerint szelektív terhességmegszakítások Közép-Kína vidéki területein.

KOENIG, M.A.–BISHAI, D.–KHAN, M.A.: Egészségügyi beavatkozások és megfelelő egészség: a kanyaróoltások példája Bangladesben.

BOERMA, J.T.–HOLT, E.–BLACK, R.: A biomarkerek becslése adatfelvételek segítségével a fejlődő országokban: lehetőségek és problémák.

PETERSEN, W.: Keresztnevek az Egyesült Államok népesség-nyilvántartásában.

LUTZ, W.–GOUJON, A.: A Világ változó humán tőkéje: iskolai végzettség szerinti „multi-state” módszerű népesség-előreszámítások.

DYSON, T.: Az indiai 2001. évi népszámlálás előzetes demográfiai adatai.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW
a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata
2000. No. 5.

- GAVRILOVA, N.S.–SEMYONOVA, V.G.–EVDOKUSHKINA, G.N.–GAVRILOV, L.A.*: Az erőszakos halálozás válasza a gazdasági krízisre Oroszországban.
- PARRADO, E.A.*: Társadalmi változás, népesedéspolitikai és termékenységsökkenés Kolumbiában és Venezuelában.
- FRANK, R.–FRISBIE, W.O.–PULLUM, S.G.*: Rasszok szerinti és etnikai különbségek a nagyszüllyű és császármeteszéses születésekben.
- SMITH, K.D.–PEREZ-JOHNSON, I.–WOOLDRIDGE, J.*: Bizonytalanság és előrebecslés a helyi egészségügyi szakemberek hiányát illetően.

2000. No. 6.

- BOND HUIE, S.A.–FRISBIE, W.P.*: A lakóhelyi elkülönülés gyakorisága és mérete.
- YI, Z.–ZHENGLIAN, W.–ZHONGDONG, M.–CHUNJUN, C.*: Az α és β előrejelzésének vagy becslésének egyszerű módszere: a Brass-Gompertz Termékenységi Modell kiterjesztése.
- CHEW, K.S.Y.–MC CLEARY, R.–MERRIL, V.–NAPOLITANO, C.*: A látogatók öngyilkossági rizikója a szerencsejáték-üdülőhelyeken.
- CHEN, F.–SHORT, S.E.–ENTWISLE, B.*: A nagyszülők közelségének hatása az anya gyermeknevelési tevékenységére Kínában.

2001. No. 1–2.

- BAGCHI, A.D.*: Migrációs hálózatok és a bevándorlók foglalkozása: a gyenge kötelékek szerepének elemzése.
- LOWELL, B.L.*: Ideiglenes és állandó bevándorló szakmunkások az Egyesült Államokban.
- STEPHAN, P.R.–LEVIN, S.G.*: A külföldön születettek és külföldön képzettek kivételes hozzájárulása az Egyesült Államok tudományos eredményeihez.
- ESPENSHADE, T.J.–USDANSKY, M.L.–CHUNG, C.Y.*: A külföldön született tudósok és mérnökök foglalkoztatottsága és jövedelme.
- BOYD, M.–THOMAS, D.*: Megfelel vagy sem? A bevándorló mérnökök alkalmazása Kanada munkaerőpiacán.
- ESPENSHADE, T.J.*: Magasan képzett bevándorlók és a képzett munkaerő hiánya.
- WATTS, J.R.*: A H1-B vízum: szabadpiaci megoldások az üzlet és munkavállalás terén.

2001. No. 3.

- PERZ, S.G.*: A háztartás demográfiai összetétele, mint a földhasználat életciklus szerinti meghatározója az Amazonas vidékén.
- BOARDMAN, J.D.–FINCH, B.K.–HUMMER, R.A.*: Rasszok szerinti különbségek a légzőrendszeri problémákban az Egyesült Államokban élő fiatal gyermekek egy kohorszának nemzeti reprezentatív mintája alapján.
- WHITE, M.J.–DJAMBA, Y.K.–ANH, D.N.*: A gazdasági reform és a területi mobilitás hatása a termékenységre Vietnámban.

- RAYER, S.–BROWN, D.L.*: A megyék közötti vándorlás földrajzi különbözőségei az Egyesült Államokban, 1980–1995.
- LALOTA, M.–SHULTZ, J.M.–GARCIA, L.M.–PITCHENIK, A.E.–VALVERDE, E.–BECCERA, M.A.–WATERS, M.*: HIV-pozitív esetek és a rizikó-magatartás a tudógondozót látogató népességben Miami-Dade megyében, 1989–1996.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2001. No. 1.

- VAN POPPEL, F.–LIEFBROER, A.C.–VERMUNT, J.K.–SMEENK, W.*: Szerelem, szükség-szerűség és lehetőség: a házasságkötési kor homogenitásának változása Hollandiában 1850–1993 között.
- BILLARI, F.C.*: A küszöbértékkel rendelkező átmeneti arányszám log-logisztikus regressziós modellje.
- MURRAY, J.E.–LAGGER, B.A.*: Nem szándékos gyermektelenség és vállalt születésszabályozás a termékenységi átmenet időszakában: egy amerikai főiskolán végzett férfiak vizsgálatának eredményei.
- MURPHY, M.–WANG, D.*: Befolyásolja az utolsó születési intervallum és a terhesoktatás a csecsemőhalandóságot? A kínai adatok Bayes-modell átlag-elemzése.
- OKUN, B.S.*: Az etnikai hovatartozás és iskolai végzettség hatásai a zsidó házasságkötési jellegzetességekre: változások Izraelben, 1957–1995.
- GALLEY, C.–SHELTON, N.*: A hiányok áthidalása: a csecsemőhalandóság hosszú távú változásának meghatározása az események regisztrálása előtti Angliában és Walesben.
- COHEN, Y.–HABERFELD, Y.*: Önkiválasztás és a visszatérés: az izraeli születésű zsidók hazatérése az Egyesült Államokból az 1980-as években.

2001. No. 2.

- KRAVDAL, Ø.*: Befolyásolta a népesség növekedése az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás növekedésének lehetőségét 1970–1995-ig?
- JALOVAARA, M.*: Társadalmi-gazdasági státusz és válás az első házasságokban Finnországban, 1991–1993.
- AGDJANIAN, V.*: Vallás, társadalmi milió és a fogamzásgátlási forradalom.
- KEILMAN, N.*: Adatminőség és -pontosság az Egyesült Államok 1950–1995 közötti népesség-előrejelzéseiben.
- BECKER, S.–AHMED, S.*: A fogamzásgátlás és időszaki szoptatás dinamikája a post partumban, Peruban és Indonéziában.
- ZHAO, Z.*: Kínai nemzedékrendek, mint a demográfiai kutatások forrásai: a megbízhatóság és hibák felmérése.
- DODOO, F. N.–EZEH, A.C.–OWOUR, T.O.*: Néhány bizonyíték azon feltevések ellen, hogy a családtervezés elfogadása összefüggésben van azzal, hogy a házaspárok milyen sokszor beszéltek a kérdéstről.

POPULATION TRENDS

Nagy-Britannia Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata

1999. No. 4.

- WILLIAMS, D.*: Népesedési helyzet 1998: Anglia és Wales.
KIERNAN, K.: Házasságon kívüli születések Nyugat-Európában.
WOOD, J.-HORSFIELD, G.-VICKERS, L.: Az új, regionális népesség-előreszámítások modellje: módszertan és scenáriók.
BAILEY, S.-CHARLTON, J.-DOLLAMORE, G.-FITZPATRICK, J.: Melyik hatósági körzetek hasonlóak?
COLEMAN, D.: Európa demográfiai adatai – a források áttekintése.

2000. No. 1.

- SHAW, C.*: Az Egyesült Királyság és alkotó országainak az 1998. évi adatokon alapuló népesség-előreszámítása.
KING, D.-HAYDEN, J.-JACKSON, R.-HOLMANS, A.-ANDERSON, D.: A háztartások népessége 2021-ben, Angliában.
BEATTY, R.-RODGERS, M.: Az észak-írországi évközepe népesség számításának áttekintése.
EVANDROU, M.-FALKINGHAM, J.: Nézzünk hátra, hogy előrelássunk: négy születési kohorsz tapasztalatai a népesség XXI. századbeli öregedésének megítélésénél.
BAILEY, S.-CHARLTON, J.-DOLLAMORE, G.-FITZPATRICK, J.: Családok, csoportok és a helyi és egészségügyi hatóságok csoportjai: a hatóságok 1999. évi felülvizsgálata.

2000. No. 2.

- FOX, J.-PEARCE, D.*: A Population Trends c. folyóirat 25 éve.
GOLDBLATT, P.-WHITEHEAD, M.: Egyenlőtlenség az egészségben – fejlődés és változás.
HASKEY, J.: Demográfiai kérdések 1975-ben és 2000-ben.
BOTTING, B.-DUNNELL, K.: A termékenység és fogamzásgátlás irányzatai a XX. század utolsó negyedében.
DALE, A.: A népszámlálások fejlődése az utolsó 25 évben.

2000. No. 3.

- BLACKWELL, L.*: Széthullott életek: Anglia kisebbségeinek változó jellegzetességei.
EVANDROU, M.: Társadalmi egyenlőtlenségek az élet későbbi szakában: az angliai etnikai csoportok időskorú népességeinek társadalmi-gazdasági helyzete.
CHAPPELL, R.-VICKERS, L.-EVANS, H.: A betegnyilvántartás felhasználása a vándorlás becslésére.

2000. No. 4.

- HORSFIELD, G.*: Népesedési helyzet 1999: Anglia és Wales.

- GRIFFITHS, C.–KIRBY, L.*: A 18 éven aluli nők fogamzásainak földrajzi különbségei Nagy-Britanniában az 1990-es években.
- CLARKE, L.–JOSHI, H.–DI SALVO, P.*: Változások a gyermekek családjában: beszámolók és feljegyzések összehasonlítása.
- HASKEY, J.*: Az etnikai csoportok népességének előreszámítása: egy kellően érdekes, vagy egy határozottan szükséges feladat végrehajtása.

2001. No. 1.

- HASKEY, J.*: Együttélés Nagy-Britanniában: irányzatok és viselkedések a múltban, jelenben és a jövőben.
- HASKEY, J.*: Együttélő párok Nagy-Britanniában: közös lakáshasználat, bérlet és tulajdonlás.
- SHAW, C.*: Az Egyesült Királyság népesedési irányzatai a XXI. században.
- DUNNELL, K.*: Politikai válaszok a népesség öregeedésére és a népességfogyásra az Egyesült Királyságban.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata

2000. No. 3–4.

- CHAMIE, J.*: A XXI. század demográfiai kérdései: új nemzetközi népesedési rend.
- HÖHN, C.*: A XXI. század demográfiai kérdései: a német nézet.
- MACKENSEN, R.*: A demográfia tudományának múltja és jövője.
- SCHWARZ, K.*: Felhívás a demográfusoknak, hogy vegyenek részt a népesedéspolitikában.
- BÜTTNER, T.*: A világ népességének öregeedése a XXI. században.
- KHALATBARI, P.*: Az urbanizáció világméretű folyamata – a XXI. század központi problémája.
- SCHMID, J.*: Népeségnövekedés és potenciális nemzetközi konfliktus – átmenet a világ ideológiai megosztottságából a demográfiai századba.
- SCHOTT, J.–ROSSA, K.*: Vita a halandóság alakulásáról, Németország halálloki adatainak figyelembevételével, Szászország példáján.
- MICHEL, H.*: A halandóság csökkenése a 18. századi Németországban – része, előfeltétele vagy előfutára a demográfiai átmenetnek?
- BASU, A.M.*: Nemek a népességkutatásban: nem világos hatások az egészségpolitikára.